

**Posledice prinudne
mobilizacije izbeglica
1995. godine**

UREDNICI
Goran Opačić
Vladimir Jović
Borislav Radović
Goran Knežević

IAN Međunarodna mreža pomoći
Beograd 2006

Izdavač

IAN Međunarodna mreža pomoći

Admirala Geprata 10, Beograd

Tel: +381 11 3617 197

Fax: +381 11 3617 243

www.ian.org.yu

Urednici

Goran Opačić

Vladimir Jović

Borislav Radović

Goran Knežević

Recezeni

Prof. Dr Jelena Vlajković

Doc. Dr Žarko Korać

Dizajn korica

Ivan Stojilović

Kompjuterska obrada i tehnička priprema

Ivan Stojilović

Štampa

BRANMIL

Borisa Kidriča 24, Beograd

Tel: +381 11 33 25 698, +381 11 33 24 258

Tiraž

500 primeraka

ISBN: 86-83595-11-0

Copyright © IAN International Aid Network

Štampano u Beogradu 2006. godine

AUTORI

Vladimir Jović, mr. sci med., psihijatar, psihoanalitičar, izvršni direktor IAN-a Beograd

Biljana Đorđević, dipl. specijalni pedagog, psihoterapeut, Centar za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd

Stanislava Vuković, dipl. psiholog, Centar za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd

Mina Mitić, dipl. psiholog, Centar za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd

Sandrina Špeh Vujadinović, dipl. psiholog, Centar za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd

Mojca Šivert, advokat, Centar za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd

Borislav Radović, sociolog, Centar za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd

Jovanka Cvetković, dr medicine, psihijatar, psihoterapeut i grupni analitičar, Psihijatrijska ordinacija MEDIAN, Beograd; Centar za rehabilitaciju žrtava torture – IAN Beograd

Radomir Samardžić, doc. dr. sc. med., neuropsihijatar, Klinika za Psihijatriju Vojno Medicinske Akademije, Beograd; Centar za rehabilitaciju žrtava torture – IAN Beograd

Bojan Đurić, dipl. pravnik, istraživač, Beogradski centar za ljudska prava

Goran Opačić, docent dr psihologije, Odeljenje za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; IAN Beograd

Goran Knežević, docent dr psihologije, Odeljenje za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; direktor Centra za istraživanja - IAN Beograd

Sadržaj:

PREDGOVOR.....	7
“ONI” SU IH HTELI, A “ON” NIJE: O KONTEKSTU, ORGANIZACIJI I SPROVOĐENJU PRINUDNE MOBILIZACIJE IZBEGLICA U SRBIJI 1995. GODINE <i>Borislav Radović</i>	11
PRINUDNA MOBILIZACIJA IZBEGLICA – PROTIVPRAVNI MOTIVI I PONAŠANJE I PRAVNE POSLEDICE <i>Bojana Đurić</i>	43
TORTURA ILI OBUKA: VRSTE MUČENJA U GRUPI IZBEGLICA PRISILNO MOBILISANIH U SRBIJI U TOKU 1995. GODINE <i>Goran Opačić, Vladimir Jović, Goran Knežević</i>	59
PSIHOLOŠKI PROFIL PRISILNO MOBILISANIH <i>Mina Mitić, Stanislava Vuković</i>	79
PSIHOANALITIČKI OSVRT NA PITANJA KOMPENZACIJE PRISILNO MOBILISANIH IZBEGLICA <i>Vladimir Jović</i>	105
GRUPNA PSIHOTERAPIJA PACIJENATA SA ISKUSTVOM TORTURE I PRISILNE MOBILIZACIJE <i>Jovanka Cvetković, Biljana Đorđević, Sandrina Špeh</i>	131
PRISILNA MOBILIZACIJA RATNIH VETERANA IZBEGLICA KAO RIZIK ZA DODATNU PSIHIČKU DEKOMPENZACIJU <i>Radomir Samardžić</i>	149
NAKNADA ŠTETE U SLUČAJEVIMA PRINUDNO MOBILISANIH IZBEGLICA <i>Mojca Šivert</i>	165

PREĐGOVOR

Malo je onih koji ne dele opšte osećanje da su se nama, građanima bivše Jugoslavije u poslednjih petnaest godina desile strašne i nezamislive stvari. Kada je reč o razumevanju razloga za sve to što nam se dogodilo, slika je potpuno drugačija: teško je naći makar dve osobe čije će viđenje uzroka velike jugoslovenske tragedije biti u svemu identično. Sigurno je da ti uzroci, kao ni uzroci tolikih drugih istoriji poznatih tragedija izazvanih delovanjem ljudi, nisu ni jednoznačni ni jednostavni. Ta činjenica, udružena sa činjenicom da postoje zadržavajuće mentalne razlike između ljudskih bića, dovoljna je da proizvede neizmernu količinu razlika u iščitavanju razloga za ono što nam se dogodilo. Ali ova knjiga nema pretenziju da razotkrije uzroke jugoslovenske tragedije. Svrha njenog pisanja je dvojaka: da *informiše*, ili tačnije da *podseti* čitaoca na jednu sasvim specifičnu epizodu u mozaiku događaja koji možemo nazvati velikom jugoslovenskom tragedijom, kao i da pokuša da ga *isprovocira da se zamisli nad njom i njenim značenjem*.

Epizoda kojom se ovde bavimo je prinudna mobilizacija krajiških izbeglica u leto 1995. godine, na teritoriji tadašnje SRJ, i njihovo odvođenje u mobilizacijsko-vaspitne kampove, pre svega u onaj u Erdutu. Erdutska dešavanja svakako nisu ispisala najužasnije i najkrvavije stranice jugoslovenske tragedije (ne zato što to iskustvo nije bilo užasno i nepojamno za one koji su kroz njega prošli, već zbog nadmoćne konkurencije drugih, još užasnijih i nepojamnijih dešavanja tokom jugoslovenskih ratova). Ali ona vrlo upečatljivo ukazuju na dve stvari: prva je hladna brutalnost Miloševićevog režima, u kojem je čak i proces mobilizacije pripadnika sopstvenog naroda morao da poprimi takve divljačke forme; a druga je pretežna ravnodušnost većine prema tom nečuvenom lovu na ljude u leto 1995. godine, ravnodušnost koja nameće pitanje da li je u njenoj osnovi stajalo prečutno odobravanje. Navedeni ciljevi pisanja ove knjige proizašli su iz bazičnog stava urednika da su aktivna neinformisanost tihe, pasivne većine, okretanje glave od uznemirujućih prizora i informacija, te žurno pristajanje na pojednostavljene, pristrasne i banalne interpretativne klišeje u razumevanju onog što se svakodnevno dešavalo svuda oko nas, zapravo sejali destrukciju na pozornici velike jugoslovenske drame, još strašniju, zlokobniju i temeljniju od one koju su izazvali topovi bučne i aktivne manjine. Tako se u tu mračnu petnaestogodišnju hroniku razaranja ispotiha, bez ozbiljnije medijske pažnje i uz nepomućenu ravnodušnost većine, ugnezdilo i zlokobno erdutsko iskustvo onih koji su prema svim važećim regulama domaćeg i internacionalnog prava morali da budu zbrinuti i zaštićeni od

ratnih dejstava, a ne u njih gurnuti nakon što su prethodno poniživani i mučeni; onih kojima je unapred bilo presuđeno da su kukavice i izdajnici, a nije im data prilika da se od tih optužbi brane; onih koje su kao kriminalce hvatali po kućama i na ulici ljudi čija je dužnost da se bore protiv kriminala, i privodili ih aktivnim i bivšim kriminalcima da im presuđuju; onih običnih, jednostavnih ljudi, bez političke moći i uticaja, koji se, u vremenu sloma svih institucija i vrednosti, nisu smeli nadati ničem drugom do da posluže kao topovsko meso i postanu žrtve ambicija hladnih i nemilosrdnih političkih predatora. Ova knjiga ima za cilj, dakle, da pruži osnovne informacije o dešavanjima u Erdutu 1995. godine, ili da podseti na njih i još više na posledice koje su ona ostavila na najmanje 7.000 prisilno mobilisanih i na članove njihovih porodica, čije su sudbine ugrađene u mozaik velike jugoslovenske tragedije. U tom smislu urednicima se činilo vrednim truda da ovih osam radova, koji govore o različitim aspektima «erdutskih dešavanja», stave u povez jedne knjige.

Ti aspekti se uslovno mogu odrediti kao sociološki (prvi rad), psihološki (drugi, treći četvrti, peti i šesti rad) i pravni (sedmi i osmi rad).

Borislav Radović je u radu «“ONI” SU IH HTELI, A “ON” NIJE: O KONTEKSTU, ORGANIZACIJI I IZGLEDU PRINUDNE MOBILIZACIJE IZBEGLICA U SRBIJI 1995. GODINE» napravio sociološku analizu konteksta u kome se dešavalo erdutsko iskustvo. On uverljivo brani tezu da erdutski događaji nisu bili nikakav ekscesan i nesvakidašnji slučaj drastičnog kršenja ljudskih prava u to vreme, već zakonomerna posledica jednog političkog sistema, čije su glavne karakteristike bile, po rečima autora: «ravnodušnost prema vrednosti ljudskog života i dostojanstva, prezir prema zakonu i zakonitosti, i oslanjanje na sumnjive 'izvođače radova': amoralne, brutalne, kriminalne strukture prikrivene i pokrivene patriotskim diskursom».

Analizu vrsta mučenja koja su se sprovodila u erdutskom kampu napravili su Goran Opačić, Vladimir Jović i Goran Knežević, i rezultate prikazali u radu pod nazivom «TORTURA ILI OBUKA: VRSTE MUČENJA U GRUPI IZBEGLICA PRISILNO MOBILISANIH U SRBIJI U TOKU 1995. GODINE». Ovaj rad ukazuje na činjenicu da, iako se postupci prema prisilno mobilisanim izbeglicama u Erdutu ni po učestalosti ni po destruktivnosti ne mogu meriti sa onima koji su preživeli logoraši u Bosni i Hrvatskoj, oni uveliko nadilaze sve razumne definicije drila i stroge vojne obuke, dakle, nedvosmisleno imaju kvalitet torture, i to kako one koju su autori nazvali tipom A (“policijska”, ili “lakša” tortura), tako i, u određenim situacijama, one nazvane tipom B (“sadistička” ili “teža” tortura).

Rad Mine Mitić i Stanislave Vuković pod nazivom «PSIHOLOŠKI PROFIL PRISILNO MOBILISANIH» na direktan način odgovara na pitanje o psihičkim posledicama erdutskog iskustva poredeći intenzitet psihopatoloških simptoma u grupi prisilno mobilisanih sa onim u grupi naših klijenata koji su torturirani u zatvorima ili koncentracionim kampovima u Hrvatskoj ili BiH i onim u grupi izbeglica bez iskustva torture. Ustanovljeno je da torturirani imaju značajno

veću životnu prevalencu posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), ali da nema značajne razlike u prisustvu aktuelnog PTSP-a, mada torturirani imaju u proseku težu kliničku sliku PTSP-a. Po intenzitetu psihopatološke fenomenologije grupa prisilno mobilisanih lica je bila mnogo bliža grupi torturiranih nego grupi izbeglica bez torture, što ukazuje na činjenicu da prisilna regrutacija možda ima slične posledice kao bilo koji drugi akt jasno definisanog oblika torture.

O psihičkim posledicama «erdutskog iskustva» govori i rad Radomira Samardžića pod naslovom «PRISILNA MOBILIZACIJA RATNIH VETERANA IZBEGLICA KAO RIZIK ZA DODATNU PSIHIČKU DEKOMPENZACIJU». Autor u radu daje i sedam kratkih prikaza slučajeva, kao i karakterističnih tegoba zbog kojih su se neki od ovih klijenata obratili za pomoć. Na osnovu materijala dobijenog u svom kliničkom radu, i ovaj autor zaključuje da se u Erdutu radilo o psihičkom i fizičkom zlostavljanju koje se može kvalifikovati kao tortura. On zaključuje da su potrebna dodatna istraživanja kako bi se eventualno dao odgovor na pitanje da li je prisilna mobilizacija bila osnovni faktor za razvoj posttraumatskih simptoma i poremećaja, ili samo dodatni traumatski faktor koji je, udružen s prethodno akumuliranim iskustvima, doveo do poremećaja.

O psihoterapijskom radu s klijentima govori rad Jovanke Cvetković, Biljane Đorđević i Sandrine Špeh pod nazivom «GRUPNA PSIHOTERAPIJA PACIJENATA SA ISKUSTVOM TORTURE I PRISILNE MOBILIZACIJE». Ovaj rad opisuje karakteristike grupnoanalitičkog rada, teškoće, neizvesnosti i složenosti tog vrlo postepenog, često bolnog i mukotrpnog procesa suočavanja klijenata s njihovim sopstvenim mentalnim sadržajima i prepoznavanja njihovog značenja i smisla, procesa koji lagano vodi ka boljem razumevanju sebe, povećanju slobode izbora u reagovanju i ponašanju, kao i konsektivnom jačanju kontrole nad sopstvenim životom.

U radu pod nazivom «PSIHOANALITIČKI OSVRT NA PITANJA KOMPENZACIJE PRISILNO MOBILISANIH IZBEGLICA» Vladimir Jović je izložio elemente jedne psihoanalitičke interpretacije aktuelnih političkih i socioloških iščitavanja onoga što smo opisali kao «erdutsko iskustvo». Autor pokazuje na koji način psihoanalitički metod može pomoći u osvetljavanju i razumevanju dubokih, često slabo osvešćenih izvora stavova, opredeljenja i ponašanja pojedinaca i grupa u vezi s nekim konkretnim društvenim - ili, kao u ovom slučaju, pre pravnim - pitanjem kakvo je kompenzacija prisilno mobilisanih izbeglica.

Mojca Šivert u radu «NAKNADA ŠTETE U SLUČAJEVIMA PRINUDNO MOBILISANIH IZBEGLICA» kritikuje postojeću sudsku praksu u tretiranju prava na naknadu štete prinudno mobilisanih lica. Ona, naime, podseća da, ukoliko se želi poštovati osnovno pravilo u primeni prava, koje glasi da se u jednakim slučajevima mora postupati na jednak način, onda je pravni stav koji je ranije usvojilo Građansko odeljenje Vrhovnog suda Srbije (a koji se tiče štete prouzrokovane pripadnicima JNA u oružanim sukobima s paravojnim

formacijama) jasno orijentišući u smislu produženja pomenutog roka zastarelosti naknade nematerijalne štete i kad je reč o prinudno mobilisanim izbeglicama (naročito kada se taj stav dopuni izmenjenim pravnim stavom Građanskog odeljenja Vrhovnog suda Srbije po pitanju odgovornosti Republike Srbije za nezakonit rad organa MUP-a).

Bojan Đurić se, u radu «PRINUDNA MOBILIZACIJA IZBEGLICA – PROTIVPRAVNI MOTIVI I PONAŠANJE I PRAVNE POSLEDICE», bavi analizom domaćih i međunarodnih pravnih instituta i garancija koji su povređeni tokom prinudne mobilizacije izbeglica. Naročita pažnja je posvećena međunarodnim ugovorima i drugim pravnim instrumentima koji su ovom akcijom najteže prekršeni: pravo na zabranu torture i drugog nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, pravo na slobodu i bezbednost ličnosti, kao i pravo na pravično suđenje.

Urednici

“ONI” SU IH HTELI, A “ON” NIJE: O KONTEKSTU, ORGANIZACIJI I SPROVOĐENJU PRINUDNE MOBILIZACIJE IZBEGLICA U SRBIJI 1995. GODINE

Borislav Radović

Centar za obuku gardista Srpske dobrovoljačke garde se nalazi u Erdutu. Velika kasarna sa prostranim poligonima je renovirana i pretvorena u savremeni objekat koji se može porediti i sa najboljim svetskim centrima ove vrste...Sve vrvi kao u košnici od šest ujutru, kada počinje radni dan. Jutarnja gimnastika, doručak i smotra. Truba svira srpsku himnu i počinje novi dan. Čeka ih naporna obuka...Nedelja je dan određen za odmor. Odlazi se u Crkvu na liturgiju, tu su tereni za razne sportove, izlazak iz kasarne...ali sve po zaslugi, jer za nepoštovanje pravila ove stoičke škole čojstva može se dobiti i stara srpska mera: dvadeset pet po turu ispred celog stroja.¹

Ovo nije tekst promotivnog flajera za neki pomalo neobičan fitness-centar, već lažno-idiličan opis dekora jedne od najmračnijih epizoda novije srpske istorije. U toj su se “stoičkoj školi čojstva”, naime, desili mnogi “nečojstveni” postupci i delanja koji i danas predstavljaju istinsku noćnu moru za one koji su im bili podvrgnuti.

¹ “Kako je nastala Srska dobrovoljačka garda: **Ponovo u stroju**”, *Srpsko jedinstvo*, broj 10, jun 1995, str. 13.

KONTEKST

*Osnovni uzrok bede u Srbiji je ogromna količina novca kojim građani raspolažu.*²

Događaji o kojima ćemo govoriti odigrali su se u leto 1995. godine. Bila je to četvrta godina rata u kome Srbija, zvanično, “nije bila”. Tokom tih godina, zemlja se angažovala u tri ratne avanture (od koje su dve još trajale u leto 1995), i spektakularno osiromašila usled prestanka normalnih ekonomskih aktivnosti,³ verovatno ogromnih ratnih troškova,⁴ ratom nametnutog gubitka najvećeg dela bivšeg jugoslovenskog i kompletnog inostranog tržišta, usled izuzetno obuhvatnih i delotvornih međunarodnih trgovačkih, finansijskih, transportnih, diplomatskih, obrazovnih, kulturnih, tehničkih i sportskih sankcija, uvedenih 30. maja 1992,⁵ i dodatno pooštrenih 17. aprila 1993.⁶ Na demografskom planu, zemlja je, do 31. decembra 1994, videla dolazak 219.182 *registrovanih* izbeglica iz ratom

² Dr Borisav Jović, potpredsednik SPS, govor u Topoli, 3. septembar 1993, citiran u: “Svaštalice”, *Republika*, www.republika.co.yu

³ Društveni proizvod SRJ je od 49.811 milijardi dinara (dinara iz 1994. godine), koliko je iznosio 1989. godine, 1995. godine pao na 22.017 milijardi dinara, što predstavlja pad od 55,79%. U istom periodu, narodni dohodak je opao od 38.644 milijardi na 17.944 milijardi, što predstavlja pad od 53,56%. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1999*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1999, str. 124.

⁴ Istraživača koji bi po ovom pitanju želeo da dođe do neke precizne sume očekuje prilična frustracija. Mlađan Dinkić piše da je “prema procenama pojedinih vojnih eksperata, u periodu 1992-94, na celom prostoru bivše SFRJ iz inostranstva uvezeno oružja u vrednosti oko ‘svega’ 1,5 milijardi USD. Ukoliko se ovo raspodeli na odgovarajući broj interesanata za uvoz ovakve vrste robe, proizlazi da SRJ po osnovu uvoza naoružanja i i nije imala prevelike rashode” (*Ekonomija destrukcije*, Stubovi kulture, Beograd, 2000, str. 141). Autor, nažalost, ne kaže koliki je bio trošak SRJ. S druge strane, ako znamo da je JNA u proleće 1991. u Istočnoj Nemačkoj, Poljskoj i Rusiji kupila 30.000 tona naoružanja (“Ilegalna trgovina oružjem: **Podmazivanje rata**, *Vreme*, 8. decembar 2005, str 45-6), koje sigurno nije plaćeno s nekoliko sanduka votke, ako Ozren Žunec – istina, bez navođenja izvora - veli da je “Srbija 1993. godine na pomoć ‘Krajinama’ potrošila 1,27 milijardi USD” (“Rat u Hrvatskoj 1991-1995”, www.ffzg.hr), možemo se zapitati: koliko je *zaista* Srbija potrošila na ratove u Bosni i Hrvatskoj? Ako dosad nisu saopšteni nikakvi zvanični podaci (što ne začuđuje, s obzirom na tužbu za agresiju koju je protiv SCG uložila BiH pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu), neobično je da sličnu analizu nisu sproveli nezavisni istraživači ili nevladine organizacije. Tako, građani Srbije (za razliku od onih u Hrvatskoj) još uvek ne znaju koliko su njihovu državu koštali ratovi u Hrvatskoj i Bosni.

⁵ UN Security Council, *Resolution 757 (1992)*, www.un.org

⁶ UN Security Council, *Resolution 820 (1993)*, www.un.org. Pooštavanje se sastojalo u zamrzavanju fondova koje su jugoslovenska vlada ili jugoslovenska preduzeća imala u inostranstvu. Takođe se naređivala i zaplena brodova, transportera tereta, železničkih kompozicija i aviona u vlasništvu ili pod kontrolom pojedinaca, preduzeća ili vlasti iz Jugoslavije (uz mogućnost naplate ležarine!), ili, još gore, njihovo trajno gubljenje u korist plenidbene države ukoliko bi se utvrdilo da isti krše embargo.

zahvaćenih područja bivše Jugoslavije⁷, i odlazak barem polovine od 200.000 najdinamičnijih (po pravilu mlađih i obrazovanijih) pojedinaca koji su tokom devedesetih trajno otišli u inostranstvo.⁸ Na unutrašnje-političkom planu, pak, režim Slobodana Miloševića je uspešno slomio tri velike pobune urbanog stanovništva,⁹ i uspostavio potpunu kontrolu nad svim bitnim polugama vlasti (tokovi novca, uticajni mediji, veliki privredni sistemi, vojska, policija, carina, diplomatija), krojeći srbijanske izborne okruge po svojoj volji i redovno pobeđujući finansijski slabu, medijski marginalizovanu, poluamatersku, razjedinjenu i delimično potkupljivu opoziciju, koja se pokazala tragično nejedinstvena u pitanjima rata i mira i načinima rešavanja srpskog nacionalnog pitanja.

U leto 1995. moglo je izgledati da je režim svemoćan i neranjiv, ali je Srbija bila umorna od rata.

Pre svega, ona je u te sukobe ušla podeljene duše. Nije, naime, postojao nikakav nacionalni konsenzus u pogledu opravdanosti *oružanog* rešenja srpskog nacionalnog pitanja (političkog statusa Srba van Srbije), a pogotovo nije postojao univerzalni pristanak na *način* na koji se taj oružani pristup materijalizovao na terenu, i o tome možda najbolje svedoče stope dezertiranja i neodazivanja na vojni poziv koje nikad ranije, u brojnim ratovima koje je Srbija vodila nakon svoje političke emancipacije od Otomanske imperije, nisu dostigle takav nivo. Stoga, Backović et al. s pravom govore o “mobilizacijskoj krizi” u jesen 1991, kada su “zvanični podaci o odzivu na delimičnu mobilizaciju rezervista došli na 50% u Srbiji i 15% u Beogradu (nezvanični, prikupljeni od lokalnih izvora informacija, još su upečatljiviji)”.¹⁰ Pored toga što su mišljenja o nužnosti rata bila podeljena, tokom godina “osvajanja ponosa”¹¹ i “gorenja naroda”¹² život običnog građanina se u uslovima sve češćih nestašica, uz sve manju i neredovnu platu (isplaćivanu isprva u celini, a potom u nekoliko delova), postepeno pretvarao u telesno iscrpljujuću borbu za puko preživljavanje. Najfascinantniju etapu te trke predstavlja od režima generisana hiperinflacija, koja je svoj vrhunac dostigla u jesen i zimu 1993. godine: “Januarski rast cena iznosi fantastičnih 313.563.558%.

⁷ “Izbeglice prema prethodnom prebivalištu i vremenu dolaska”, *Popis izbeglica i drugih ratom ugroženih lica u Saveznoj republici Jugoslaviji*, UNHCR, Komesarijat za izbeglice Republike Srbije i Komitet za raseljena lica Republike Crne Gore, Beograd, 1996, str. 34.

⁸ Broj stanovnika Centralne Srbije i Vojvodine u inostranstvu je prema popisu iz 1991. godine iznosio 196.649 («Stanovništvo u zemlji i u inostranstvu prema starosti i polu», *Popis 1991*, CD, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1997), dok je 2002. godine (“Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. – Prvi rezultati popisa po opštinama i naseljima Republike Srbije”, str. 99, www.webrzs.statserb.sr.gov.yu), taj broj bio 395.943, što predstavlja razliku od tačno 200.000 duša.

⁹ 9. mart 1991, Vidovdanski pokret u leto 1992. i demonstracije od 1. juna 1993.

¹⁰ Ofelija Backović, Miloš Vasić i Aleksandar Vasović, “Ko to rado ide u vojnike: Mobilizacijska kriza – pregled medijskog izveštavanja”, *Republika*, br. 198, www.republika.co.yu

¹¹ Milan Mladenović (EKV), “Zajedno”, *Neko nas posmatra* (1993).

¹² Rambo Amadeus, “Turbo folk”, *Oprem dobro* (2005).

Cene se u proseku povećavaju 62% dnevno, 2% na sat, 0,029% u minutu”.¹³ Decembra 1993, prosečan srbijanski stanovnik (čija su deca sanjala da se na svaki mogući način domognu inostranstva, i koji je od nevolje postao sitan švercer, dvostruki ili trostruki radnik na crno, poljoprivrednik ili pirat), zarađivao je 13.775.000.000 dinara, ili 25,90 DEM,¹⁴ što je pokrivalo samo 11% potrošačke korpe (skupa 65 osnovnih namirnica neophodnih za normalnu ishranu četvoročlane porodice).¹⁵ Jedno jaje je koštalo 205.650.000 dinara, a kilogram krompira 613.020.000,¹⁶ što znači da se prosečna plata u tom očajničkom trenutku, alternativno, mogla potrošiti na “poslednju večeru” od 66,98 jaja ili 22,47 kg krompira!

Uopšte, loš život (hronični četvorogodišnji stres; pogoršana zdravstvena zaštita;¹⁷ opštom nemaštinom i sankcijama izazvana nestašica lekova i medicinskih materijala; oskudnija i manje kvalitetna ishrana¹⁸) počeo je da uzima svoj danak: ukupni mortalitet (u uslovima nultog ili negativnog priraštaja stanovništva¹⁹) za

¹³ Mladan Dinkić, *Ekonomija destrukcije*, Stubovi kulture, Beograd, 2000, str. 42.

¹⁴ Mr Ljubomir Kedžić, *Hiperinflacija i statistika*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1997, str. 50.

¹⁵ Nikola Dragaš i Miodrag Nikolić, *Potrošačka korpa 1987-2000*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2001, str. 23.

¹⁶ G17, *Bela knjiga Miloševićeve vladavine*, str. 51, www.g17plus.org.yu

¹⁷ Statistički podaci pokazuju da se u prvoj polovini devedestih za zdravstvenu zaštitu izdvajao manje-više isti procenat nacionalnog dohotka kao i pre početka rata (7,4% u 1990; 6,9% u 1991; 6,7% u 1992; 9,9% u 1994; 10,4 u 1995, u: “Učešće tekućih rashoda vanprivrednih delatnosti u narodnom dohotku”, *Statistički godišnjak Jugoslavije 1998*, Savez zavod za statistiku, Beograd, str. 157). Međutim, ne smemo da zaboravimo da je, kao što smo to već videli, narodni dohodak u prvoj polovini devedesetih opao za više od polovine, što znači da su i izdvajanja za zdravstvo opala u istoj razmeri.

¹⁸ Pogledamo li podatke o prosečnoj godišnjoj potrošnji raznih prehrambenih artikala po glavi stanovnika SR Jugoslavije 1990. i 1993. godine, videćemo da je potrošnja agruma pala sa 7,1 na 3,3 kg, svežeg povrća sa 102,5 na 88,5 kg, raznih vrsta mesa sa 64,4 na 46,5kg, svežeg mleka sa 99,1 l na 89,6 l, svih vrsta sira sa 12 na 8,7 kg, jaja sa 166 na 136 komada i šećera sa 42,6 na 34,2 kg. (“Potrošnja prehrambenih proizvoda po stanovniku”, *Statistički godišnjak Jugoslavije 1997*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1997, str. 140). Ovo je, zapravo, bio još uvek zapanjujuće visok nivo potrošnje, koji se, pre svega, objašnjava činjenicom da je u Srbiji, 1991. godine bilo 39,9 % domaćinstava koja se posedovala poljoprivredno gazdinstvo («Domaćinstva prema posedovanju poljoprivrednog gazdinstva i broju članova i porodice prema tipu», *Popis 1991*, CD, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1998). Što se potrošnje nepoljoprivrednog stanovništva tiče, ona se prevashodno objašnjava trošenjem ranije akumuliranih prehrambenih i monetarnih rezervi, prihodima generisanim u neformalnom sektoru ekonomije («siva» ili «crna» ekonomija), oslanjanjem na agrarno zaleđe (članove porodične mreže angažovane u proizvodnji hrane), novcem poslatim iz inostranstva, kao i naturalnim davanjima koje je dobijao deo zaposlenih u društvenim preduzećima i ustanovama. Možemo, naravno, samo da zamislimo položaj onih grupa nepoljoprivrednog stanovništva koje nisu raspolagale ovakvim vanrednim resursima.

¹⁹ “Stope prirodnog priraštaja u Srbiji od 1981-91. godine su, uz izvesne oscilacije, u izraženom padu, čime se nastavlja dugoročni trend pada prirodnog priraštaja. Ipak, 1991. godine prirodni priraštaj bio je na najnižoj tački od 1950. i iznosio svega 4,6 na 1.000 stanovnika. Ovako niska stopa u Srbiji rezultat je veoma niske stope u Centralnoj Srbiji (0,8), negativne stope u Vojvodini (-1,8) i visoke stope na Kosovu i Metohiji (22.2)», Marina Blagojević, “Demografska slika Srbije 90-tih: dihotomija

samo tri godine (1990-1993) povećao se za više od 10%.²⁰ Valja napomenuti da se ni u jednom drugom periodu u Srbiji nakon Drugog svetskog rata nije desio tako brz i snažan skok mortaliteta.²¹ Najneveseliji aspekt te “nepodnošljive težine življenja” u prvoj polovini devedesetih jeste činjenica da su se tokom perioda 1991-1995, u odnosu na period 1986-1990, samoubistva u SRJ povećala za više od 11%.²²

U jednom istraživanju koje je na 1.400 domaćinstava u Beogradu i dvanaest gradova u provinciji, od marta do juna 1994, sprovedla sociolog Anđelka Milić,²³ dobijeni su sledeći rezultati:

Tabela 1. *Direktan uticaj obližnjeg rata na porodicu*

	Beograd	Provincija
Nastanila se ili promenila mesto boravka zbog rata	1,5%	2,7%
Prihvatila izbeglice	15,9%	7,2%
Pomaže rođacima ili izbeglicama u ratnim područjima	21,8%	14,5%
Bila direktno izložena ratnim sukobima	24,5%	19,4%
Ima nekog ko je bio ranjen	5,0%	4,0%
Pribavila oružje	15,4%	22,1%

i stagnacija”, u: Silvano Bolčić (ed.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002, str. 33.

²⁰ Ukupni broj umrlih u Centralnoj Srbiji 1990. godine je iznosio 60.287, dok je 1993. godine taj broj dostigao 67.131, što predstavlja povećanje od 10,19% (Mr. Ljubica Gačeša i Mr Jasna Milanković, *Nivo i tendencije mortaliteta prema starosti i polu u SR Jugoslaviji 1950-1998*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2000, str. 112).

²¹ Pored toga, mortalitet je i nakon završetka rata (1995) ostao visok sve do kraja devedesetih (po svoj prilici kao trajna otplata duga ratu, osiromašenju i dezintegraciji struktura normalnog života). Valja primetiti da je Centralnoj Srbiji ranije trebalo 40 godina da bi broj umrlih porastao za 11, 48% (od 53.361 iz 1950. godine, do 60.287 iz 1990. godine, uz povremene periode opadanja mortaliteta), ali samo 8 godina da bi taj broj tokom devedesetih porastao za izuzetnih 14,03% (od već navedene brojke za 1990. godinu do 70.125 iz 1998. godine - uz manji pad mortaliteta 1994. godine, koju pamtim kao godinu slamanja hiperinflacije i izvesnog predaha). Najzad, tendencija porasta mortaliteta tokom devedesetih postaje još dramatičnija ako znamo da se tendencija nataliteta u tom periodu značajno razlikovala od tendencije u predratnom periodu (koja ni sama nije bila sjajna).

²² Prosečni godišnji broj samoubistava u periodu 1986-90. iznosio je 1.446, a u periodu 1991-95. godine 1.637 (*Statistički godišnjak Jugoslavije 1993*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, str. 64; *Statistički godišnjak Jugoslavije 2001*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, str. 75). Inače, i opšti mortalitet i samoubistva, daleko su više pogodili velike gradove nego ostatak zemlje, ali na ovom mestu ne možemo da dublje ulazimo u analizu tog fenomena.

²³ “Social disintegration and families under stress: Serbia 1991-1995”, *Sociologija*, vol XXXVII, No. 4, Beograd, oktobar-decembar 1995, str. 464.

Telo i duša Srbije bili su umorni od rata, koji je u leto 1995. godine bio daleko od svog kraja.

U stvari, to je za Srbe bila najgora godina od početka ratova. Na početku rata u Hrvatskoj (jesen 1991) i rata u Bosni (proleće 1992), Srbi su imali ogromnu početnu prednost, pre svega zato što je najveći deo naoružanja bivše JNA ostao u srpskim rukama,²⁴ kao i zbog toga što protivničke strane nisu imale već uspostavljene vojske, već su morale da ih formiraju “u hodu”. Zbog toga su Srbi već na samom početku ovih konflikata stekli ogromnu prednost na terenu: u BiH je Vojska Republike Srpske već krajem prve ratne godine uspostavila kontrolu nad 72% teritorije te republike,²⁵ dok je u Hrvatskoj uglavnom ostvaren strateški cilj zauzimanjem većine oblasti s najgušćom koncentracijom srpskog stanovništva - što je za Hrvatsku, u vreme sklapanja Sarajevskog primirja (2 januara 1992), značilo gubitak od oko 17.000 km², ili 30% teritorije.²⁶

Ali vreme nije radilo za Srbe. Evo kako je, prema jednoj od najautoritativnijih institucija za posmatranje vojnih snaga u svetu, izgledao odnos snaga tokom ratova u Bosni i Hrvatskoj:

²⁴ “Naša vojska je među rijetkim u istoriji koja je oslobodilački rat počela sa veoma solidnom materijalnom bazom, posebno u vidu borbene tehnike, municije i rezervi hrane”, izveštaj Ratka Mladića iz decembra 1992, citiran u: *Predmet Milošević (IT-02-54) - Drugi izveštaj veštaka Mortena Torkildsena*, www.un.org/icty/

²⁵ “Mi vojnički držimo 72 procenta, naši ljudi su katastrofski vlasnici 56 odsto teritorije» - Ratko Mladić, citiran u: «Pregolema je srpska tuga u očima», intervju sa generalom Momčilom Perišićem, *Profil*, br. 32, www.profil.co.yu

²⁶ Ozren Žunec, “Rat u Hrvatskoj 1991-1995”, www.ffzg.hr

Tabela 2: Odnos vojnih snaga na ratnim područjima bivše Jugoslavije (1992-1995)²⁷

Godina	Ratna oblast	Strane u sukobu	Ljudi pod oružjem	Tenkovi	Oklopni transporteri	Artiljerija	Mino-bacaci	VBR	Helikopteri	Avioni
1992	BH	1. Muslimani	30.000-50.000							
		2. Hrvati	50.000							
		3. Srbi	67.000	oko 300	oko 180	oko 480				
		I + 2	80.000-100.000							
	CRO	Hrvati	105.000 ²⁸	oko 200	oko 200	oko 150 ²⁹				
	Srbi	NISU DATI PODACI								
1993	BH	1. Muslimani	60.000	oko 20	oko 30	“nešto” ³⁰				
		2. Hrvati	oko 50.000 ³¹	oko 50		oko 500				
		3. Srbi	do 80.000	oko 330	400	800			37	38
		I + 2	oko 110.000	oko 70	oko 30	preko 500				
	CRO	Hrvati	103.300 ³²	200	? ³³	? ³⁴	? ³⁵	? ³⁶	20 ³⁷	
		Srbi	40.000-50.000	oko 200	oko 100	oko 500				
1994	BH	1. Muslimani	oko 110.000	oko 40	oko 30	“nešto” ³⁸	300	preko 40		
		2. Hrvati	oko 50.000	oko 75		oko 200			6	
		3. Srbi	do 80.000	oko	400	800	120	76	30	40 ³⁹

²⁷ Tabela konstruisana na osnovu godišnjaka *The Military Balance*, Institute for Strategic Studies, London (izdanja za 1992/3, 1993/4, 1994/5. i 1995/6).

²⁸ Pored toga, još i 100.000 rezervista, 40.000 policajaca i 10.000 pripadnika HOS-a.

²⁹ Pored toga, još i PVO topovi i pešadijske rakete ZV.

³⁰ Uključujući i “nekoliko” minobacača od 120 i 203mm i PVO topove od 20 i 30 mm.

³¹ (HVO, HV i HOS).

³² Pored toga, još 180.000 rezervista, 10.000 domobrana i 40.000 policajaca.

³³ Nespecificovan broj.

³⁴ Nespecificovan broj (uključujući oruđa od 85, 100, 105, 122, 130, 152 i 203 mm).

³⁵ Nespecificovan broj (uključujući oruđa od 82 i 120 mm).

³⁶ Nespecificovan broj (uključujući oruđa od 122 i 128 mm).

³⁷ Zajedno aviona i helikoptera.

³⁸ Uključujući “nekoliko 130 i 203 mm”, PVO topove od 20 i 30 mm i više od 100 vođenih antitenkovskih oruđa.

³⁹ Svih vrsta.

POSLEDICE PRINUDNE MOBILIZACIJE IZBEGLICA 1995. GODINE

Godina	Ratna oblast	Strane u sukobu	Ljudi pod oružjem	Tenkovi	Oklopni transporteri	Artiljerija	Mino-bacaci	VBR	Heli-kopteri	Avioni
				330			mm			
		I + 2	oko 160.000	oko 115	oko 30	preko 200	300	preko 40	6	
	CRO	Hrvati	105.000 ⁴⁰	178	91 ⁴¹	oko 900	660	preko 7	18	20
		Srbi	40.000-50.000	oko 240	preko 100	oko 500	7 ⁴²	14	6	12
1995	BH	1. Muslimani	92.000	oko 31	oko 35	oko 100	200	2	5	3
		2. Hrvati	oko 50.000	oko 100	oko 80	oko 200	oko 300	oko 30		
		3. Srbi	do 75.000	oko 370	295	700	oko 900	76	12	20
		I + 2	oko 142.000	oko 131	oko 115	oko 300	oko 500	oko 32	5	3
	CRO	Hrvati	105.000 ⁴³	181	preko 273	949	761	preko 22	25	28
		Srbi	40.000-50.000	oko 250	preko 100	oko 200		14	16	17

Tabela jasno pokazuje dve osnovne činjenice:

1. *Relativni nedostatak ljudstva kao hronična slabost srpske strane.* U Hrvatskoj su Srbi, sve vreme trajanja rata, bili dvaput brojačno slabiji od regularnog sastava Hrvatske vojske, koja je, u slučaju potrebe, u svakom trenutku mogla da naraste na 200.000 ljudi (4 hrvatska na 1 srpskog vojnika), uključivanjem dopunskih rezervi i mobilizacijom 40.000 stalno naoružanih policajaca i 10.000 domobrana. U Bosni je, pak, po Srbe relativno povoljan odnos iz 1992. godine (1 srpski vojnik na 1,19-1,49 muslimanska i hrvatska vojnika) već 1994. godine bio promenjen na odnos 1 srpski na 2 hrvatska i muslimanska vojnika.

2. *Materijalno jačanje muslimanske i, posebno, hrvatske strane tokom vremena.* Ovo materijalno jačanje bilo je, pre svega, omogućeno ogromnim izdvajanjima zaraćenih strana (pre svega hrvatske) za naoružanje,⁴⁴ velikim novčanim donacijama emigrantskih zajednica (posebno hrvatske) ili prijateljskih zemalja⁴⁵ kao i činjenicom da je istočna Evropa, nakon raspuštanja Varšavskog

⁴⁰ Isto kao u fusnoti 32.

⁴¹ Nespecificovan broj modela BTR-40/50.

⁴² Nespecificovan broj.

⁴³ Isto kao u fusnoti 32.

⁴⁴ Ozren Žunec veli da su direktni troškovi rata u Hrvatskoj iznosili 7 milijardi US \$ («Rat u Hrvatskoj 1991-1995»), www.ffzg.hr

⁴⁵ U bosanskom slučaju je, još 1993, jedan izveštaj CIA utvrdio da bosanskoj vladi oružje i novac preko Turske stižu iz Saudijske Arabije, Malezije, Bruneija i Pakistana. Što se tiče najvećeg donatora,

pakta, bila preplavljena viškom relativno jeftinog naoružanja, koje se vrlo lako moglo nabaviti čak i u neposrednom susedstvu bivše Jugoslavije.⁴⁶

Valja reći da se naoružavanje Hrvatske i Bosne odvijalo uz manje-više diskretnu asistenciju zapadnih zemalja - pre svega SAD - koje su nalazile načina da zaobiđu embargo na izvoz oružja u bivšu SFRJ koji su same inicirale.⁴⁷ Najčešće se ta asistencija sastojala u pružanju profesionalne vojne obuke (recimo, od strane penzionisanih oficira⁴⁸ ili pripadnika specijalnih jedinica⁴⁹), logističke podrške (otvaranjem i obezbeđivanjem kanala doturanja naoružanja – kao što je, na primer, otvaranje aerodroma Dubrave kod Tuzle,⁵⁰ ili popravljjanje aerodroma u Visokom⁵¹), pružanjem informacija o brojnosti, rasporedu i materijalnom i moralnom stanju srpskih snaga,⁵² a ponekad i suptilnije, prećutnom saglasnošću s kršenjem embarga od strane pojedinih zaraćenih strana.⁵³

Moramo da naglasimo i to da muslimanska i hrvatska strana u ovde razmatranom periodu nisu samo vojno ojačale već su sklopile i političku koaliciju, 18. marta 1994. godine u Vašingtonu, potpisivanjem sporazuma o stvaranju bošnjačko-hrvatske federacije. U vojnom pogledu, ovaj sporazum je konkretizovan 16. maja 1994. stvaranjem Zajedničkog generalštaba Armije Federacije BiH (to jest, Armije BiH i HVO-a).⁵⁴

Na terenu, promene su počele relativno skromno, leta 1994, muslimanskim osvajanjem Nikšićke visoravni kod Sarajeva, zauzimanjem nekih položaja na Ozrenu i južno od Brčkog,⁵⁵ kao i ofanzivama na planinama Majevici i Vlašiću. Mada relativno male, bitke za ove dve planine su bile vrlo važne, jer se na Majevičkom brdu Stolice nalazio komunikacioni toranj koji je obezbeđivao civilne

Irana, «CIA procenjuje da je između maja 1994. i decembra 1996. godine ubačeno oko 14 hiljada tona oružja vrijednosti od 100 do 200 miliona dolara», “Oružje iransko – šutnja američka”, *Dani*, 8. oktobar 1999, www.bhdani.com

⁴⁶ Miloš Vasić, “Ilegalna trgovina oružjem: **Evropsko bure baruta**”, *Vreme*, 15. decembar 2005, str. 39-46.

⁴⁷ “Takav jedan embargo imale su zemlje bivše Jugoslavije od 1991. do 1996, prvo Embargo Evropske zajednice i SAD, septembra 1991, a zatim i embargo UN-a od juna 1992”. “Ilegalna trgovina oružjem: **podmazivanje rata**”, *Vreme*, 8. decembar 2005, str. 40.

⁴⁸ “Septembar 1994. godine. U prostorijama hrvatske ambasade u Washingtonu američka tvrtka MPRI, uz saglasnost State Departmenta, potpisuje s Hrvatskom ugovor o programu za obuku vojske Republike Hrvatske”, “Oružje iransko – šutnja američka”, *Dani*, 8. oktobar 1999, www.bhdani.com

⁴⁹ Vladimir Jovanović, «Vojne novine u Bosni: **Američki obruč**», *AIM*, 29 april 1995, www.aimpress.ch

⁵⁰ Miloš Vasić, «Ilegalna trgovina oružjem: **Zakon spojenih sudova**», *Vreme*, 29. decembar 2005, str. 51.

⁵¹ Tjeri Šarluje, “Bosanski bluz i američki sevдах”, *Duga*, 13-19. maj 1995, str. 34.

⁵² Veljko B. Kadijević i mr Branislav Đorđević, “Kako odbraniti Krajinu”, *Duga*, 27. maj-9. jun 1995, str. 32; “Rat u Bosni i Hercegovini», *Hrvati Bosne i Hercegovine*, [www. http://www.hercegbosna.org](http://www.hercegbosna.org)

⁵³ “Oružje iransko – šutnja američka”, *Dani*, 8. oktobar 1999, www.bhdani.com

⁵⁴ “Chronology 1985-1995”, *Bosnian Institute*, www.bosnia.org.uk

⁵⁵ Dragan Janjić, «Vojna situacija u Bosni: **Srbi ponovo imaju inicijativu**», *AIM*, 8. septembar 1994, www.aimpress.ch

i vojne linije između Beograda, Pala i Knina, dok je Vlašić bio bitan jer je kontrolisao dolinu Lašve, Travnik, i komunikacionu liniju Zenica-Travnik-Jajce⁵⁶. Iako su Srbi već u septembru 1994. povratili zauzete pozicije, ove akcije su pokazale jednog ojačanog protivnika, koji je polako počinjao da preuzima inicijativu i bira mesto i vreme napada.

Tog istog leta 1994. godine mnogo su se krupnije stvari zbivale u Zapadnoj Bosni, tačnije na Bihaćkom ratištu. Tamo je, naime, 21. avgusta Peti korpus Armije BiH porazio snage lojalne Fikretu Abdiću i slomio njegovu, od Srba podržavanu, Automnu pokrajinu Zapadna Bosna. Tom prilikom je zauzeta Velika Kladuša, a praktično sve stanovništvo (prema raznim izvorima od 20 do 60 hiljada) sklonilo se u RSK.⁵⁷ Ohrabren ovim uspehom, Peti korpus pokreće iz Bihaća silovitu ofanzivu (23- 28. oktobar), zauzima najveći deo Grabeškog platoa, nadomak tog grada, i time, na severu, stiže do Krupe, a na jugu, do sredine puta između Petrovca i Bihaća.⁵⁸ Na ovo dolazi do zajedničkog odgovora Srpske vojske Krajine i Vojske Republike Srpske, najveće koordinisane akcije ove dve vojske uopšte, ali dvomesečna srpska inicijativa ne dovodi do povratka izgubljene teritorije.⁵⁹ Da nevolja bude veća, u akciju se uključuju i Hrvatska Vojska i HVO, koje počinju ofanzivu na Livanjskom polju, i napreduju prema severu, to jest prema Grahovu, s namerom da se spoje s Petim korpusom u Bihaću i tako neutrališu srpski pritisak oko tog grada.⁶⁰ Tada se dešava prvi ozbiljniji znak budućih nevolja za Srbe i prva prekretnica u bosanskom ratu: zauzimanje Kupresa od strane Armije BiH i HVO-a, 3. novembra 1994. Bila je to najveća pobeda nad Srbima u dotadašnjem toku rata i zauzimanje prvog većeg grada do tada. Osvajanjem ovog mesta se, ujedno, za Srbe sasvim neugodno, otvorila mogućnost prodora na Jajce, Glamoč i Bosansko Grahovo.

Nevolje su se nastavile i tokom 1995. Tako je, 23. marta, Armija BiH započela veliku ofanzivu oko Tuzle,⁶¹ a 28. marta uspešno privela kraju sedmodnevnu bitku za famozni, strateški važan Vlašić.⁶² Na hrvatskom frontu, pak, Hrvatska vojska je u junu završila zauzimanje Dinare, što ju je stavilo u strateški

⁵⁶ Milos Vasic, "Bosnian Thunder: **War in the Midst of Truce**", *Vreme News Digest Agency*, March 27, 1995, www.scc.rutgers.edu

⁵⁷ »Yugoslav crisis and the world – 1994", *Balkan repository project*, www.balkan-archive.org.yu; Chronology 1985-1995", *Bosnian Institute*, www.bosnia.org.uk

⁵⁸ Dragan Janjić, »Ofanziva u zapadnoj Bosni: **Poljuljana vojna moć bosanskih Srba**«, *AIM*, 4. novembar 1994, Beograd, www.aimpress.ch

⁵⁹ Stipe Sikavica, «The Battle of Bihac», *Vreme News Digest Agency*, January 16, 1995, www.scc.rutgers.edu

⁶⁰ Dragan Janjić, «Obnavljanje borbi u Bosni», *AIM*, 21, mart 1995, www.aimpress.ch

⁶¹ «Key events in Bosnia in 1994 and 1995, with annotations of CSCE/OSCE mission & Federation ombudsmen activity», www.curriculumunits.com

⁶² Chronology 1985-1995", *Bosnian Institute*, www.bosnia.org.uk

superiornu poziciju u odnosu na Knin, koji se tako našao pritisnut sa severne strane.⁶³

Ali, mesec dana pre toga desio se najozbiljniji nagoveštaj budućeg sloma srpske vojske u Hrvatskoj: operacija “Bljesak”, ofanziva HV, koja je za samo 4 dana (1-4. maja) dovela do gubitka Zapadne Slavonije (oblasti s gradovima Jasenovac, Okučani, Lipik i Pakrac), i izгона oko 15.000 ljudi.⁶⁴

Iako nije došlo do fatalnog gubitka teritorije (zapadnoslavonska oblast je imala 662 km² površine), psihološki efekat hrvatske pobede bio je ogroman, pre svega zbog divljačkog (i vojno potpuno nepotrebnog) otvaranja vatre i ubijanja civila u zbegu,⁶⁵ a potom i stoga što se verovalo da hrvatska vojska nije sposobna za ofanzivne akcije te veličine, već samo za nastavak tzv. strategije “mišjih ugriza” - otkidanja relativno malih delova teritorije pod srpskom kontrolom (kao, na primer, brana Peruća i predeo oko Masleničkog mosta,⁶⁶ Miljevački plato,⁶⁷ ili Medački džep⁶⁸). Stoga Beograd odmah nakon «Bljeska» imenuje novog zapovednika upravo uzdrmane Srpske vojske Krajine: Mile Mrkšić, general Vojske Jugoslavije, napušta Beograd i odlazi u Krajinu da sprovede neophodne promene u SVK, radi podizanja njene borbene gotovosti, zaustavljanja hrvatskog napredovanja i vraćanja izgubljene teritorije.⁶⁹

⁶³ Veljko B. Kadrijević i mr Branislav Đorđević, “Kako odbraniti Krajinu”, *Duga*, 27. maj-9. jun 1995, str. 32.

⁶⁴ *ibid.*

⁶⁵ “Mirna reintegracija područja, svedočenja preživelih: **Durđevdanska kolona smrti**”, *Duga*, 13-19 maj, str. 12-15.

⁶⁶ 22. januara 1993.

⁶⁷ 21. juna 1992.

⁶⁸ 9. septembra 1993.

⁶⁹ “Završavanje rata», *NIN*, 20. januar 2000, www.nin.co.yu

MOBILIZACIJA

*Kao ponosan Srbin, više bih voleo da su svi oni junački poginuli i da ih se sećamo kao junaka koji su odbranili teritorije.*⁷⁰

Nešto više od mesec dana posle ofanzive “Bljesak”, u nedelju 11. juna 1995, na noć, u Srbiji počinje akcija prinudne mobilizacije krajiških izbeglica. Dva dana kasnije, 13 juna, *Naša Borba* piše da “Vojna policija Republike Srpske Krajine od nedelje uveče vrši mobilizaciju i po Beogradu. Kako nam je juče izjavilo više ljudi poreklom iz Republike Srpske Krajine, u nedelju uveče na njihova vrata zakucali su momci sa amblemima ‘Vojne policije Krajine’ na rukavu... Takođe, tvrdi se da se ovo 'prikupljanje' vojnika vrši veoma čudnim redosledom i bez jasnih kriterijuma. Tako su policajci RSK preksinoć tražili i Krajišnike sa jugoslovenskim državljanstvom, zatim studente, pa i one sa izbegličkim statusom (većina naših sagovornika su akademski građani bez izbegličkog statusa). Iz dobro obaveštenih krugova u Beogradu, saznali smo da je beogradska mobilizacija Krajišnika naređena od strane generala Mileta Mrkšića, komandanta Srpske vojske Krajine, i to sve u sklopu nove reorganizacije vojske na čijem je čelu od prošlog meseca”.⁷¹

Ubrzo se saznalo da mobilise i srbijanski MUP, bilo u civilu, bilo u uniformi.⁷² Mobilisu se, “Krajišnici sa izbegličkim statusom, zatim sa prijavom boravka, pa i jugoslovenski državljani sa krajijskih prostora”,⁷³ “rođeni Beograđani i Šumadinci, koji su jedno vreme radili u Bosni ili Hrvatskoj”⁷⁴ i “izbeglice koje su nedavno napunile 18 godina i koje su dobile pozive za služenje

⁷⁰ Željko Ražnatović Arkan, komandant SDG i predsednik SSSJ, o Srbima izbeglim iz zapadne Slavonije, *Srpsko jedinstvo*, jun 1995, citirano u: “Svaštalice”, *Republika*, www.republika.co.yu

⁷¹ D. Petrović, *Naša Borba*, 13. jun, 1995, str. 4. Isti list je 23. juna potvrdio da se radi o mobilizaciji po naređenju Mileta Mrkšića, i da se ona sprovodi «po spisku koji je pre dve nedelje stigao u MUP Srbije. Taj spisak, po našim izvorima, sadrži 12.000 imena Krajišnika nastanjenih u Srbiji, koji ‘pod hitno moraju biti upućeni u RSK i raspoređeni u jedinice’. Međutim, tvrde informatori ‘Naše Borbe’, pomenuti spisak je proširen za još 6.000 ljudi, tako da se ukupna cifra zaustavila negde na 18.000 duša. Ove liste su, tvrdi se, formirali ‘personalci’ iz vojnih odseka u RSK, tako da su u njega ušla i imena ljudi koji sa Krajinom nemaju nikakve veze, osim što su tamo nekada radili, ili pak ratovali kao dobrovoljci” (“Iz RSK stigao spisak sa 12.000 imena za mobilizaciju: **U modu ušlo i potkazivanje**”, *Naša Borba*, 23. jun 1995, str. 2).

⁷² “Mobilizacija Krajišnika u Srbiji: **Strah od noćnih posetilaca**”, *Naša Borba*, 15. jun 1995, str. 2.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ “Mobilizacija Krajišnika u Srbiji: **Odvođe i rođene Beograđane i Šumadince**”, *Naša Borba*, 22. jun 1995, str. 1; “U Šumadiji otvorena ‘sezona lova’: **Mobilisu i rođene Šumadince**”, *Naša Borba*, 22. jun 1995, str. 14; “U Novoj Varoši prinudno mobilisano petnaest lica: **Odveden i Zoran Bogdanović, rođeni Beograđanin**”, *Naša Borba*, 22. jun 1995, str. 14; “Čitaoci ‘Naše Borbe’ javljaju: **Kupe i Srbijance**”, *Naša Borba*, 24-25. jun, str. 3.

vojnog roka u Vojsci Jugoslavije, kao i muškarci kojima u vojnoj knjižici izdatoj u Krajini piše da su zbog zdravstvenog stanja oslobođeni služenja vojnog roka”.⁷⁵ Ponegde, pak, nije ni bilo bitno da li je lice ikada u svom životu imalo bilo kakve veze sa Hrvatskom. Tako su, recimo, u Pirotu privođeni ljudi koji imaju stalni posao ili nekretnine u Pirotu, iz kog vode poreklo.⁷⁶ Najzad, u široki zagrljaj srbijanske policije dospevaju čak i pripadnici nekih nacionalnih manjina, slovačke, na primer.⁷⁷ Ove su “greške” bile utoliko čudnije što, kako je to otkrila *Naša Borba*, operativno, “čitava stvar počinje 'mobilizacijom' službenika SUP-a koji rade na izdavanju ličnih karata. Kompjuterski podaci su osnov za ‘spiskove’”. Kriterijum je, izgleda, jedino činjenica da li je lična karta Srbina s one strane Drine izdata pre 1991. godine ili posle toga”.⁷⁸ Po mišljenju *Vremena*, “ova 'slučajna' hapšenja i odvođenja preko Drine rođenih Srbijanaca vode stvaranju dodatne mržnje između ‘domorodaca’ i ‘dodoša’. Po svjedočenju jednog izbeglice Helsinškom odboru, građani Sremske Mitrovice, revoltirani što su krajiški policajci priveli i odveli preko Save 24 njihova sugrađana, policiji su prstom pokazivali muškarce rođene u Krajini”.⁷⁹

Uznemirenje javnosti je bilo toliko da je policija - čiji je ministar uporno negirao da je u Srbiji u toku bilo kakva mobilizacija⁸⁰ - izdala saopštenje da ne sprovodi “prinudnu mobilizaciju vojnih obveznika za potrebe Republike Srpske Krajine”, već u “poslednjih deset dana vrši organizovanu kontrolu lica koja nisu državljani naše zemlje i nemaju prijavljeno boravište ili prebivalište, niti regulisan status izbeglice. S tim u vezi utvrđeno je da jedan broj lica iz Republike Srpske Krajine i Republike Srpske nelegalno boravi u Republici Srbiji i da se bavi vršenjem krivičnih dela, prekršaja, uznemiravanjem građana i izazivanjem tuča i vršenjem drugih delikata. Zbog toga su prema tim licima primenjene zakonom utvrđene mere i ukidanje mogućnosti da nelegalno uživaju gostoprimstvo u Republici Srbiji”.⁸¹

I zaista: označeni kao kriminalci, ljudi su bili lovljeni poput kriminalaca. Odvođeni su iz “tramvaja, autobusa, kafića, diskoteka, na ulici, naplatnim

⁷⁵ «Mobilizacija - strogo selektivna: **Ko je zaštićen?**», *Naša Borba*, 24-25. jun 1995, str. 3.

⁷⁶ «Noći dugih pendreka u Pirotu: **Milicija odvodi mladiće sa liscama na rukama**», *Naša Borba*, 22. jun 1995, str. 14.

⁷⁷ Knjiga memoara bivšeg slovačkog ambasadora Miroslava Mojžite, *Beograd-Beleške 1995-2001, Danas*, www.danas.co.yu

⁷⁸ «Noćne racije u Valjevu: **U valjevskom SUP-u kažu: 'nije reč o našim ljudima'**», *Naša Borba*, 23. jun 1995, str. 2.

⁷⁹ «Prinudna mobilizacija - pozadina: **Danajski poklon**», *Vreme*, 3. jul 1995, str. 17.

⁸⁰ «Nije mi poznato da se na području SRJ obavlja nekakva nasilna mobilizacija — rekao je Vukašin Jokanović odgovarajući na pitanje ruskog novinara o navodnoj mobilizaciji građana. Jokanović je istakao da o tome nije upoznat, a da li neki područni organ radi ovako ili onako možete se kod njih raspitati», u: “Savezni ministar unutrašnjih poslova Vukašin Jokanović o predlogu zakona o jugoslovenskom državljanstvu: **Jugosloveni po propisu**”, *Večernje novosti*, 24. jun 1995, str. 11.

⁸¹ «Saopštenje MUP-a Srbije: **Kontrola, a ne nasilna mobilizacija**», *Naša Borba*, 26. jun 1995, str. 2.

rampama, tokom kontrole saobraćaja”,⁸² radnih mesta, pa čak i maturskih proslava.⁸³ Prilikom legitimisanja lica na javnim mestima, policijski rad je bio olakšan činjenicom da su “ovdašnje vlasti sve koji su nekada živeli u Hrvatskoj ‘obeležile’ slovom ‘T’ ispod broja legitimacije”⁸⁴, ili pak slovima “G” i “SR”⁸⁵. Što se tiče odvođenja iz studentskih domova, izbegličkih kampova i sličnih mesta, policiji su povremeno pomagali ekstra lojalni lokalni službenici.⁸⁶ Odvođenje ljudi iz njihovih sopstvenih domova se “uglavnom dešavalo u gluho doba noći, oko tri ili četiri sata. Zatečenima se davalo oko 15 minuta da uzmu novac i najnužniju odjeću”⁸⁷, što često nije bilo dovoljno da zbudjeni, netom probuđeni ili na neki drugi način privremeno onesposobljeni ljudi uzmu najosnovnije stvari⁸⁸ ili, ako su se zatekli sami, obaveste porodicu ili prijatelje o tome šta im se desava i kuda idu. Ljudi su često odvođeni nakon primene sile, pod pretnjom oružja ili sa lisicama na rukama, ili su pak, ako se privođenje dešavalo na ulici, bili “vezivani za banderu, kao oni taoci UN”.⁸⁹ Zapravo, čitava operacija je više ličila na kriminalno kidnapovanje masovnih razmera nego na bilo kakvu normalnu mobilizaciju. Dolazilo je i do upotrebe vatrenog oružja, a jedan od najozbiljnijih primera je slučaj Mirka Drljače, koji je 1993. godine došao iz Pakraca, ali više nije bio izbeglica budući da je posedovao ličnu kartu SRJ: “Tako reći usred grada pred sremsko-mitrovačkim Vatrogasnim domom, vrlo preciznim hicima Drljaču je u natkolonice obe noge pogodio milicioner RSK, Krajišnik očigledno vešt u ovom

⁸² “Mobilizacija u Srbiji između politike i bezakonja: **Lov na topovsko meso**”, *Naša Borba*, 24-25. jun, 1995, str. V; “Racija u beogradskom noćnom klubu ‘Havana’: **Upad u ‘raj za ‘Bosance’**”, *Naša Borba*, 27. jun, 1995, str. 2; “Lov na ljude na novosadski način: **E, sad neću ni kako ‘oću**”, *Naša Borba*, 29. jun 1995, str. 13.

⁸³ « Mobilizacija u Kikindi: **Milicija odvodila mladiće sa maturske večeri** », *Naša Borba*, 15. jun 1995, str. 2; “Regionalni odbor DSS za Banat o mobilizaciji izbeglica: **Sigurnosti sve manje**”, *Naša Borba*, 30. jun 1995, str. 12.

⁸⁴ *Ibid.* Ovo “T” je značilo “tranzit” (“Život izbeglica: **Čiji krst oni nose?**”, *NIN*, 28. februar 1997, www.nin.co.yu)

⁸⁵ *Pod lupom: kršenje ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-1995*, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 1997, str. 242. Autor ovog rada nije uspeo da sazna šta te oznake predstavljaju.

⁸⁶ Tako se, recimo, u Studentskom domu na Novom Beogradu ispostavilo da policajci raspolažu spiskovima stanara-Krajišnika, što su mogli dobiti samo od uprave doma. Pored toga, legitimisanje i odvođenje studenata se obavljalo uz pomoć domskih redara («Mobilizacija Krajišnika u Srbiji se nastavlja: **Milicija ‘češlja’ Studentski grad**”, *Naša Borba*, 19. jun 1995, str. 34).

⁸⁷ Filip Švarn, “Hajka na Krajišnike”, *AIM*, 18. jun, 1995, www.aimpress.ch. “Dobrovoljci su postali, kako se saznaje iz neformalnih izvora, i osamdesetak muškaraca dovezenih prošle nedelje u dva autobusa na Pale; bilo ih je u šorčevima, pidžamama i papučama, a neki su imali i lisice na rukama”, u: “Nastavak lova na nepoželjne Srbe: **Danak u krvi**”, *Vreme*, 26. jun 1995, str. 14.

⁸⁸ “Kako je mobilisan novinar Milovan Maksić: **Odvezli su ga u papučama**”, *Naša Borba*, 23. jun 1995, str. 2; “Racija u beogradskom noćnom klubu ‘Havana’: **Upad u ‘raj za Bosance’**”, *Naša Borba*, 27. jun, str. 2.

⁸⁹ Drašković je aludirao na epizodu iz maja 1995, kada su snage bosanskih Srba, nakon akcije NATO avijacije kojom su pogođena dva velika skladišta municije blizu Pala, zarobile 375 vojnika UN, koji su medijima bili pokazivani vezani za stubove i druge neopokretne objekte. Kriza je završena 18. juna uz posredovanje Jovice Stanišića, šefa srbijanske Službe državne bezbednosti.

poslu. Na Drljaču je pripucano kada je bekstvom pokušao da se spase odlaska na krajiško ratište”.⁹⁰

Desetak dana nakon početka akcije u Srbiji, 22 juna, za svoje izbegle građane, posebno one s medicinskim obrazovanjem, počinje da se zanima i Republika Srpska, čije je Ministarstvo zdravlja, rada i socijalne zaštite, “saopštilo da su pred nadležnim organima RS pokrenuli krivični postupak protiv svih lekara i medicinskog osoblja (vojnih obveznika), koji su početkom rata i kasnije izbegli na teritoriju SR Jugoslavije... Od sankcija propisanih zakonom neće biti izuzeto nijedno lice koje je, u međuvremenu, na različite načine, pribavilo državljanstvo SR Jugoslavije i ličnu kartu jedne od njenih republika. Za lekare i medicinsko osoblje koji se do 3. jula jave odeljenjima ministarstva opština iz kojih su izbegli ili biroima RS u Beogradu, Novom Sadu, Užicu ili Podgorici, obustaviće se pokrenuti krivični postupak.”⁹¹ Spisak traženih lica, po tvrdnjama *Vremena*, “dr Karadžić već je dostavio srbijanskim vlastima i očekuje deportacije kako bi im organizovao suđenje”.⁹² Zahtevu Ministarstva zdravlja RS simultano se pridružio i zahtev Narodne Skupštine Republike Srpske koja je “odlučila da poslednji put pruži šansu svim izbeglim vojno sposobnim građanima da se do 5. jula vrate u Republiku Srpsku i stave na raspolaganje vojnim vlastima radi odbrane otadžbine”, ili da se, u suprotnom, suoče sa zakonskim sankcijama.⁹³

Time se lov na izbeglice u Srbiji i formalno generalizovao: više nisu bili traženi samo hrvatski već i bosanski Srbi (ili oni koji su imali neke veze sa Bosnom u nekom prethodnom periodu svog života); nije se tražilo samo medicinsko, već svo raspoloživo osoblje. Tako se, prema elektronskom izdanju *Vremena*, traže i Krajišnici policajci MUP-a, a isto tako i bivši oficiri JNA, ili bivši ili aktivni oficiri Vojske Jugoslavije.⁹⁴

Iako je akcija mobilizacije u Srbiji postala toliko velika i toliko operativno upadljiva da je za nju *znao svako ko je želeo da zna*, stav zvanične Srbije je bilo potpuno negiranje. U tome su upadljivo prednjačili državni mediji: “Zvanični državni mediji, a naročito najveća uzdanica režima - RTS, mobilizaciju nisu smatrali vešću, bez obzira što su iz Knina počele da stižu informacije kako je u

⁹⁰ “Pucnjava pred vatrogasnim domom u Sremskoj Mitrovici: **Kako je nastradao Drljača?**”, *Naša Borba*, 23. jun 1995, str. 2.

⁹¹ «Ministarstva zdravlja i odbrane RS: **Upozorenje dezerterima**», *Večernje novosti*, 23. jun 1995, str. 4.

⁹² “Nastavak lova na nepoželjne Srbe: **Danak u krvi**”, *Vreme*, 26. jun 1995, str. 13.

⁹³ “Saopštenje Skupštine Republike Srpske: **Apel na savest**”, *Večernje novosti*, 22. jun 1995, str. 4.

⁹⁴ Bivši ili aktivni oficiri ovih vojski dobijaju naređenje da se do 1. septembra prijave Štabu SVK-a u Banja Luci ili pak da izgube status i podlegnu mobilizaciji kao i obične, civilne izbeglice. Policajci Krajišnici su suočeni sa izborom da, uz redovnu platu, provedu dva meseca (jun i jul) u Krajini ili da, u suprotnom, dobiju otkaz. (Filip Švarn, “The Mobilizing Goes On: Les Officiers Sans Frontiers”, September 4, 1995, *Vreme News Digest Agency*, www.scc.rutgers.edu)

Krajinu autobusima doputovalo više od hiljadu boraca koji su se vratili da brane svoja ognjišta”.⁹⁵

Tih dana, sasvim karakteristično, popularna (i populistička) *Politika Ekspres* piše: “Ako nečeg nema, onda se može i izmisliti. Upravo ovom tehnikom poslužili su se aktivisti beogradskog ‘SOS telefona’ i Helsinškog komiteta u Srbiji, lansirajući priču o mobilizaciji Krajišnika u SR Jugoslaviji i njihovoj navodnoj deportaciji u zavičaj. Da li slučajno ili namrno natempirano, 15. juna, gotovo istovremeno kad su se u kanadskom gradu Halifaksu okupili lideri sedam najrazvijenijih država sveta, od kojih se očekivalo donošenje odluka koje bi vodile konačnom miru na prostoru nekadašnje Jugoslavije, u Beogradu je aktivirana još jedna u nizu već viđenih medijskih mina”.⁹⁶

Posebno je gorak utisak ostavilo negiranje mobilizacije od strane srbijanskog Komesarijata za izbeglice – institucije, inače, zadužene (i plaćene) za zaštitu izbeglica. Šef Komesarijata, Bratislava “Buba” Morina, iskoristila je svako svoje pojavljivanje u medijima da porekne postojanje akcije koja se odvijala pred očima cele zemlje.⁹⁷ Ipak, najtužnije je bilo ponašanje Crvenog krsta Srbije i Jugoslavije koji je “prema svjedočenjima odvedenih, velikodušno ustupao” njihove adrese MUP-u Srbije.⁹⁸

S druge strane, primer potpuno suprotnog ponašanja pružila je Crna Gora, koja je odbila da na bilo koji način učestvuje u prinudnoj mobilizaciji izbeglica.

⁹⁵ “Lov na topovsko meso: **Mobilizacija u Srbiji između politike i bezakonja**”, *Naša Borba*, 24-25 jun, str. V

⁹⁶ Iste teze razvijene i u: “U ovom trenutku: **Vreme janičara**”, *Politika ekspres*, 20. jun 1995, str. 2.

⁹⁷ “U Komesarijatu za izbeglice Srbije tvrde da o narečenom nemaju pojma. Glavni komesar, Bratislava Buba Morina, priznaje da je čula da su ‘odveli nekog momka koji je prodavao sladoled na ulici’ i nastavlja: ‘Niko nije tražio podatke o izbeglicama od nas, niti ih iko može dati bez mene i mog znanja. Očito je da u ovom gradu postoje ljudi koji znaju kretanje drugih ljudi po gradu”, u: Filip Švarn, “Hajka na Krajišnike”, *AIM*, 18. jun 1995, www.aimpress.ch; “Mobilizacije izbeglica sa regulisanim statusom nije bilo – tvrdi gospođa Morina – a za neke druge ljude koji su ilegalno i bez ikakvih dokumenata boravili na teritoriji SR Jugoslavije, nije nadležna ni da brine, ni da govori”, u: “Bratislava Morina o mukama izbeglica i mukama sa izbeglicama: U **potrazi za izgubljenim domom**”, *Duga*, 5-18. avgust 1995, str. 85; “Među onima koji su mobilisani nema izbeglica kojima je Komesarijat priznao status, a ukoliko i ima pojava mobilizacije, ona je verovatno vršena prema licima koja lutaju Beogradom bez papira i statusa”, u: «Prema informacijama SOS telefona: **Mobilizaciju sprovodi MUP Srbije**», *Naša Borba*, 17-18. jun, str. 3.

⁹⁸ Milka Ljubičić, «Sudbina ‘polaznika’ Arkanovog kampa u Erdutu: **Operacija kažnjavanja ‘izdajnika’**», *AIM*, 4. jul 1996, www.aimpress.ch. Pored toga, Crveni krst, organizacija koja se tradicionalno bavi pravima i tretmanom ratnih zarobljenika, morao je da zna da «mobilisani koje su već jednom zarobili hrvatski ili muslimanski vojnici, pa su oslobođeni ili razmenjeni posredstvom Crvenog krsta, u slučaju ponovnog zarobljavanja, ne podležu zaštiti ove međunarodne humanitarne organizacije”, u: “Mobilizacija - strogo selektivna: **Ko je zaštićen?**», *Naša Borba*, 24-25. jun 1995, str. 3.

Stav Crne Gore su, na svoj način, delile i brojne domaće političke partije i udruženja građana. Svoj protest su javno izrazili Centar za antiratnu akciju,⁹⁹ Helsinški komitet u Srbiji,¹⁰⁰ Fond za razvoj demokratije,¹⁰¹ Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Fond za humanitarno pravo,¹⁰² Srpski pokret obnove,¹⁰³ Liga socijaldemokrata Vojvodine,¹⁰⁴ podmladak Demokratske stranke¹⁰⁵ i Demokratska stranka Srbije.¹⁰⁶ Od međunarodnih organizacija, protest su izrazili Francuska ambasada u Beogradu (u svojstvu zemlje koja je tada predsedavala Evropskom Unijom),¹⁰⁷ Međunarodna helsinška federacija za ljudska prava,¹⁰⁸ Amnesty International¹⁰⁹ i UNHCR,¹¹⁰ a američko ministarstvo spoljnih poslova je tamošnjim medijima poručivalo “da budu uvereni da svoju zabrinutost izražavaju direktno srpskom rukovodstvu”.¹¹¹

Bio je to glas jedne druge Srbije i jedne - moramo to reći - nedovoljno ultimativne «međunarodne zajednice». Za to vreme, većina građana Srbije (premorenih? prestrašenih? rezigniranih? obradovanih?) nemo je posmatrala odvođenje svojih sugrađana, suseda i novopridošlih nevoljnika. Istina, krajem jula, dvoje rođaka prisilno mobilisanih, koje je štrajkovalo pod prozorom Miloševićevog kabineta na Andrićevom vencu, dobijalo je “sokove, čaj i vitamine od aktivista ‘Beogradskog kruga’, ‘Odbora za podršku prisilno mobiliziranih’, ‘Žena u crnom’, drugih antirratnih organizacija, ali i pojedinaca”, ali je i pored toga “većina prolaznika, uglavnom, bila ravnodušna”.¹¹² Zvanična Srbija računala je na ovo

⁹⁹ “Centar za antiratnu akciju (SOS telefon) uputio pismo predsednicima Liliću i Miloševiću i premijeru Kontiću i Marjanoviću: **Ne može se izbeći odgovornost Srbije i Jugoslavije**”, *Naša Borba*, 15. jun 1995, str. 2.

¹⁰⁰ “Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: **Nezakonit akt**”, *Naša Borba* 15. jun 1995, str. 2; “Saopštenje Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji: **Ministar policije zloupotrebio ovlašćenja**”, *Naša Borba*, 28. jun 1995, str. 2.

¹⁰¹ “Milenko Radić, predsednik Fonda za razvoj demokratije: **Sve je potpuno nezakonito**”, *Naša Borba*, 15. jun 1995, str. 2.

¹⁰² “Fond za humanitarno pravo poziva mobilisane ili njihovu najbližu rodbinu: **Pokretanje krivičnog postupka zbog otmice i proterivanja**”, *Naša Borba*, 28. jun 1995, str. 2.

¹⁰³ «Srpski pokret obnove: **'Divljački lov na ljude'**», *Naša Borba*, 23. jun 1995, str. 2; «Srpski pokret obnove: **Lov na ljude se nastavlja**», *Naša Borba*, 28. jun 1995, str. 2.

¹⁰⁴ “Liga socijaldemokrata Vojvodine: **Masovno kidnapovanje**», *Naša Borba*, 26. juna, str. 16.

¹⁰⁵ “Pismo Demokratske omladine Mirku Marjanoviću: **'Prijavite se dobrovoljno u Vojsku RSK'**”, *Naša Borba*, 27. jun 1995, str. 2.

¹⁰⁶ “Konferencija za štampu Demokratske stranke Srbije: **Gradani su igračka u rukama režima**”, *Naša Borba*, 29. jun 1995, str. 4.

¹⁰⁷ «Protest EU zbog mobilizacije izbeglica», *Naša Borba*, 24-25 jun 1995, str. 3.

¹⁰⁸ «Međunarodna helsinška federacija: **Mobilizacija dovodi u pitanje kredibilitet režima u Srbiji**», *Naša Borba*, 24-25 jun 1995, str. 3.

¹⁰⁹ «Amnesti Internešenel uputio apel Liliću: **Hitno obezbediti povratak prisilno mobilisanih u SRJ**», *Naša Borba*, 27 jun, str. 2.

¹¹⁰ «Ron Redmond, portparol UNHCR, za 'Našu Borbu' o mobilizaciji izbeglica u SRJ: **Otvoreno kršenje Konvencije čiji je i SRJ potpisnik**», *Naša Borba*, 21. jun 1995, str. 3.

¹¹¹ U.S. Department of State, Office of the Spokesman, Daily press briefing, 95/06/29, www.hri.org

¹¹² “Pod predsednikovim prozorom: **Štrajk gladu**”, *Vreme*, 31. jul 1995, str.19.

odsustvo solidarnosti, ali je mobilizacija bila tako skandalozno izvedena da je neke proteste bilo sve teže ignorisati. Naime, pretio je rasep bloka na vlasti, budući da su neki politički saveznici SPS-a, koji su inače podržavali mobilizaciju, počeli da javno protestuju zbog *načina* njenog sprovođenja.¹¹³ Čutanje je najzad prekinuto 24. juna jednim po mnogo čemu istorijskim dnevničkim zapisom Mirjane Markovic, gde je ne samo jasno priznato da prinudne mobilizacije izbeglica u Srbiji ima, već i da je ona sasvim opravdana. Opravdanje te akcije (koje je zapravo izražavalo onaj pravi, nikad ranije javno izrečen, “politički nekorektan”, te stoga neizreciv stav srbijanskog režima prema izbeglicama), emocionalni ton autora i literarni kvalitet teksta zavređuju da ovde budu reprodukovani u celini:

17. jun - Jedan deo boraca za srpsku stvar u Bosni i Srpskoj Krajini, živi u Beogradu, nije ni dan proveo u ratu i ne misli ni da ga provede. Uglavnom su došli sa područja gde se ratuje i to na vreme, pred početak rata ili u prvim njegovim danima.

U Beograd, ali i u druge gradove u Srbiji, su došli sa svojom decom, sa svojim novcem i sa svojim ambicijama — da u Srbiji preuzmu ekonomske, političke i uopšte društvene pozicije, koje će ih učiniti građanima prvog reda, izvan kategorije.

Kad je reč o srpskom narodu u Bosni i i Srpskoj Krajini, tamo je ostala da ratuje sirotinja. Rezultatima tog rata ove patriote iz Bosne i Srpske Krajine sa stanom u Beogradu, nisu nikako zadovoljni i svoje nezadovoljstvo izražavaju agresivno. Ljute se na onu sirotinju u bosanskim i krajiškim vrletima što nije efikasnija, a i na punoletne muškarce, mada, možda, i na punoletne žene u Srbiji, što nisu mobilisani za rat u Bosni i Krajini.

Nikako im ne pada na pamet da bi u ratu za koji toliko agituju, mogli na primer, i sami da učestvuju. I ako su toliko ozlojeđeni zbog srpskih ognjišta, zašto nisu ostali da ih brane? Zašto su uopšte dolazili ovamo! Ili su očekivali da će njihova ognjišta braniti neko drugi. Na primer, njihove siromašne i poštene komšije, u Bosni i Krajini, koje ne mogu nikuda da odu

¹¹³ «Srpska radikalna stranka mora da izrazi svoje ogorčenje zbog nelegalnog načina sprovođenja inače legitimnih odluka, kao i neljudskog odnosa vlasti u Srbiji prema onima koji se šalju u RS i RSK», u: «**Radikali podržavaju mobilizaciju: Ogorčenje zbog nelegalnog načina**», *Naša Borba*, 28. jun 1995, str. 2; “Vojno sposobne muškarce je još pre četiri godine trebalo vratiti u Bosnu i Krajinu da brane ono što je njihovo, ali primerenijim metodama... način na koji se ljudi sada love po Srbiji je ispod svakog nivoa”, u:

“Goran Latinović, SK-Pokret za Jugoslaviju: **Zakasneli potez vlasti**”, *Naša Borba*, 28. jun 1995, str. 2.

*ili koje ne žele nikuda da odu. Ali, i na primer, omladina iz gradova i sela u Srbiji, koja bi svoj patriotizam trebalo da dokazuje ginući za ognjišta onih koji su ih sami napustili i otputovali u Beograd da tamo otvore restorane i firme.*¹¹⁴

Nakon ovog članka, predstavnici režima počinju otvoreno da govore o mobilizaciji,¹¹⁵ MUP Srbije izdaje svoje famozno saopštenje (24. juna na noć, dakle istog dana pošto se pojavio tekst u *Dugi*), a oficijelni mediji naprečac otkrivaju temu izbeglica, ali se njihovo zanimanje svodi isključivo na nemaštovito ponavljanje stavova iznetih u tekstu dr Marković. Tako su se, na primer, *Večernje Novosti* zadovoljile pukim reprodukovanjem tog teksta.¹¹⁶ Sve do kraja leta, bio je to jedini prilog koji su ove novine posvetile izbeglicama, a isto tako je bilo i sa *Politikom* i *Politikom Ekspres*, druga dva oficijelna, a takođe i najtiražnija, dnevna lista u zemlji. I sačuvajmo desert za kraj: tekst Mirjane Marković našao se na novinskim kioscima samo nekoliko časova pošto je junska mobilizacija prestala, budući da je ona “zaustavljena u noći između 23. i 24. juna”.¹¹⁷ Kakva koincidencija! Drugim rečima, zvanična Srbija je priznala junsku mobilizaciju tek kad je ona bila obustavljena. Bio je to samo specijalan slučaj opšte poetike tadašnjeg režima koja se, kao i toliko puta do tada, očitovala u negiranju onog što postoji i postuliranju onog čega nema.

Tokom jula, dakle, u mobilizacijskoj šumi je nastupio lovostaj, tako da je preostala divljač (izoštrenih čula i skupo plaćene pameti) mogla da bojažljivo proviri iz svojih skloništa, onjuši vazduh napolju i malo se opusti, ali ne zadugo, jer grmelo je u Bosni, padali su novi gradovi,¹¹⁸ a na istorijskom horizontu spremala se nova oluja - “Oluja”, ofanzivna akcija Hrvatske vojske, koja je za samo četiri dana (4-7. avgusta 1995) dovela do gubitka celog zapadnog (ujedno i najvećeg) dela Republike Srpske Krajine,¹¹⁹ sloma Srpske vojske Krajine i egzodusa celokupnog civilnog stanovništva koje se, u nepreglednoj koloni svih mogućih prevoznih sredstava natovernih onim što se na brzinu moglo pokupiti, pod psovka i kamenicama hrvatskih civila¹²⁰ i povremenim granatiranjem i raketiranjem

¹¹⁴ “Ko u stvari ratuje na području nekadašnje Jugoslavije: **Patrioti iz Bosne i Srpske Krajine sa stanom u Beogradu**”, *Duga*, 24. jun 1995, str. 5.

¹¹⁵ Tako je, na primer, šef smene u valjevskom SUP-u Boško Jovančić, izjavio: «Činimo usluge vojnim vlastima RS i RSK. Privodimo ljude na osnovu apela tamošnjih vojnih vlasti», u: «Rodbina traga za odvedenim 'dobrovoljcima' iz Valjeva: **'Srpska policija nikad nije radila prljavi posao'**», *Naša Borba*, 28. jun str. 2.

¹¹⁶ “Iz dnevnika dr Mire Marković u ‘Dugi’: **Prekopavanje prošlosti**”, *Večernje novosti*, 23. jun 1995, str. 2.

¹¹⁷ “Mobilizacija izbeglica”, *Pod lupom: kršenje ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-95*, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 1997, str. 246.

¹¹⁸ 28. jula padaju Bosansko Grahovo i Glamoč

¹¹⁹ Vidi odličan serijal “10 godina od ‘Oluje’ nad Krajinom”, radija B92, www.b92.net

¹²⁰ Epizoda kod Siska, vidi: Ozren Žunec, “Rat u Hrvatskoj 1991-1995”, www.ffzg.hr

Hrvatske vojske,¹²¹ povuklo najvećim delom u Srbiju, a jednim manjim delom i u delove Bosne pod srpskom kontrolom i Istočnu Slavoniju (jedini preostali deo RSK).

Ali, već

11. avgusta izdaje se naređenje komandanta Glavnog štaba Vojske Republike Srpske kojim se postavljaju zadaci Glavnom štabu Srpske vojske Krajine. Naloženo je da se odmah od izvučenih krajiških jedinica formira što više novih jedinica, koje će biti stavljene pod komandu Glavnog štaba Vojske Republike Srpske i delimično pod komandu Glavnog štaba Srpske vojske Krajine, u cilju odbrane sadašnjih prostora RS i RSK, kao i radi priprema za oslobodenje okupiranih teritorija RSK i RS...Zatim se zahteva da se 'sve vojno sposobno ljudstvo, starosti od 18 do 60 godina iz RSK, koje se neplanski povuklo, mobilise i od njih formiraju jedinice srpske vojske'... Naglašava se da se mobilisani vojni obveznici prikupljaju u Petrovcu, Prijedoru, Banjaluci i Derventi... i traži da se formiranje jedinica i priprema za njihovo uključivanje u borbena dejstva završi do 14. avgusta. Ovo naređenje je napisano prekasno, pa se u vreme stupanja na snagu nije moglo izvršiti, jer se ljudstvo u većini već bilo razišlo i stiglo u Srbiju, odnosno u SRJ. Međutim, u realizaciju ovog naređenja uključuje se Generalštab Vojske Jugoslavije potvrđujući to svojom informacijom, koja je upućena Ratku Mladiću i Milu Mrkšiću. Njih dvojicu Vojska Jugoslavije obavestava, 14. avgusta, da se 'u organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova vrši prikupljanje vojnih obveznika RS i RSK koji se nalaze na teritoriji SRJ'. Formiran je i sabirni centar u Loznici. U sabirnom centru nalazi se lice koje koordinira zadatke sa MUP-om. Pratlju i prevoz vojnih obveznika do granice sa Republikom Srpskom obezbeđuje MUP. Od generala Mladića i Mrkšića se traži da jave koliko vojnih obveznika mogu da preuzmu...Ratko Mladić, 15. avgusta, izdaje naređenje kojim reguliše prihvatanje mobilisanih vojnih obveznika s teritorije SRJ. Naređeno je da se prihvatni punktovi organizuju u Bijeljini (kasarna 'Stjepa Stepanović') i Bileći (kasarna 'Bilećki borci'). Naređenjem se nalaže da se 'vojni obveznici rođeni u RSK i RS zapadno od reke Bosne odmah prevoze pod policijskom pratnjom u nastavno-diverzantski centar 'Manjača' [gde se "vrši organizovanje i formiranje jedinica, oblačenje, naoružavanje i kratka obuka i upućivanje na zadatke po odlukama glavnih štabova Vojske Republike Srpske i Srpske vojske Krajine"]], a vojni obveznici iz RS rođeni istočno od reke Bosne

¹²¹ Na primer, avionsko raketiranje izbegličke kolone na Petrovačakoj cesti, 7. avgusta, vidi: "Banja Luka je prva dočekala prognanike iz Krajine: NN **ulazi u novi život**", *Duga*, 19. avgust-1.septembar 1995, str. 6.

*raspoređuju se u romanjski, hercegovački i istočnobosanski korpus.*¹²²

Ovaj neophodno dugačak i informacijama krcat odlomak jasno pokazuje dve bitne stvari koje se u junu i julu nisu jasno videle i koje su bile predmet brojnih nagađanja javnosti i nevladinih medija: 1. koordinaciju između političkih i vojnih vlasti tri srpske države i 2. šemu trijaže prinudno mobilisanih lica.

U avgustu, dakle, prinudna mobilizacije u Srbiji ulazi u novu fazu i dobija neke nove operacione instrumente (kao što je kamp Srpske dobrovoljačke garde u Erdutu, o čemu će kasnije biti reči). Naročito bolan aspekt avgustovske faze kampanje jeste to što su tada hvatani i ljudi koji su upravo preživeli pakao vojničkog poraza i golgotu napuštanja rodne zemlje. Neki od ovih ljudi proveli su četiri godine u ratu, samo da bi opet u njega bili prisilno vraćeni. Posebno je dirljiv slučaj onih avgustovskih izbeglica koji su po dolasku u Srbiju danima lutali tražeći bilo kakav smeštaj i čiji je prvi kontakt sa vlastima bio iskorišćen da bi na silu bili vraćeni natrag.¹²³ Oni, prosto, nisu znali da izbegavajući hrvatsku dospevaju u srpsku “Oluju”.¹²⁴

Srbijanska policija je, jednostavno, radila svoj posao. Uhvaćeni ljudi, su odmah nakon uzapćenja, odvoženi pod oružanom pratnjom u privremene sabirne centre - najbliže policijske i vatrogasne stanice, vojne objekte, a ponekad i prostore druge namene pogodne za sakupljanje većeg broja ljudi, kao što su, na primer, zatvor u Sremskoj Mitrovici¹²⁵ ili dvorišni prostor Gradskog saobraćajnog preduzeća u Novom Sadu.¹²⁶

U tim se sabirnim centrima vršila i trijaža: mobilisani namenjeni bosanskom ratištu upućivani su u oružanoj pratnji MUP-a SRJ u Loznicu, Bijeljino ili Zvornik,¹²⁷ gde su ih preuzimali vojni organi Republike Srpske (u skladu s navedenim Mladićevim naredjenjem), dok su lica namenjena istočnoslavonskom ratištu sprovedena u “bivšu bazu JNA u selu Željava” (Krajina)¹²⁸ ili, *najčešće*, na “obuku” u Centar Srpske dobrovoljačke garde, u Erdut.¹²⁹

¹²² “Knin je pao u Beogradu”, *Osmo strana*, www.krajinaforce.tripod.com

¹²³ “M. S., izbeglica, privremeno nastanjen u Kruševcu - priveden je u Erdut 22. avgusta prošle godine, samo dan nakon što se prijavio lokalnom Crvenom krstu”, Milka Ljubičić, «Sudbina ‘polaznika’ Arkanovog kampa u Erdutu: **Operacija kažnjavanja ‘izdajnika’**», *AIM*, 4. jul 1996, www.aimpress.ch.

¹²⁴ Kako je to otkrio *NIN* još početkom *jula* 1995, “Oluja” je bila službeni naziv operacije mobilizacije izbeglica («Gde god krenem- rat», *NIN*, 25 oktobar 2001, www.nin.co.yu). Zaista je zapanjujuće kako je birokratska imaginacija srbijanskih i hrvatskih vlasti dospela do istog proizvoda.

¹²⁵ Suđenje Miloševiću, svedok B-129, transkript, str. 19 506-7, www.un.org/icty/

¹²⁶ «Krivična prijava zbog mobilizacije: **Penzioner tužio policiju**», *Naša Borba*, 26. jun 1995, str. 2.

¹²⁷ “Knin je pao u Beogradu”, *Osmo strana*, www.krajinaforce.tripod.com

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁸ Filip Švarn, “Hajka na Krajišnike”, *AIM*, 18. jun 1995, www.aimpress.ch

¹²⁹ Slanje u Erdut je postojalo samo u avgustovskom periodu mobilizacije.

Erdut, u zoru. Pod mesečinom, ljudi u šlemovima, pod puškama. Železnički most i Dunav koji se beli. Tišinu prolamaju urlici: "Van! Van! Izdajnici srpski, majku vam jebem! Pobićemo vas, poklaćemo! Trk! Trk! Trk! U stroj!"

Pendreci sa svih strana lete po glavama ljudi. Pucaju bubne opne od udaraca, puca po glavama. Hiljade ljudi autobusima još uvek pristižu u Erdut.

Pod vedrim nebom stoje četiri stolice, pored stolica četiri berberina. Šišanje do glave traje oko pola minuta. U sedam je dizanje zastave. Arkan se obraća: "Pomaže Bog, srpski dobrovoljci! Vi ste sada srpski dobrovoljci. Majku vam jebem, što ste izdali Krajinu!"

U stroju na hiljade ljudi. Nikud se ne može iz stroja. Kazne su strašne. Dok se diže zastava izaberu jednog, vežu za stub i biju - dvadesetpet batina. Svi moraju gledati kad se čovek, pod pendrecima, uvija kao crv. Kazne su razne. Vezivanje za topole pored Dunava. Skinu čoveka do pojasa. On obrli topolu rukama, pa mu stave lisice. Noći uz Dunav su studene, pune komaraca. Čoveka golog poliju hladnom vodom.¹³⁰

Pred ovakvim "dočekom" blede i sva ostala ponižavanja, psihopatski neproporcionalna "kažnjavanja" za svaki neznatni "prekršaj", ili, prosto, proizvoljna izjvljavanja kojima je kamp u Erdutu obilovao u periodu "operacije kažnjavanja izdajnika": oduzimanje svih dokumenata odmah po dolasku u kamp,¹³¹ oduzimanje zlata i ostalih dragocenosti (koje, naravno, nikada nisu vraćene vlasnicima),¹³² opšta zabrana kontaktiranja bilo koga van kampa (u trajanju do mesec i po dana),¹³³ vezivanje za kućice za pse,¹³⁴ "prisiljavanje ljudi da jedan

¹³⁰ "Miodrag Milojević: Rame uz rame sa Legijom po srpskim frontovima", www.profil.co.yu. Ovaj fascinantni intervju je posebno značajan jer dolazi od čoveka koji je sa Miloradom Ulemekom/Lukovićem "Legijom" proveo četiri meseca na bihačkom ratištu.

¹³¹ « Zastarevanje psihičke torture », *Radio slobodna Evropa*, www.danas.org

¹³² Marina Grihović, "Pravda za mobilisane izbeglice", *IWPR*, www.iwpr.net

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ "Kazna je da te bace u kućicu za pse. Da te naprave psom. Radni vod je napravio sedam kućica za pse. Kućice su premazane prerađenim uljem, ofarbane u crno. Čovek sa lancem oko vrata, koji mora da bude kao pas, da laje, ceo će se umazati. Kada Arkanovi prođu, čovek u kućici za pse mora da ih pozdravlja lavežom. Sa av-av-av! Kao pravi pas. Vodu pije iz konzerve, kao pas. Ako ne pozdravi - gaze čizmama, tuku palicama. Pas, čovek-pas, mora da hoda četvoronoške, kao pravi pas. I da laje. On četvoronoške ulazi u kućicu, sam sebi vezuje kaiš oko vrata. Svaka kućica ima lanac dugačak petšest metara" ("Miodrag Milojević: Rame uz rame sa Legijom po srpskim frontovima", www.profil.co.yu)

drugom čupaju bradu”,¹³⁵ naređenje da “jedni druge međusobno kažnjavaju (udaranje vezanog čoveka)”,¹³⁶ “vezivanje za jarbol na koji se kači zastava (po 48 sati)”,¹³⁷ prisilno “stajanje na suncu, čitav dan, bez hrane i vode”,¹³⁸ “24 sata provedena u buretu hladne vode”,¹³⁹ konstatno vređanje i prinuda na samoponiženje¹⁴⁰ i, kao definitivni pronalazak erdutskog kampa, iscrpljivanje ljudi nošenjem u crno obojenog kamena teškog “24 kilograma i 100 grama”,¹⁴¹ na kome je pisalo “Gospodin Disciplina”.¹⁴²

Posle ovakvog “disciplinovanja”, koje je ponekad trajalo i do mesec dana, ali najčešće sedam do petnaest dana, “mobilisani” su, često slabo naoružani i odeveni,¹⁴³ upućivani ili u jedinice za kopanje rovova ili direktno na front, u prvu borbenu liniju, pod budnim okom Arkanovih gardista koji su ostajali u trećoj liniji.¹⁴⁴ Mnogi od ovih nevoljnih vojnika nikad se nisu vratili iz Erduta. Ostali i danas nastoje da, na ovaj ili onaj način, žive sa iskustvima koja su tamo doživeli. Ne znamo koliki broj u ovim nastojanjima nije uspeo.

Način, stepen i učestalost nanošenja patnje u erdutskom kampu postaju mnogo razumljiviji ako se ima u vidu da je SDG dobrim delom bila sastavljena od pojedinaca koji su pre rata bili kriminalci¹⁴⁵ ili su to u ratu postali. Pored toga, zahvaljujući tipu ratnih operacija koje je ova jedinica izvodila (podrobnije opisanim u optužnicama Haškog tribunala), ovi su se pojedinci dodatno brutalizovali, tako da je surovost i nepoštovanje ljudskog života postala njihov uobičajeni način mišljenja i delanja. Ne treba zaboraviti da je kamp takođe služio i za zatvaranje, ispitivanje, mučenje i ubijanje lokalnih civila ili ratnih

¹³⁵ “Appeal Against Compensation Awarded to Forcibly Conscripted Refugees”, *Humanitarian Law Center*, www.hlc.org.yu

¹³⁶ «Gde god krenem – rat », *NIN*, 25. oktobar 2001, www.nin.co.yu

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ Milka Ljubičić, «Sudbina ‘polaznika’ Arkanovog kampa u Erdutu: **Operacija kažnjavanja ‘izdajnika’**», *AIM*, 4. jul 1996, www.aimpress.ch.

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ *Ibid.* “Zvali su nas izdajnicima, kukavicama, babama, podrepašima, isključivim krivcima za pad Krajine, srpskim govnicima, majmunima... Što je najgore, morali smo sve te uvrede da ponavljamo - ja sam najgori Srbin, ja sam izdajnik srpstva, ja sam...”

¹⁴¹ “Miodrag Milojević: Rame uz rame sa Legijom po srpskim frontovima”, www.profil.co.yu

¹⁴² *Ibid.* “Dvadesetčetiri sata kamen se neprekidno nosi, po kazni, bez obzira da li je noć ili dan. Pored čoveka koji trčeći nosi kamen, pratioci su sa pendrecima, i oni trče. Ako kažnjenik trčeći padne, ispusti kamen, izgaziće ga čizmama, ubiće pendrecima. Onaj ko nosi kamen mora da peva: ‘Ja volim ovaj kamen!’

Kamen vrlo čvrsto nose i Arkanovi vojnici. Trčeći, lupkaju pendrekom po dlanu i provociraju: ‘Ispusti kamen! Ubiću te, zaklaću... Ispusti ga!’”

¹⁴³ « Gde god krenem – rat », *NIN*, 25. oktobar 2001, www.nin.co.yu

¹⁴⁴ *Ibid.*

¹⁴⁵ “Imamo Arkana koji obilazi zatvore početkom 1991. godine i iz Mitrovice i Zabele vadi stare drugare sa ulice, po dogovoru koji je glasio: mesec dana na frontu, opraštamo ti tri ili šest meseci zatvorske kazne”, u: Miloš Vasić, “Atentat na Zorana: **Kad država nije država**”, intervjuu radiju B92, www.b92.net

zarobljenika.¹⁴⁶ Najzad, valja imati na umu da je to mesto od samog svog osnivanja bilo operacioni centar razgranate mreže kriminalnih poslova koja je zahvatala celu istočnu Slavoniju i čiji su pipci zadirali duboko u tkivo sve tri srpske drzave. Preko i iz Erduta, išli su švercovana roba (pre svega naftni derivati i cigarete), imovina ukradena bilo prilikom ratne pljačke istočne Slavonije bilo drugde u Evropi (automobili, zlato i dragocenosti, umetnička dela, vino, elektronski uređaji, aparati za domaćinstvo...),¹⁴⁷ oružje, heroin,¹⁴⁸ a na kraju i neštedimice eksploatisani lokalni prirodni resursi (isprva slavonska nafta, a onda hrastove šume).¹⁴⁹ Glavnim linijama ovih poslova, uz lavovske profite, rukovodio je Arkan, uz znanje, odobrenje i logističku podršku srpskih vlasti, pre svega Službe državne bezbednosti¹⁵⁰ i carinskih organa.¹⁵¹ Smatralo se da je to nagrada za Arkanove vojničke i svake druge usluge. Arkan, inače ličnost sa impresivnim predratnim kriminalnim dosijeom u više evropskih država,¹⁵² posedovao je u Erdutu benzinsku pumpu i fri-šop, a u Srbiji više legalnih poslova (mreža pekara i menjačnica deviza, beogradski "Radio Pingvin", jagodinska "TV Palma plus", "Grand Kazino" u hotelu Jugoslavija, fudbalski klub "Obilic"¹⁵³ – da pomenemo samo nekoliko najvidljivijih), ali je i pored toga, prema tvrdnjama pojedinih medija, ostao sklon klasičnim kriminalnim poslovima, kao što su iznude, na primer.¹⁵⁴

Baš takvim je ljudima, u leto 1995, zapao zadatak disciplinovanja, razvijanja "čojstva" i jačanja patriotizma i vojničkih vrlina.

Što se tiče broja ljudi koji su u leto 1995. bili prisilno mobilisani (a posebno onih koji su prošli "obuku" u Erdutu), na to je pitanje, za sada, nemoguće precizno odgovoriti. Raspon brojki koje smo nalazili u konsultovanim izvorima

¹⁴⁶ Poglavlje "SAO SBZS" u: "Tužilac Međunarodnog suda protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića", Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, predmet br. it-09-63, www.un.org/icty/

¹⁴⁷ "Dosije Arkan", *Vreme*, 22 januar 2000, str. 11-21.

¹⁴⁸ Miloš Vasić, "Atentat na Zorana: **Kad država nije država**", intervju radiju B92, www.b92.net

¹⁴⁹ Za pregršt sočnih detalja o ovoj poslednjoj fazi pljačke Istočne Slavonije, vidi: "Tragovi Škorpiona", *Vreme*, 9. jun, 2005, str. 12-15.

¹⁵⁰ Poglavlje "Psi rata", u: Florans Artman, *Milošević – dijagonala lauffera*, Den Graf, Beograd, 2001, str. 137-157; Miloš Vasić i Filip Švarn, "Srpske paravojne formacije: 1990-2000. – Zadah zločina", *U trouglu državne sile*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001, str. 57-73; "Sve tajne DB-a i Agencije", *Vreme*, 8. maj 2003, str. 11-17.

¹⁵¹ Prema rečima bivše Arkanove sekretarice, sada svedoka B-129 na suđenju Slobodanu Miloševiću, "kada bi bilo javljeno da kamion natovaren cigaretama ili viskijem ima probleme prilikom ulaska iz Bugarske ili Makedonije, Ražnatović bi zvao tadašnjeg direktora Savezne uprave carina Mihalja Kertesa – tog dana bi kamion bio pušten i išao bi u Erdut. Teret nije carinjen, već bi deo ostao u fri-šopu u Erdutu, a veći deo je prodavan u Srbiji", u: "Svedok: **Di Stefano i braća Karić najveći sponzori SDG**", *Politika*, 16. april 2003, www.rtvpolitika.co.yu

¹⁵² "Dosije Arkan", *Vreme*, 22 januar 2000, str. 11-21.

¹⁵³ *Ibid.*

¹⁵⁴ Uroš Komlenović, "Arkan, jedna karijera: **Poslastičar u državnoj službi**", *AIM*, 13. jun 1997, www.aimpress.ch

najbolje sumiraju Backović et al. kada kažu da se “po izveštajima sa terena, iz Republike Srpske Krajine i Republike Srpske, može smatrati da je u te dve prekodrinske srpske države iz Srbije izručeno najmanje 6000–7000 ljudi (puk. Vojin Karamarković, Biro RS, Beograd), a najviše oko 25.000 (izvori iz RSK, okoline Bihaća i Pala)”.¹⁵⁵ Vidimo da brojke variraju u rasponu od čak 16.000 ljudi, tako da je, zapravo, nemoguće pružiti precizan odgovor bez konsultovanja i upoređivanja arhiva (baza podataka) VJ, MUP-a Srbije i (sada već rasformiranih) SVK i VRS. Posebno nam se, u doglednoj budućnosti, čini neverovatnim dobijanje uvida u arhive MUP-a Srbije, a baš tu, verujemo, leži tajna broja erdudskih mučenika. No, možda će to biti izazov za nekog budućeg istraživača, naravno, ukoliko zvanični dokumenti (ako su brižljivo vođeni i ako nisu već uništeni) ikada budu učinjeni dostupnim.

¹⁵⁵ Ofelija Backović, Miloš Vasić i Aleksandar Vasović, “Ko to rado ide u vojnike: Mobilizacijska kriza –pregled medijskog izveštavanja”, *Republika*, br. 198, www.republika.co.yu

DISKUSIJA

*Da nije Miloševićeve vizionarske politike, pitanje je gde bismo mi bili.*¹⁵⁶

Prisilnom mobilizacijom izbeglica u leto 1995. godine tadašnje srbijanske vlasti su počinile masovno kršenje ljudskih prava barem u dva vida: a) sâm čin prisilnog vraćanja izbeglica na područje gde njihov život ili sloboda mogu biti ugroženi, *kao takav*, predstavlja ozbiljno kršenje ljudskih prava; b) *način* na koji su službenici Republike Srbije (ili lica pod njihovom kontrolom) postupali s prinudno mobilisanim - a pre svega sa onima poslanim u Erdut - predstavlja masovno i teško kršenje ljudskih prava.

Vojni efekti mobilizacije su bili zanemarljivi i potpuno je jasno da je ona, s vojne tačke gledišta, bila besmislen i - kako je uskoro postalo jasno čak i njenim najgorljivijim zagovornicima - uzaludan čin.¹⁵⁷ S ljudske tačke gledišta, mobilizacija je proizvela *nepotreban* gubitak života i zdravlja, i *nepotrebnu* duševnu patnju čije će se psihijatrijske (te stoga i socijalne) posledice još zadugo osećati. Sa ekonomske tačke gledišta, radilo se o čistom gubitku, bilo zbog troškova sprovođenja te operacije, bilo zbog troškova saniranja njenih posledica (socijalno i medicinsko staranje o onesposobljenima; redovna davanja porodicama poginulih; kompenzacije oštećenima ili njihovim porodicama).

Nakon deset godina cela akcija izgleda toliko tragično apsurdna i bolna da se moramo zapitati: zašto je uopšte sprovedena? Čemu prisilna mobilizacija izbeglica u Srbiji, u leto 1995. godine? U delu ovog rada koji se bavio istorijskim kontekstom te operacije, pokušali smo da ukažemo na hroničan nedostatak ljudstva u prekodrinskim srpskim vojskama, u momentu kada su one trpele čitav niz poraza na terenu. Ovakav pristup sugeriše da je mobilizacija bila jednostavan odgovor na zahteve i potrebe prekodrinskih Srba. Drugim rečima, mobilizacija je rešavala jedan numerički problem.

Ovo objašnjenje, ipak, ne može *sasvim* da zadovolji. Naime, numerički problem nije postojao jer su – ne zaboravimo to! – u leto 1995. postojale čak tri srpske vojske:¹⁵⁸ Srpska vojska Krajine, Vojska Respublike Srpske i Vojska

¹⁵⁶ Ivica Dačić, portparol SPS, *Politika*, 6. novembar 1999, citirano u: “Svaštalice”, *Republika*, www.republika.co.yu

¹⁵⁷ Tipičan primer je neuspešna odbrana Grahova u junu 1995: “Srpska odbrana Grahova bila je slaba a činili su je neiskusni vojnici, Srbi podrijetlom iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine koji su ranije izbjegli u Srbiju gdje su mobilizirani i vraćeni na ratište” (“Rat u Hrvatskoj 1991-1995”, www.ffzg.hr)

¹⁵⁸ “Srpske” u smislu činjenice da su većinu vojničkog i oficirskog sastava ovih formacija sačinjavali etnički Srbi.

Jugoslavije, a pored njih, kako to s pravom naglašavaju Kadijević i Đorđević,¹⁵⁹ i brojni potencijalni dobrovoljci iz Srbije.

Naravno, u leto 1995, SVK je bila u rasulu, angažovanje VJ za Miloševića nije dolazilo u obzir u trenutku kada je on snažno nastojao da se oslobodi sankcija (u čemu mu angažovanje regularne vojske na teritorijama drugih, međunarodno priznatih država, ne bi nikako pomoglo), a na nekakvu opštu mobilizaciju se nije moglo ni pomišljati zbog loših iskustava iz 1991. Ali zašto ne VRS i dobrovoljci iz Srbije? Naravno, VRS je, kako smo to ukratko prikazali, pritisnuta koalicijom ojačanih protivnika, imala vlastitih problema na terenu. Ali zašto se nije angažovala i tamo gde je to ne bi koštalo nikakvih gubitaka?¹⁶⁰ I zašto ne dobrovoljci (u nekakvoj mešavini autentičnih dobrovoljaca i elemenata specijalnih i redovnih policijskih i vojnih snaga)? Na ovo pitanje, čini mi se, postoji samo jedan logičan odgovor: zato što su komandanti preostalih srpskih efektiva *odlučili* da ne «bace sve karte u igru», ne izvrše potpunu mobilizaciju raspoloživih snaga i ne krenu u odbranu (nikad formalno) proklamovanih ciljeva s početka hrvatskog i bosanskog rata.¹⁶¹ Drugim rečima, čini mi se da se radilo o jednom *velikom odustajanju*. Pogledajmo šta Ozren Žunec misli o tome:

Činjenica da Srbija ni u jednoj jedinoj prigodi kad bi Hrvatska napala RSK nije intervenirala, pa ni zaprijetila intervencijom, kao i činjenica da je slom RSK u Oluji od srbijanskog političkog vodstva i pored dramatičnog egzodusa naroda prihvaćen bez naročitog uzbuđivanja, pokazuju da je RSK bila otpisana, pogotovo u trenutku kad je ispunila svoju funkciju pretpolja koje je trebalo osigurati diobu Bosne i Hercegovine, što je oduvijek bio glavni cilj Miloševićeve politike. Miloševiću je srpska "država" u Bosni i Hercegovini, takva kakva je bila, postala teretom što se jasno vidjelo kad je Srbija u ljeto 1994. godine zatvorila svoje granice prema RS i uvela sankcije protiv bosanskih Srba; čini se da je Milošević ranije od Karadžića uvidio da bosanski Srbi neće moći trajno držati 70 posto teritorija Bosne i Hercegovine koliko su zauzeli 1992. godine i od čega nisu htjeli odstupiti, a što je postalo prepreka za političko rješenje koje bi uključivalo diobu Bosne i

¹⁵⁹ Veljko B. Kadijević i mr Branislav Đorđević, “Kako odbraniti Krajinu”, *Duga*, 27. maj-9. jun 1995, str. 36.

¹⁶⁰ Tako, u vreme dešavanja “Bljeska”, “na desnoj obali Save nisu zamijećeni nikakvi pokreti koji bi pokazali makar simboličnu spremnost VRS da pomogne; nije djelovalo ni topništvo VRS koje je u dometu imalo hrvatske glavne snage u njihovom nastupu autocestom prema Okučanima” (Ozren Žunec, “Rat u Hrvatskoj 1991-1995”, www.ffzg.hr).

¹⁶¹ “Srbija se brani u Kninu”, “Svi Srbi u jednoj državi”, “Zapadna granica srpstva: Virovitica-Karlovac-Karlobag”. “Drina nije granica, već kičma srpstva”, itd.

Hercegovine. Kad je i sam to shvatio, Karadžić je vjerojatno morao donijeti odluku od kojeg će dijela zauzetog teritorija odustati, a prostor južnog dijela bosanske Krajine (Kupres-Bosansko Grahovo-Drvar-Bosanski Petrovac-Jajce-Donji Vakuf) činio se najlogičnijim izborom jer je ekonomski nezanimljiv i ima malobrojno stanovništvo, a njegovim prepuštanjem može se spasiti daleko važniji i dragocjeniji prostor sjeverne Krajine s Banjom Lukom.¹⁶²

Ali, ako je Milošević *odustao* od spasavanja države hrvatskih Srba, “otpisao” celokupnu RSK i dobar deo Republike Srpske, zašto su onda izbeglice sa tih teritorija prisilno vraćane na njih. Prisilno vraćati ljude na neku teritoriju koju mislite da napustite izgleda sasvim apsurdno. Da li je Milošević mislio da će izbegličko vojno pojačanje biti efektivno u ponovnom zauzimanju netom izgubljenih teritorija, ili, barem, očuvanju onoga što je od njih preostalo? Da li je slanjem izbeglica želeo da srpskoj javnosti, šokiranoj zbog gubitka teritorija, pokaže da ništa nije “otpisao” i da se još uvek bori (pogotovo zato što je možda već spremao “mirnu reintegraciju” Istočne Slavonije, to jest napuštanje celokupne Republike Srpske Krajine)? Da li je, prosto, strepeo od hiljada naoružanih, očajnih i gnevničkih Krajišnika u Srbiji koji se osećaju izdanim i nemaju više šta da izgube? Da li ništa od ovoga, nešto od ovoga ili sve ovo zajedno?

Na pitanje motivacije Miloševićevog postupka – pored toga što nam pretila opasnost od gubljenja u jalovim raspravama, tako čestim kada je reč o motivaciji nekog individualnog čina - nemoguće je odgovoriti u odsustvu bilo kakvog Miloševićevog iskrenog iskaza u ovom pogledu ili, barem, iskaza nekog verodostojnog svedoka. Ipak, najčešći odgovor koji smo nalazili u konsultovanom materijalu jeste to da je slanjem prinudno mobilisanih, i njihovim eventualnim vojnim uspesima, vladar Srbije želeo da ojača svoje pozicije za neke buduće pregovore sa svetskim silama.¹⁶³ Pored toga što je neodređeno, ovo objašnjenje nas ne zadovoljava ni zato što ne uzima u obzir neke činjenice koje se nikako ne tiču Miloševićevih političkih kalkulacija iz leta 1995. Naime, kao što je to lucidno primeto jedan novinar *Vremena*,

postoji niz elemenata koji navode na zaključak da je ova prisilna mobilizacija dugo i brižljivo planirana i da je mnogo većih razmera nego što je prvobitno izgledalo. Kao prvo, prethodile su joj neke obimne administrativne radnje, kao što je revizija izbegličkog statusa koja je počela još u februaru 1994. Revizijom je rukovodio Komesarijat za izbeglice Srbije, a

¹⁶² Ozren Žunec, “Rat u Hrvatskoj 1991-1995”, www.ffzg.hr

¹⁶³ “Prinudna mobilizacija - pozadina: **Danajski poklon**”, *Vreme*, 3. jul 1995, str. 18.

komesar Bratislava Buba Morina obrazlagala je tu operaciju na sledeći način: ‘Pre svega, da bismo ustanovili broj izbeglica... te da bi se izvršila koordinacija sa vladama RS i RSK koje su nam predočile jedan poveći spisak teritorija gde izbeglice mogu da se vrate’ (‘Vreme’, maj 1994). Revizijom je, u stvari, postignuto to da je 90 hiljada ljudi ostalo bez statusa izbeglice. Oni su se pridružili grupi od 70 hiljada ljudi koji, po proceni Komesarijata, borave ilegalno u Srbiji, to jest prema rečima gospođe Morine, ‘tumaraju ulicama’. Ovaj posao je dugo trajao i završen je oko mesec dana pre početka mobilizacije. Nedugo potom, vlada Srbije je sa ponosom najavila predlog novog zakona o državljanstvu Srbije. Prema tom predlogu, lica poreklom iz RS i RSK koja su se u Srbiji legalno ili ilegalno nastanila posle 1990. godine neće moći da postanu državljani matične države.’¹⁶⁴

Revizija izbegličkog statusa je počela još u februaru 1994, dakle, petnaest meseci pre “Munje”, i završena je mesec dana pre nje! To znači da je pre bilo kakvog suštinskog gubitka teritorija pod kontrolom srpskih snaga preko Drine, daleko pre velikog preokreta situacije na frontu, postojala želja zvanične Srbije da se oslobodi (barem dela) izbeglica u Srbiji. Možemo pokazati da je izbeglice Milošević smatrao velikim ekonomskim teretom,¹⁶⁵ da je prema njima osećao čisto političku netrpeljivost (na njih isprojektovan gnev zbog neposlušnosti pojedinih prekodrinskih vođa, recimo),¹⁶⁶ a možemo početi da tragamo i za nekim sasvim drugim – možda smešno ličnim – razlogom Miloševićeve želje: razlog želje, mada je osvetljava, ne menja njenu činjenicu. Miloševićeva želja je postojala daleko pre početka srpskih ratnih nevolja.

Praktično, to znači da je zahtev prekodrinskih Srba za sprovođenjem mobilizacije naišao na više nego povoljan prijem od strane zvanične Srbije, koja je, možemo to pretpostaviti, samo tragala za povoljnim izgovorom. Zahtev je, drugim rečima, Miloševiću pružio sanjanu priliku da se oslobodi neželjenih ljudi. Tako se prisilna mobilizacija iz 1995. razumeva u složaju, vremenskoj koincidenciji dve želje: Miloševićeve hronične želje da se “reši” izbeglica i kontingentne želje prekodrinskih vlasti da ih se “domognu”. “Oni” su ih hteli, a “on” nije.

¹⁶⁴ “Nastavak lova na nepoželjne Srbe: **Danak u krvi**”, *Vreme*, 26. jun 1995, str. 13.

¹⁶⁵ Pogledati Miloševićeve izjave o izbeglicama citirane u prilogu Vladimira Jovića.

¹⁶⁶ Pamte se Miloševićeve izjave, date pojedinim američkim zvaničnicima, da je najveći deo izbeglica “opasan prokaradžićevski element”, u: Filip Švarn, “Izbeglice na tapetu: **Prognanici kao ‘fašisti’**”, *AIM*, 20. februar 1997, www.aimpress.ch

Ono što se, pak, ovim ne objašnjava jeste *način* – sasvim nepotreban! - na koji je sa ovim ljudima postupano. Mislimo da on, jednostavno, odražava ličnu jednačinu Miloševićevog sistema – ravnodušnost prema vrednosti ljudskog života i dostojanstva, prezir prema zakonu i zakonitosti, i oslanjanje na sumnjive “izvođače radova”: amoralne, brutalne, kriminalne strukture prikrivene i pokrivene patriotskim diskursom. Mobilizacija u *takvoj* Srbiji nije ni mogla drugačije da izgleda.

LITERATURA

Artman, Florans: Milošević – dijagonala lauffera, Den Graf, Beograd, 2001.

Blagojević, Marina: “Demografska slika Srbije 90-tih: dihotomija i stagnacija”, u: Silvano Bolčić (ed.), Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedestih, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002.

Gaćeša, Ljubica i Milanković, Jasna: Nivo i tendencije mortaliteta prema starosti i polu u SR Jugoslaviji 1950-1998, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2000.

Dinkić, Mladan: Ekonomija destrukcije, Stubovi kulture, Beograd, 2000.

Dragaš, Nikola i Nikolić, Miodrag: Potrošačka korpa 1987-2000, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2001.

Kedžić, Ljubomir: Hiperinflacija i statistika, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1997.

Milić, Anđelka: “Social disintegration and families under stress: Serbia 1991-1995”, Sociologija, vol XXXVII, No.4, Beograd, oktobar-decembar 1995.

Pod lupom: kršenje ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-95, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 1997, str. 246.

Popis izbeglica i drugih ratom ugroženih lica u Saveznoj republici Jugoslaviji, UNHCR, Komesarijat za izbeglice Republike Srbije i Komitet za raseljena lica Republike Crne Gore, Beograd, 1996.

Popis 1991, CD, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1997.

Statistički godišnjak Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, Beograd (izdanja za 1993, 1997, 1998. i 2001. godinu).

The Military Balance, Institute for Strategic Studies, London (izdanja za 1992/3, 1993/4, 1994/5 i 1995/6).

Vasić, Miloš i Švarn, Filip: “Srpske paravojne formacije: 1990-2000 – Zadah zločina”, U trouglu državne sile, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.

PRINUDNA MOBILIZACIJA IZBEGLICA – PROTIVPRAVNI MOTIVI I PONAŠANJE I PRAVNE POSLEDICE

Bojana Đurić

SAŽETAK

Razlog za pisanje ovakvog teksta tražio sam u potrebi da se ponudi pregled pravnih mehanizama za pravno prevladavanje jednog od brojnih teških segmenata naše nedavne prošlosti – prinudne mobilizacije izbeglica u Srbiji 1995. godine. Dat je sumaran pregled domaćih pravnih instituta i garancija koji su tokom ove akcije povređeni. Ipak, znatno veća pažnja posvećena je međunarodnom pravnom okruženju. Tako su razmatrane garancije zaštite osnovnih ljudskih prava u onim međunarodnim ugovorima i drugim pravnim instrumentima koji su obavezivali Srbiju/SR Jugoslaviju u trenutku sprovođenja prinudne i protivpravne mobilizacije. Posebna pozornost posvećena je pravima koja su ovim činom najteže prekršena: zabrani torture i drugog nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, pravu na slobodu i bezbednost ličnosti i pravu na pravično suđenje. U okvirima, definicijama i ograničenjima ovih prava, i mehanizmima za njihovu realizaciju kreće se “pravni položaj prinudno mobilisanih izbeglica”. Naročito je razmatrano pitanje efikasnosti i pravičnosti postupaka za naknadu štete zato što bi iz povrede ovog prava pred domaćim organima mogla da proistekne i odgovornost države pred najefikasnijim međunarodnim mehanizmom za zaštitu ljudskih prava – Evropskim sudom za ljudska prava u Strazburu.

PRAVNI I POLITIČKI AMBIJENT

Sva komplikovanost sukoba na teritoriji bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije prelama se kroz tragične uloge i sudbine izbeglica. Teški ratni konflikti, pogotovu ovaj balkanski iz poslednje decenije prošlog veka, ostavljaju neizbrisive posledice, tektonske promene u dušama, životima i odnosima ljudi, ali i država.

Jedna od najprirodnijih svrha prava jeste uspostavljanje pravde, ispravljanje nepravde i protivpravnog ponašanja. Život je, nažalost, najčešće komplikovaniji od pravne norme i od one bazične relacije *dispozicija – sankcija*. Problem o kojem je ovde reč predstavlja najkomplikovaniju mešavinu prava i nepravda, pravde i nepravde, zločinaca i žrtava, zaborava i večne traume.

Pravo nije svemoguće. To će reći svaki čovek, poučen sopstvenim iskustvom ili iskustvima ljudi iz svoje okoline. Svaki čestiti pravnik će to priznati. Ipak, nada da pravo može da pomogne onima koji su ugroženi ili povređeni a da kazni zlikovce moralna je inspiracija svakog dobrog Ustava, zakona ili međunarodnog ugovora ili običaja. Pravno prevladavanje prinudne mobilizacije izbeglica nemoguće je izvršiti a pravdu zadovoljiti bez istovremenog i dobronamernog razmataranja i tumačenja Ustava, zakona i međunarodnih pravnih pravila koji su važili na teritoriji ove države 1995. godine, kada je mobilizacija sprovedena, kao i onih koji postoje upravo danas.

MEĐUNARODNI PRAVNI OKVIR I RATIFIKOVANI MEĐUNARODNI INSTRUMENTI

Bivša SFRJ bila je država članica brojnih međunarodnih pravnih instrumenata koji regulišu pojedine kategorije ili pojedinačna ljudska prava. Iako je sintagma *ljudska prava* bila često proskribovana i tumačena kao proizvod dekadentnog zapadnog političkog poretka i sistema vrednosti, mora se reći da je, makar formalno, tadašnja država pristupala ovim ugovorima. Jedan od takvih međunarodnih ugovora - vrlo prihvaćenih kao što svedoči veliki broj ratifikacija koje su priložile države iz svih krajeva sveta - jeste i Konvencija o statusu izbeglica.

Federativna Narodna Republika Jugoslavija ratifikovala je ovaj ugovor 1960. godine i od tada je on pravno obavezujući za državu. Teritorija države i njeni nazivi su se menjali ali je nesporno da je Srbija, odnosno Savezna Republika Jugoslavija i posle raspada bivše SFRJ ostala članica Konvencije o statusu izbeglica. Dakle, njeni organi morali su da se drže odredbi Konvencije. Ovo se odnosi i na jednu od ključnih garancija koja je data pomenutim ugovorom licima koja su u neku državu izbegla – zabranu povratka na teritoriju sa koje su izbegli a na kojoj im iz određenih razloga preti velika opasnost. Osim ovog instrumenta, za domaće organe relevantni su morali biti i Međunarodni pakt o građanskim i

političkim pravima¹⁶⁷ (PGP) i Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka¹⁶⁸. Radi se o međunarodnim ugovorima specifične pravne prirode. To su ugovori o ljudskim pravima. Specifičnost ovih pravnih instrumenata ogleda se, između ostalog, u okolnosti da ove ugovore potpisuju i prihvataju države, ali se obaveze ugovaraju u korist beneficijara (korisnika) – ljudi koji se u određenom trenutku nađu u ingerenciji određene države ugovornice. S tim u vezi, većinom međunarodnih instrumenata za zaštitu ljudskih prava osnovani su posebni organi – nadzorna tela koja su ovlašćena da prate i kontrolišu poštovanje ovih ugovora od strane država potpisnica. U leto 1995. godine Savezna Republika Jugoslavija i Srbija kao njena republika-članica potpadale su pod nadležnost bar dva ovakva tela.

Naime, Konvencija protiv mučenja i drugih surovih neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka u svojim članovima 17 do 24 predviđa postojanje Komiteta protiv mučenja i mogućnost podnošenja međudržavnih i pojedinačnih predstavlki. Komitet se sastoji od deset uvaženih i uglednih stručnjaka u relevantnim naučnim oblastima. Oni rade *u ličnom svojstvu*, što znači da ne predstavljaju države čiji su državljani.

Sa aspekta zaštite žrtava prinudne mobilizacije izbeglica i naknade štete koja im sleduje, posebno su značajni sledeći članovi Konvencija protiv mučenja i drugih surovih neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka.

Sve države potpisnice vode računa o tome da nadležne vlasti u najkraćem roku pristupe nepristrasnoj istrazi kad god postoje osnovani razlozi da se veruje da je na teritoriji koja potpada pod njihovu nadležnost počinjeno neko delo mučenja.

(čl. 12 Konvencije)

Sve države potpisnice osiguravaju svim licima koja tvrde da su bila podrgnuta mučenju na teritoriji koja potpada pod njihovu nadležnost pravo da podnesu žalbu nadležnim vlastima dotične države kako bi se odmah pristupilo ispitivanju njihovog slučaja. Biće preduzete mere da se lice koje je podnelo žalbu i svedoci zaštite od svih maltertiranja ili zastrašivanja zbog podnete žalbe ili bilo kakve izjave koju bi mogli dati.

(čl. 13 Konvencije)

Jasno je da je u slučaju masovne prinudne mobilizacije izostala bilo kakva ozbiljna i nepristrasna istraga. Prvo, istraga mora biti sprovedena u najkraćem roku. U našem nesrećnom slučaju, ozbiljne i sveobuhvatne istrage nema ni deset godina

¹⁶⁷ Sl. list SFRJ, br. 7/71.

¹⁶⁸ Sl. list SFRJ (međunarodni ugovori), br. 9/91.

posle protivpravnog ponašanja državnih organa i njihovih službenika. Zatim, istraga mora da bude nepristrasna. U Srbiji su podnete brojne krivične prijave u kojima se, između ostalog, tvrdi da je bilo sistematskog kršenja zabrane mučenja lica koja su prinudno mobilisana. Vrlo se retki slučajevi nepristrasne istrage povodom ovakvih navoda u podnetim krivičnim prijavama. Najčešće se istraga završavala (odnosno “zastajala” na neodređeno vreme) u trenutku kada tužilac uputi zahtev za prikupljanje potrebnih obaveštenja policiji, po pravilu, lokalnoj policiji ili centrali Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije. Na ćutanje povodom ovakvih zahteva nije bilo ni reakcije ni istinske volje da se u okviru nadležnih organa sprovede ozbiljna nepristrasna istraga.

Što se nepoštovanja člana 13 tiče, jasno je da su prinudno mobilisanim licima formalnopravno stajale na raspolaganju mogućnosti da upute neku vrstu žalbe na tretman kojem su bili izloženi, ali je faktičko korišćenje ovih mogućnosti bilo otežano a u mnogim situacijama i potpuno onemogućeno. Naravno da žrtve nisu mogle da računaju na to da će biti zaštićene od osвете ili maltretiranja onih na čije se ponašanje žale. U tom momentu, a tako je sve do kraja 2000. godine, ljudi koji su bili direktno umešani u osmišljavanje, planiranje i sprovođenje akcije prinudne mobilizacije izbeglica i dalje su zauzimali najviše položaje u policijskom i političkom sistemu Srbije. Osim toga, pripadnici (polu)regularnih formacija pod čijom komandom su sprovedena mučenja u okviru kampa u Erdutu i na drugim mestima, sve do pada Miloševićevog režima ali i posle toga, predstavljali su nepojmljivo snažne centre moći. U velikom delu srbijanske javnosti oni su i tada i danas doživljavani kao veliki nacionalni heroji i zaštitnici srpskih nacionalnih interesa. U takvim okolnostima, i uz sve druge nedaće kojima su izbeglice bili i jesu izloženi, nerealno je očekivati efikasno korišćenje mogućnosti za podnošenje bilo kakvog podneska koji bi mogao imati karakter žalbe na protivpravno lišenje slobode i mučenje koje je iz toga proisteklo.

RELEVANTNO DOMAĆE PRAVO (1995 – 2005)

Organizovana praksa lišavanja slobode izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine i njihovo, takođe organizovano, prebacivanje u Republiku Srpsku Krajinu događa se u leto 1995. godine. U tom trenutku, Srbija je republika članica Savezne Republike Jugoslavije. Dakle, za državu Srbiju i sve njene državne i druge javne organe obavezujući je Ustav SRJ od 27. aprila 1992. godine. Osim ovog federalnog Ustava, Republika Srbija ima i svoj Ustav Republike Srbije iz 1991. godine. Zakon o izbeglicama¹⁶⁹ je takođe morao biti relevantan izvor prava za pitanje tretmana izbeglica. Pitanja uslova i zakonitosti lišavanja slobode bila su uglavnom regulisana Zakonikom o krivičnom postupku SRJ i Zakonom o unutrašnjim poslovima Republike Srbije.

¹⁶⁹ *Službeni glasnik RS*, br. 18/92.

Načelo non-refoulement

Načelo *non-refoulement* danas se smatra jednim od stubova međunarodnog prava izbeglica. U tome, bar formalno, postoji, saglasje u izjavama predstavnika država (vlada), nevladinog sektora i stručnjaka koji se bave ovim pitanjima. Šta je suština ovog načela? Osnovna ideja leži u zabrani povratka izbeglica ili lica koja su zatražila azil na teritoriju na kojoj im pretila opasnost od ugrožavanja života ili izlaganja mučenju ili drugim sličnim postupcima. Potreba da se uvede poštovanje ovog načela, u zakonskim tekstovima i tekstovima međunarodnih ugovora, a pogotovo u praksi postupanja država, javlja se sredinom prošlog veka. Tome posebno doprinose strašna iskustva Drugog svetskog rata i velike patnje i stradanja miliona izbeglica pogođenih ratnim dejstvima u tom oružanom sukobu. Uostalom, priprema i konačno usvajanje Konvencije o statusu izbeglica početkom pedesetih godina rezultat je ovakvih iskustava. Usvajanjem Konvencije o statusu izbeglica eksplicitno se formuliše ovaj princip:

Nijedna država ugovornica neće proterati ili vratiti silom, na ma koji način to bilo, izbeglicu na granice teritorije gde bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog njegove rase, vere, državljanstva, pripadnosti nekoj socijalnoj grupi ili njegovih političkih mišljenja.

(čl. 33, st. 1)

Zabrana proterivanja ili povratka izbeglica na teritoriju na kojoj im pretila opasnost s obzirom na osnove nabrojane u čl. 33 Konvencije jeste apsolutna i primenjuje se na sve izbeglice. Praksa Visokog komesara za izbeglice UN i praksa država idu u prilog ovakvom stavu. Iako je Konvencija o statusu izbeglica osnovni međunarodni dokument u oblasti prava izbeglica, i drugi međunarodni instrumenti za zaštitu ljudskih prava tretiraju pojedina specifična prava garantovana ovoj ugroženoj grupi ljudi. Tako, Pakt o građanskim i političkim pravima (čl. 13) garantuje da niko (Pakt na ovom mestu koristi reč *stranac*) ne može biti proteran osim ako se ne radi o izvršenju zakonite odluke ili ako ne postoje "nužni razlozi nacionalne bezbednosti". Čak i u ovakvim situacijama licu mora biti pružena mogućnost da iznese razloge za neproterivanje i ono ima pravo da bude saslušano od strane nadležne vlasti. Ovo pravilo bilo je više puta potvrđeno i pred Evropskim sudom za ljudska prava. U slučaju *HLR protiv Francuske*, Sud je zauzeo stav da se država koja proteruje ili vrši ekstradiciju smatra odgovornom za očekivani tretman u drugoj državi, bez obzira na to da li rizik pretila od državnih organa ili privatnih lica i organizacija, i bez obzira na to što vlasti u državi prijema nisu spremne ili sposobne da obezbede adekvatnu zaštitu.

Koliko je problem tretmana i zaštite izbeglica važan pokazuje i sadržina Konvencije protiv mučenja i drugih surovih neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka. Ovaj dokument (čl. 3, st. 1) neposredno zabranjuje državi potpisnici da

progna, protera ili izruči neko lice drugoj državi ako ima ozbiljnih razloga za verovanje da će to lice biti izloženo mučenju. Država pri tom mora da uzme u obzir sve relevantne okolnosti a pogotovu praksu poštovanja ljudskih prava u toj državi. Sa mnogo argumenata bi se mogla braniti teza da je Srbija/SRJ u kampanji prinudne mobilizacije izbeglica prekršila član 3 Konvencije protiv mučenja. Prvo, sama okolnost postojanja oružanih sukoba na teritoriji Republike Hrvatske (i tzv. Republike Srpske Krajine) morala je da ukaže na vrlo visok stepen opasnosti da će mobilisani biti izloženi mučenju. Drugo, reč je o ljudima koji su izbeglice i koji su na teritoriju Srbije izbegli kako bi spasili život i svoj fizički i psihički integritet.¹⁷⁰ Konačno, državni organi koji su doneli i sproveli odluku o prinudnoj mobilizaciji morali su da znaju gde upućuju mobilisane. Uostalom, Zakon o izbeglicama Srbije iz 1992. godine definiše izbeglice kao “Srbe i građane drugih nacionalnosti koji su, usled pritiska hrvatske vlasti ili vlasti u drugim republikama, pretnje genocidom, kao i progona i diskriminacije zbog njihove verske i nacionalne pripadnosti ili političkog uverenja, bili prinuđeni da napuste svoja prebivališta u tim republikama i izbegnu na teritoriju Republike Srbije” (čl. 1). Vraćati ljude koji su iz ovih razloga izbegli na teritoriju gde im ta opasnost preti očigledno je suprotno načelu *non-refoulement*. U tom smislu, izbeglicama vraćenim u rat pretila je dvostruka opasnost: najpre, u kampovima regularnih i paravojnih formacija gde su prolazili kroz mučenje i druge slične postupke; drugo, i kada su bivali uključeni u oružana dejstva, njima je pretila velika opasnost da izgube život ili da budu podvrgnuti drugim nečovečnim postupanjima.

PRAVO NA SLOBODU I BEZBEDNOST LIČNOSTI

Pravo na slobodu i bezbednost ličnost garantovano je na sveobuhvatan način Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima (PGP) i Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Na ovom mestu posebno pažnju valja obratiti na odredbe PGP zbog toga što je on obavezivao našu državu u trenutku prinudne mobilizacije izbeglica.

Svaki pojedinac ima pravo na slobodu i na bezbednost svoje ličnosti. Niko ne može biti proizvoljno uhapšen ili pritvoren. Niko ne može biti lišen slobode osim iz razloga i shodno postupku koji je predviđen zakonom.

(čl. 9, st. 1 PGP)

¹⁷⁰ Takav stav i ocenu događaja na ratištima iznosili su svi značajni predstavnici državnih organa Srbije. To je bila i zvanična politika države: odluke državnih organa, izjave predsednika Republike, vlade i nadležnih ministarstava, i uređivačka politika državnih medija ubedljiv su dokaz za ovakvu tvrdnju.

Svako lice koje je lišeno slobode usled hapšenja ili pritvora ima pravo da podnese žalbu sudu kako bi ovaj rešavao bez odlaganja o zakonitosti pritvora i naredio njegovo puštanje na slobodu ako pritvor nije zasnovan na zakonu.

(čl. 9. st. 4 PGP)

Svako lice koje je žrtva nezakonitog hapšenja ili pritvora ima pravo na naknadu štete.

(čl. 9, st. 5 PGP)

Svaki pojedinac ima pravo na slobodu i bezbednost svoje ličnosti. Ovo pravo odnosi se na svako ljudsko biće nezavisno od toga da li je ono državljanin, stranac ili apatrid u nekoj državi. Dakle, iako ogromna većina mobilisanih nisu bili državljani Srbije/SRJ, garancija iz ovog člana PGP odnosila se i na njih. Niko ne može biti proizvoljno uhapšen ili lišen slobode. Takođe, nije relevantno da li je do postupanja koje je suprotno garanciji došlo i da li je ono kontinuirano trajalo na teritoriji samo jedne države. Relevantna je jedino okolnost da se radi o prostoru, teritoriji koju efektivno kontroliše neka država.¹⁷¹ Međunarodni organi koji nadziru poštovanje potpisanih međunarodnih ugovora tumačili su u svojoj praksi značenje termina "proizvoljno". Oslanjajući se na tu praksu, možemo načelno reći da u trenutku lišenja slobode mora postojati zakonit osnov za takav akt. U slučaju prinudne mobilizacije izbeglica takvog osnova nije bilo.

Ustavni dokumenti koji važe na teritoriji Srbije i Crne Gore garantuju pravo na ličnu slobodu (čl. 15 Ustava Srbije). Prema Povelji o ljudskim pravima „svako ima pravo na ličnu slobodu i bezbednost“ (čl. 14). Ova odredba sadrži precizniju definiciju u odnosu na raniji Ustav SRJ, u kome je pominjano samo pravo na ličnu slobodu, ali ne i na bezbednost. Taj Ustav, danas zamenjen Ustavnom poveljom SCG, propisivao je, između ostalog, i sledeće:

Jamči se nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čoveka, njegove privatnosti i ličnih prava.

Jamči se lično dostojanstvo i sigurnost čoveka.

(čl. 22 Ustava SRJ)

¹⁷¹ Tako je Evropski sud za ljudska prava rezonovao u svojoj praksi. U slučaju *Loizidou protiv Turske* Sud je rekao da vojna dejstva ili intervencija na drugoj teritoriji upostavljaju jurisdikciju države i da ona u tom slučaju može biti odgovorna. Za ovo razmatranje još su značajniji slučajevi u kojima je Sud razmatrao da li prisustvo predstavnika državnih organa jedne države na drugoj teritoriji ili, uopšte, da li prisustvo organa države tokom lišenja slobode uspostavljaju jurisdikciju. Za pozitivnu odluku u sličnom slučaju videti: *Reinette protiv Francuske* (63 DR 189 (1989)) (odluka o prihvatljivosti).

Zabranjeno je i kažnjivo svako nasilje nad licem koje je lišeno slobode, odnosno kojem je sloboda ograničena, kao i svako iznuđivanje priznanja i izjava.

Niko ne sme biti podvrgnut mučenju, ponižavajućem kažnjavanju i postupanju.

(čl. 25 Ustava SRJ)

Mada je odredba bivšeg federalnog Ustava bila užeg domašaja od propisa Pakta o građanskim i političkim pravima, ona je ipak bila dovoljna zaštita od protivpravnog lišenja slobode (što je po svojoj pravnoj prirodi bila prinudna mobilizacija izbeglica).

Domaći ustavi koriste termine „lišenje slobode“ i „pritvaranje“, pri čemu se termin „pritvor“ odnosi isključivo na krivične slučajeve, dok termin „lišenje slobode“ obuhvata sve slučajeve lišenja slobode, a ne samo krivične. U svakom slučaju, sa stanovišta odgovornosti države pred međunarodnim telima, različito označavanje pojedinih oblika (manifestacija) lišenja ili ograničenja slobode nije relevantno. Kako u nekim svojim presudama ističe Evropski sud za ljudska prava, nije važna formalna oznaka akta u domaćem zakonodavstvu, nego namera i cilj koji se postiže nekom merom.¹⁷² U tom smislu, prinudna mobilizacija izbeglica imala je karakter lišenja slobode i zato se na takve situacije imaju primenjivati svi standardi koji se tiču prava na slobodu i bezbednost ličnosti.

Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode. – Pravo na žalbu sudu zbog lišenja slobode se odnosi na one slučajeve u kojima je do lišenja slobode došlo odlukom nekog drugog organa, a ne suda (vidi odluku Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *De Wilde, Ooms i Versyp protiv Belgije*, A 12, 1971, st. 76). Korišćenje ovog prava nije bilo omogućeno žrtvama prinudne mobilizacije. Ovo pravo neizostavno bi moralo da bude obezbeđeno u takvom slučaju zato što je lišavanje slobode bilo sprovedeno bez sudske odluke ili bilo kakve uloge suda u čitavom postupku.

ZABRANA MUČENJA, NEČOVEČNOG ILI PONIŽAVAJUĆEG POSTUPANJA ILI KAŽNJAVANJA

Iako je danas očigledna tendencija ukidanja smrtne kazne, i dalje vredi pravilo da je čovekov fizički integritet apsolutno zaštićen – čak više od samog života. Dakle, apsolutno ne postoje okolnosti, ne postoji dovoljno dobra izvinjavajuća okolnost za sprovođenje mučenja ili drugih sličnih postupaka i kazni. Kao i kod većine drugih ljudskih prava, razvoj ljudske svesti u jednom momentu

¹⁷² Vidi *De Wilde, Ooms and Versyp protiv Belgije* (1971).

dovodi do opšte osude i gnušanja nad teškim kršenjima osnovnih prava. Tada jedno pravilo postaje deo međunarodnog običajnog prava. Tako se danas zabrana mučenja smatra delom međunarodnog običajnog prava. Prema PGP, zabrana mučenja ne sme biti ukinuta ni u slučajevima rata i opšte opasnosti. Dakle, apsolutno je besmislen argument da je rat ili neposredna ratna opasnost situacija u kojoj je ograničenje prava na fizički (telesni) i psihički integritet dopušteno.¹⁷³ Naprotiv, posebne garancije zaštite ljudskih prava upravo i nastaju da bi se ugroženim grupama i pojedincima u nekim izvanrednim situacijama pružili bolja zaštite i utočište od zločinaca i mučitelja. Pregled razvoja ljudskih prava i mehanizama njihove zaštite i razvoj humanitarnog i međunarodnog krivičnog prava to možda najbolje potvrđuju.

Mučenje označava svaki čin kojim se nekom licu namerno nanose velike patnje, fizičke ili duševne, sa ciljem da se od njega ili od nekog trećeg lica dobiju obaveštenja ili priznanja, da se to lice kazni za neko delo koje je ono ili neko treće lice počinilo, ili se sumnja da ga je počinilo, da se uplaši ili da se na njega izvrši pritisak, ili da se neko treće lice uplaši i na njega izvrši pritisak, ili iz bilo koje druge pobude zasnovane na bilo kakvom obliku diskriminacije, kad takav bol ili takve patnje nanosi službeno lice ili neko drugo lice koje deluje po službenoj dužnosti ili na osnovu izričitog naloga ili pristanka službenog lica. Taj izraz se ne odnosi na bol i patnje koje proizilaze isključivo iz zakonitih kazni, neodvojivi su od njih ili njima izazvani. Ova definicija mučenja sadržana je u čl. 1 Konvencije protiv mučenja i drugih surovih neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka i smatra se standardom u određivanju pojma torture i drugih sličnih postupaka.

Mučenje je zločin i po međunarodnom ugovornom i po običajnom pravu. To rađa i obavezu univerzalne nadležnosti i gonjenja počinilaca mučenja. Dakle, svaka država ima pravo da ispita, krivično goni, i kažnjava ili izruči pojedince optužene za delo mučenja. Komitet protiv mučenja smatrao je da, u pogledu torture, ova obaveza postoji bez obzira na to da li je država ratifikovala Konvenciju UN, podsećajući na principe nimbberške presude i na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima. Ovo stanovište je zauzeo i Vrhovni sud SAD-a u predmetu *Filartiga protiv Pena-Irala*. Sud se u ovom slučaju proglasio nadležnim iako se mučenje odigralo van SAD, a mučenje je počinio strani državljanin nad stranim državljaninom.

PRAVO NA PRAVIČNO SUĐENJE

Poštovanje prava na pravično suđenje ovde se razmatra u kontekstu prava na naknadu štete prinudno mobilisanim izbeglicama. Važno je istaći da u pogledu kršenja ovog prava u postupcima koji se vode pred sudovima u Srbiji može biti

¹⁷³ Ovo je čest argument u nekim krugovima a povodom različitih aspekata odgovornosti za teška kršenja prava tokom sukoba na teritoriji bivše SFRJ.

uspostavljena nadležnost Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu. Naime, Srbija i Crna Gora je ratifikovala Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda 26. decembra 2003. godine.¹⁷⁴ Instrumenti o ratifikaciji su deponovani 4. marta 2004. godine. Dakle, od 2004. godine Konvencija je sastavni deo domaćeg pravnog poretka; istovremeno, Evropski sud za ljudska prava postaje nadležan za razmatranje predstavi koje se odnose na navodna kršenja ljudskih prava garantovanih Evropskom konvencijom koja su učinili državni organi Srbije/SCG. Događaji na koje se odnose krivične prijave ili tužbe za naknadu štete odigrali su se u vreme kada je sprovedena masovna kampanja prinudne mobilizacije izbeglica (jun – septembar 1995) i kada Srbija/SRJ nije bila potpisnica Evropske konvencije. To, međutim, ne znači da postupci u ovim slučajevima, sporost i neefikasnost u njihovom vođenju ili nepravedne odluke sudova ne mogu doći pod lupu sudija u Strazburu. Naime, mnogi od tih postupaka trajali su i traju ili je o njima odlučeno nakon pristupanja naše zemlje Evropskoj konvenciji. Odluke (ili izostanak odluka, pasivnost suda i drugih državnih organa) koje su usledile posle toga mogu biti predmet predstave ovom sudskom telu.

U pogledu prava na pravično suđenje i ostvarivanje prava pred domaćim sudovima značajna su dva člana Evropske konvencije – čl. 6 i čl. 13.

Svako, tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega, ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, obrazovanim na osnovu zakona. Presuda se izriče javno, ali se štampa i javnost mogu isključiti s celog suđenja ili s dela suđenja u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbednosti u demokratskom društvu, kada to zahtevaju interesi maloletnika ili zaštita privatnog života stranaka, ili u meri koja je, po mišljenju suda, nužno potrebna u posebnim okolnostima kada bi javnost mogla da naškodi interesima pravde.

(čl. 6, st. 1)

Svako kome su povređeni prava i slobode predviđeni u ovoj Konvenciji ima pravo na delotvoran pravni lek pred nacionalnim vlastima, bez obzira na to da li su povredu izvršila lica koja su postupala u službenom svojstvu.

(čl. 13)

Garancija iz člana 6 odnosi se na sve postupke koji se vode pred sudskim organima jedne zemlje a tokom kojih se odlučuje o pravima i obavezama jednog lica. U slučaju prinudne mobilizacije izbeglica postupci (ili pokušaji da se postupci vode) teku u dve pravosudne ravni: građanskopravnoj (postupci za naknadu štete) i

¹⁷⁴ Konvencija je potpisana 3. aprila 2003, prilikom primanja Srbije i Crne Gore u članstvo Saveta Evrope.

krivičnopravnoj (krivični postupci protiv izvršilaca nezakonitog lišenja slobode). Pravo iz ovog člana odnosi se na svako lice bez obzira na njegov status ili javnopravnu vezu (državljanstvo) u državi pred čijim organima se postupak pokreće. Međutim, najznačajnije nedoumice poštovanja ovog prava u postupcima pred domaćim organima jesu: 1) pitanje pravične rasprave u razumnom roku i 2) pitanje postojanja nezavisnog i nepristrasnog suda.

Član 13 Evropske konvencije, s druge strane, posebno se bavi problemom delotvornosti pravnih lekova (mehanizama, mogućnosti da se pokreće, vodi i privede kraju postupak). Ova norma treba da omogući da svakom licu stoji na raspolaganju efikasna, realna i razumna mogućnost da neko svoje pravo ili zakoniti interes zaštiti pred domaćim nadležnim organima. Čitav koncept prava na delotvoran pravni lek zasniva se na ideji da je u unutrašnjem pravnom poretku i praksi, kako uopšte tako i u svakom konkretnom slučaju, omogućeno korišćenje pravnog sredstva za povredu nekog prava. Kada država tvrdi, a to se najčešće događa, da u njenom pravnom poretku postoje efikasna pravna sredstva, nije dovoljno da se ona pozove na formalno (zakonsko) predviđanje prava na tužbu, žalbu, prigovor ili sličan podnesak. Pogotovu kada se radi o trajanju postupaka, država mora da pruži konkretne podatke i dokaze da njen pravosudni mehanizam efikasno funkcioniše, a da duže trajanje pojedinih postupaka jeste rezultat posebnih okolnosti slučaja, njegove složenosti ili ponašanja same stranke.¹⁷⁵ U kontekstu prava na pravično suđenje, značaj prava na delotvoran pravni lek leži u zahtevu da se omogući pravno sredstvo kojim bi se obezbedilo suđenje u razumnom roku i pred nezavisnim i nepristrasnim sudom.¹⁷⁶

Pred Evropskim sudom za ljudska prava podnosioci predstavki najčešće se i žale zbog kršenja pravila o suđenju u "razumnom roku". Ovakvih slučajeva je mnogo i kada su u pitanju aplikacije koje dolaze iz zemalja bivšeg socijalističkog bloka, gde je sporost sudovanja očigledno posebno izražena. Trajanje postupka i pitanje njegove efikasnosti se, u skladu s opštim pravilima Evropske konvencije i njenog stupanja na snagu, procenjuju u odnosu na svaku državu. Kriterijum za takvu ocenu je momenat stupanja na snagu Konvencije za pojedinačnu zemlju.¹⁷⁷ U proceni dužine trajanja postupku i odnosa tog vremena i standarda "u razumnom roku", Sud uzima u obzir sve okolnosti slučaja a posebno ponašanje države i njenih organa u postupku, složenost predmeta i ponašanje učesnika u postupku koji se žali na povredu prava. Postupak se ocenjuje u celosti. Zahtev pravičnosti podrazumeva brojne garancije, među kojima su naročito važne pravo na pristup sudu i suđenje i odlučivanje u razumnom roku. Pravične, javne i ekspeditivne karakteristike sudskog postupka nemaju nikakvu vrednost ako nema sudskog postupka.

¹⁷⁵ Vidi slučajeve *Humen protiv Poljske* (1999); *Comingersoll S.A. protiv Portugala* [GC], no. 35382/97, 2000-IV).

¹⁷⁶ Vidi *Kudla protiv Poljske* [GC], no. 30210/96, § 156, 2000-XI.

¹⁷⁷ Vidi *Foti and Others protiv Italije* (1982); *Horvat protiv Hrvatske* (*Application no. 51585/99*).

Tokom višedecenijske prakse Evropskog suda za ljudska prava ustanovljeni su izvesni standardi i u proceni ovih pitanja. Za procenjivanje opravdanosti trajanja postupaka pred domaćim sudovima od velikog značaja bi mogla da bude praksa Suda u odnosu na predstavke protiv Hrvatske povodom kršenja prava na pravično suđenje. U mnogim od tih slučajeva žalioци su se žalili na povredu ovog prava u postupcima koji su proistekli iz događaja vezanih za oružane sukobe na teritoriji Hrvatske. Ovi slučajevi nisu isti kao u situaciji vezanoj za prinudnu mobilizaciju kod nas. Ipak, mogla bi se uzeti u obzir sličnost društvenog konteksta kao i specifičnost sukoba i uloga država u tim događajima. Dodatna sličnost sledi iz činjenice da su pravni sistemi, organizacija sudova i procesni aspekti između država nastalih na teritoriji bivše Jugoslavije u mnogim pitanjima veoma slični.¹⁷⁸ Evropski sud je u nekoliko navrata osudio Hrvatsku zbog nerazumno dugih sudskih postupaka povodom tužbi građana.¹⁷⁹

Da li propisivanje kratkih rokova zastarelosti i faktička nemogućnost ili bitno smanjena mogućnost njihovog korišćenja pred unutrašnjim sudovima i organima može da se podvede pod kršenje člana 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima (“efikasan sud”, “suđenje u razumnom roku”)?

Kada procenjuje da li je ispunjen ili prekršen uslov razumnog roka, Evropski sud uzima u obzir sva kašnjenja koja se mogu pripisati državi. To konkretno znači da se državi pripisuju sva kašnjenja koja su proistekla iz ponašanja (postupanja i nepostupanja) upravnih i sudskih organa vlasti. Zbog toga posebna i veoma velika odgovornost leži na domaćem sudu da utiče na sve učesnike u postupku da izbegnu ponašanje koje može da ugrozi ostvarivanje načela “suđenje u razumnom roku”.

Sudovi su samo jedan deo državne vlasti, ali odgovornost je na političarima (izvršnoj i zakonodavnoj vlasti) da stvore uslove za efikasan i zakonit rad sudova. U sistemu podela vlasti svaka grana javne vlasti ima relativno određen delokrug ovlašćenja, poslova i odgovornosti. Zadatak parlamenta i vlade (legislative i egzekutive) jeste, između ostalog, stvaranje pravnog, političkog i faktičkog ambijenta za nesmetan i zakonit rad sudova. Međutim, odgovornost za sam tok jednog postupka, saradnju između različitih organa i sudova, pošten i fer postupak, poštovanje prava strana u postupku, zaštitu slabije strane i mnoge druge elemente sudovanja leži na samom sudu i sudijama koji vode postupke. Ovo potvrđuje i niz presuda Evropskog suda za ljudska prava. Tako, na primer, u slučaju *Zimmerman i Steiner protiv Švajcarske (1983)* Sud je našao da je odgovornost država da “organizuju svoje pravne sisteme tako da omoguće

¹⁷⁸ Ta sličnost je pogotovu bila velika tokom devedesetih godina kada su se kao novi zakoni novih država primenjivali zakoni preuzeti iz sistema bivše SFRJ.

¹⁷⁹ Evropski sud je u jednom slučaju presudio da parnični postupak koji je trajao više od sedam godina predstavlja kršenje prava na pravično suđenje iako je postupak okončan pre donošenja odluke Evropskog suda (*Šahini protiv Hrvatske*). U predmetu *Muženjak protiv Hrvatske* trajanje od pet godina ocenjeno je na isti način.

*sudovima da poštuju zahteve po članu 6, st. 1, uključujući i onaj o suđenju u razumnom roku.*¹⁸⁰

Poveljom o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama i Ustavom Srbije garantuje se pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se rešava o pravu, obavezi ili na zakonu zasnovanom interesu građanina. Međutim, nije dovoljno da se pravo na pristup sudu samo proklamuje. Na primer, ako je pomoć advokata neophodna kako bi se pristup sudu zaista i omogućio, država je dužna da obezbedi tu pomoć. Još jedan problem predstavlja imunitet pojedinih lica, koji ponekad može dovesti do kršenja prava na pristup sudu.¹⁸¹

Imajući u vidu materijalnu situaciju izbeglica, visina sudskih taksi mogla bi da bude otežavajući uslov za njihov pristup sudu. Iako ove takse u našem pravu nisu preterano visoke, ipak bi za ovu specifičnu grupu to moglo da predstavlja ozbiljan problem.¹⁸²

Odluke Evropskog suda povodom kršenja pojedinih prava (posebno člana 6 ECHR) mogu državama članicama nametnuti dužnost da ispituju i krivično gone. Odsustvo ili trajavost istrage mogu predstavljati povredu člana 13.¹⁸³ Ako postoji ozbiljna sumnja da je došlo do kršenja prava (ubistva, mučenja, nezakonitog lišenja slobode...) i utvrdi se odgovornost države, zahtev delotvornog pravnog leka podrazumeva, pored isplate naknade štete, i detaljnu i delotvornu istragu usmerenu na identifikaciju, gonjenje i kažnjavanje učinioca.¹⁸⁴ Odsustvo efikasnog krivičnog progona učinilaca (pasivnost tužilaštava, ćutanje policije povodom zahteva za prikupljanje potrebnih obaveštenja) koji su prijavljeni za kršenje zakona povodom akcija prinudne mobilizacije moglo bi da bude dodatni argument u prilog oceni da pravo na delotvoran pravni lek u mnogim slučajevima u domaćoj praksi nije ispunjeno.

Jedan od najvećih problema domaćeg pravnog poretka predstavlja nepostojanje centralnog sudskog mehanizma za zaštitu ljudskih prava. Donošenjem Ustavne povelje Srbije i Crne Gore prestao je da postoji Savezni ustavni sud, koji je štitio ljudska prava između ostalog i putem instituta ustavne žalbe. Sud Srbije i Crne Gore ima mnogo manju nadležnost i prostor za delovanje od bivšeg Saveznog

¹⁸⁰ Prema: *Pravo na pravično suđenje – vodič za primenu člana 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Nuala Mole, Catharina Harby (urednici izdanja na srpskom jeziku Tatjana Papić, Vladan Joksimović), Savet Evrope, Beograd, 2003, str. 53.

¹⁸¹ Vidi više *Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori 2004*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 119.

¹⁸² Ovde je zanimljiva situacija u Crnoj Gori gde je 2004. Ustavni sud proglasio neustavnim odredbe Zakona o administrativnim taksama koje podnošenje podnesaka uslovljavaju prethodnim uplaćivanjem takse. Sud je rekao da "zakonsko regulisanje odnosa koji proizilaze iz obaveze plaćanja poreza i dažbina ne može biti konfrontirano ostvarivanju osnovnih ljudskih prava garantovanih i Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i slobodama" (navedeno prema *Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori 2004*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 119).

¹⁸³ Tako u slučajevima *Aksoy protiv Turske*, *Aydin protiv Turske* ili *Kaya protiv Turske*.

¹⁸⁴ Vidi *Kilic protiv Turske*.

ustavnog suda. U pogledu zaštite ljudskih prava, Sud Srbije i Crne Gore je po Ustavnoj povelji i Zakonu o Sudu Srbije i Crne Gore nadležan da odlučuje o žalbama građana kada im institucija Srbije i Crne Gore ili jedne od država članica ugrozi prava ili slobode garantovane Ustavnom poveljom, ako nije predviđen drugi postupak pravne zaštite, što podseća na nekadašnji institut ustavne žalbe, pogotovu zato što se koristi ista restriktivna formulacija „ukoliko nije predviđen drugi postupak pravne zaštite“ (čl. 46 Ustavne povelje; čl. 62 Zakona o Sudu Srbije i Crne Gore). To bi značilo da se ovaj mehanizam zaštite može koristiti samo onda kad nema nikakve pravne (dakle, ne samo sudske) zaštite, bez obzira na njenu delotvornost. Postojanje ovakvog formalnog uslova i nespornost da se ulazi u ocenjivanje delotvornosti konkretnog pravnog leka, u praksi će dovesti do neefikasne kontrole a korišćenje žalbe građana kao pravnog leka će u praksi verovatno biti veoma retko. Ovo umnogome umanjuje mogućnost korišćenja efikasnog pravnog sredstva za ispravljanje kršenja nekog ljudskog prava. Druge države su zbog sličnih institucionalnih defekata trpele osude i presude međunarodnih tela za nadzor nad poštovanjem ljudskih prava.¹⁸⁵

U IŠČEKIVANJU PRAVDE

“Situacija na prostorima bivše Jugoslavije je bila strašna, a i građani (državljeni) Srbije bili su izloženi mnogobrojnim problemima i kršenjima prava od kojih velika većina nikada nije zakonski ili sudski kažnjena....”. Ovo je jedan od najčešćih prigovora, čak i među sudijama, na pokušaje da se pronađe mehanizam u našem pravnom sistemu koji bi omogućio naknadu štete prinudno mobilisanim izbeglicama.

Nesporno je da poslednja decenija dvadesetog veka (kao uostalom i današnjica) jeste bila veliki izazov za sve ljude koji su živeli na teritoriji bivše Jugoslavije. U tom smislu tačna je tvrdnja koja se ovim povodom čuje. Pa ipak, to nije nikakvo opravdanje za izbegavanje ili čak otvoreno odbijanje da se pruži pravna prilika, razuman i efikasan put za naknadu štete, rehabilitaciju ili kakvu drugu vrstu pravične kompenzacije, moralne i novčane, žrtvama prinudne mobilizacije izbeglica. Najpre, izbeglice nisu svojom voljom izbegle iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine – na to su ih naterali oružani sukobi i najstrašniji zločini koji su u tim sukobima činjeni. Drugo, država Srbija je, preko svojih najviših organa, državnih medija i kreatora javnog mnjenja snažno promovisala politiku pomoći “Srbima van Srbije” i time obmanjivala i javnost u Srbiji i Srbe u Hrvatskoj i BiH da će im priteći u pomoć. Naravno, umesto suštinske pomoći zaista ugroženim ljudima na tim područjima, stvarna politika se vodila oko teritorija i monopola na trgovinu i šverc akciznim i drugim profitabilnim robama. Najstrašnije je licemerje

¹⁸⁵ Tako je slična situacija u Hrvatskoj i nemogućnost Ustavnog suda Hrvatske da pruži zaštitu u krajnjoj instanci povodom navodnih kršenja cenjena u smislu odredbe člana 13 ECHR.

danas okretati glavu od tih ljudi i govoriti da je “bilo takvo vreme”. Naime, bez obzira na promene vlasti ili čak čitavih političkih sistema u jednoj zemlji, **država ostaje ista**. Elementarno načelo pravne sigurnosti, ako i za trenutak zanemarimo moralne norme kojima bi morali da budu inspirisani svaka država i njeni organi, nalaže da prava i obaveze građana ne mogu zavisi od promene sistema. Zbog toga osnovna ljudska prava i slobode moraju biti garantovani i zaštićeni. Oni naročito moraju biti zaštićeni, i prekršioci kažnjeni, kada nedemokratski režim bude svrgnut. To je uvek važna pravna, moralna i politička pouka i poruka. Ta užasna prebrojavanja žrtava i pozivanje na «moj slučaj» po pravilu su izgovor za uskraćivanje prava i pravde i izbegavanje sopstvene odgovornosti. Izbegavanje odgovornosti nikad, međutim, ne može trajati doveka.

Rešenje za problem naknade štete i gonjenja onih koji su osmislili, organizovali i sproveli prinudnu mobilizaciju i mučenje mobilisanih biće pronađeno. Na ovoj državi, svim njenim organima i **svim njenim građanima** je da izaberu način i formalni osnov za pronalaženje rešenja. Da li će to biti postupak pred domaćim organima i ljudski odnos prema ovim unesrećenim ljudima? Možda će i sudovi i tužilištva i parlament i vlada ostetiti potrebu da priznaju da nešto duguju ovim ljudima. Da li će to biti učinjeno u okviru ozbiljne strategije za suočavanje s prošlošću? Možda će jednom i početi primena Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (Zakona o lustraciji). Konačno, da li će to biti učinjeno (što bi bilo najgore rešenje) tek posle ocene međunarodnog suda da ova zemlja nije u stanju da garantuje i štiti ljudska prava?

LITERATURA

Jeremy McBride, Monica Macovei, Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti – vodič za primenu člana 5 Evropske konvencije o ljudskim pravima, Savet Evrope, Beograd, 2004.

Ljudska prava u Jugoslaviji 2001, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002.

Ljudska prava u Jugoslaviji 2002, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2003.

Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori 2003, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2004.

Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori 2004, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005.

Vesna Petrović, Međunarodni postupci za zaštitu ljudskih prava, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2001.

Vojin Dimitrijević, Milan Paunović, Vladimir Đerić, Ljudska prava, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997.

Zbirka odluka o ljudskim pravima II – odluke Evropskog suda za ljudska prava (uredila Tatjana Papić), Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2004.

TORTURA ILI OBUKA: VRSTE MUČENJA U GRUPI IZBEGLICA PRISILNO MOBILISANIH U SRBIJI U TOKU 1995. GODINE

Goran Opačić

Vladimir Jović

Goran Knežević

SAŽETAK

Grupa izbeglica prisilno mobilisanih u Srbiji u toku 1995. godine specifična je grupa klijenata Centra za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) po tome što su nasilje nad tim ljudima sprovodile osobe iste nacionalnosti i u formi vojne obuke. Cilj ovog rada je bio da se utvrdi da li su u uzorku prisilno mobilisanih izbeglica saopštavane vrste mučenja koje ukazuju na torturu, i da li je mučenje odgovaralo torturi ili „drilu“ u okviru vojne obuke, kao i da se uporede vrste mučenja kojima su ove osobe, prema svojim saopštenjima, bile izložene s vrstama mučenja prikazanim u saopštenjima onih klijenata Centra koji su bili zarobljavani u logorima u Hrvatskoj i BiH. Prvu grupu je sačinjavalo 140 prisilno mobilisanih izbeglica, muškaraca, koji su se IAN-u obratili za pomoć u periodu od juna 2004. do kraja juna 2005. Drugu grupu činilo je 115 bivših zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH. Za merenje vrsta mučenja koristili smo upitnik „Vrste mučenja“ koji je sačinjen u Centru i koji je i ranije primenjivan. Analiza je pokazala nekoliko važnih rezultata: 1) prisilno mobilisane izbeglice su bile izložene mučenjima koje se mogu nedvosmisleno podvesti pod torturu i koja izlaze iz okvira bilo kakve

obuke; 2) osobe koje su proživele iskustvo logora u Hrvatskoj i BiH saopštavale su iskustva iz prva dva tipa mučenja u znatno većem broju nego prisilno mobilisane izbeglice, a obrasci mučenja se razlikuju na takav način da je možda moguće rekonstruisati potencijalne motive; 3) seksualno zlostavljanje bilo je relativno retko, ali su mu ipak bili izloženi neki klijenti iz obe grupe. U radu raspravljamo i o tome da li se na osnovu ovih rezultata može zaključiti nešto i o motivima počinitelaca ovog zločina, kako onih koji su izdali naređenje za akciju, tako i onih koji su je sprovodili.

UVOD

U složenim ratovima poput onih u bivšoj Jugoslaviji, suočeni smo s velikim brojem ljudi koji su prošli kroz veoma različite kategorije traumatskih iskustava. Tome su doprinele i neke od osobina ratova koji su vođeni na ovim prostorima. Radović (Radović, 2005) navodi važne karakteristike ovih sukoba koji su rezultovali velikim pokretima stanovništva; ovde ćemo pomenuti samo neke od njih: 1) borbene operacije su obuhvatale opsadu i bombardovanje gradova, što je značilo veliku izloženost civila; 2) civili su namerno ciljani u okviru tzv. „etničkog čišćenja“; 3) ovo su bili etnički ratovi na etnički mešanim teritorijama. U objašnjenju velikih razlika u traumatskim iskustvima ispitivanih osoba treba dodati još nekoliko činjenica: 1) u toku rata je postojao veliki broj logora i zatvora u kojima je sistematski sprovedena tortura kako nad vojnicima, tako i nad civilima druge nacionalnosti (o ovome se može više pročitati u ranijim izveštajima (Radovic, 2004)); 2) etnički sukob na multietničkim teritorijama podrazumevao je različite, kombinovane vrste ratovanja, od uličnih sukoba, opsada i bombardovanja, do frontovske borbe na linijama koje se godinama nisu menjale; 3) obučenost, disciplina i struktura vojnih jedinica se razlikovala, ali uopšteno rečeno bila je veoma nezadovoljavajuća; snage pod oružjem su se sastojale od prilično heterogenih grupacija – naoružanog lokalnog stanovništva, oficirskog kadra školovanog u JNA, pripadnika policije, dobrovoljaca iz drugih zemalja (npr. u slučaju Bosne iz Srbije i Hrvatske), i dobrovoljaca iz stranih zemalja (u mnogo manjoj meri).

Zbog svega ovoga su još od početka sukoba osobe koje su tražile psihijatrijsku ili psihološku pomoć govorile o različitim traumatskim iskustvima, koja su varirala od polaska u izbeglištvo pre izbijanja sukoba, kada nije postojala direktna izloženost borbama, pa sve do drastičnih oblika mučenja u logorima. Potrebu za sistematskim merenjem i premošćavanjem raznorodnosti različitih kategorija traumatskog iskustva jednim sveobuhvatnim instrumentom za samoprocenu pokušali smo da zadovoljimo Upitnikom za procenu ratnih stresora (UPRS), koji je u prvobitnoj analizi pokazao postojanje osam distinktivnih kategorija stresora i dobre psihometrijske karakteristike (Jovic i sar. 2002). U ovom upitniku iskustvo zarobljavanja i torture pokriveno je sa deset stavki (Kronbachova alfa je 0,89). Ipak, uslovi rada u Centru za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) u okviru IAN-a, usled velikog priliva klijenata koji su bili zatvarani i mučeni u logorima, nalogali su korišćenje specifičnijeg instrumenta za merenje stresora vezanih za torturu.

Prvi i fundamentalni izveštaj sa sistematizovanim merenjem oblika torture objavljen je 1990. godine (Rasmussen, 1990). On je obuhvatao rezultate ispitivanja 200 osoba, od 1975. do 1982. godine, od strane danskih medicinskih stručnjaka. U tom periodu, tim je prešao sa postupka u kome su postojala otvorena pitanja („*open ended questions*“), na sistematičniji, standardizovani način koji podrazumeva korišćenje upitnika. Ovaj izveštaj ukazuje na to da su pregled i merenje urađeni

pre svega prema medicinskom modelu, pa je i pregled vrsta posledica saobražen organskim sistemima. Harvardski upitnik za traumu („*Harvard Trauma Questionnaire*“ - HTQ), prvobitno konstruisan radi ispitivanja torture nad indokineskim izbeglicama, često je korišćen na našim prostorima i standardizovane su hrvatska i bosanska verzija, ali nam psihometrijske karakteristike ovog upitnika nisu poznate. U potrazi za obuhvatnijim načinom merenja vrsta mučenja, mi smo sačinili novi upitnik, a rezultate koje su naši klijenti pokazali na njemu, kao i psihometrijske karakteristike upitnika objavili smo ranije (Jovic i Opacic, 2004).

U ovom delu naših aktivnosti, u radu s prisilno mobilisanim izbeglicama, mi se ipak srećemo sa jednom drugačijom vrstom konteksta u kome je organizovano mučenje. Politički, socijalni i ratni kontekst u kome je organizovana masovna akcija hapšenja i prisilne mobilizacije izbeglica obrađen je u prvom prilogu ove publikacije. Međutim, sama «obuka», tj. kratkotrajni boravak u kampovima kao što je onaj u Erdutu, praćen torturom i obično završavan prestrojavanjem u neku od jedinica i slanjem na položaje na prvoj liniji fronta, bila je potpuno prepuštena kontroli paravojnih jedinica. Potrebno je postaviti pitanje motiva kojima se objašnjava primena torture u pristupu tim ljudima (pretpostavlja se da su mučitelji i žrtve iste nacionalnosti), koje je, navodno, trebalo preobraziti u poslušne borce i poslati na liniju fronta. Da bismo to mogli uraditi, moramo se zapitati šta znamo o potencijalnoj patogenosti postupanja prema ljudima u toku same vojne obuke? Psiholozi pišu o različitim praktičnim aspektima svog angažovanja u toku obuke, počevši od selekcije, preko kreiranja testova, ili savetovanja vojnog personala (Halff i sar. 1986; Johnson, 2002). Retki su članci poput onog Bourneovog iz 1971. godine (Bourne, 1971), koji povezuju specifičnosti faza vojne obuke s formiranjem preduslova za vršenje zločina u ratu. Vojna obuka ima za cilj promenu identiteta (adolescentnog – u slučaju američkih vojnika angažovanih u Vijetnamu) kroz „proces militarizacije“: prema Bourneu, obuka treba da natera regruta da odbaci civilni identitet u kome je naglašena lična inicijativa i zameni ga poslušnim institucionalnim identitetom vojne organizacije, ali i da dovrši „socijalizaciju na rat“, i posebno na ubijanje.

Ovakvu vrstu „obuke“ treba posmatrati i u kontekstu ranijeg nasleđa u vojnim strukturama. Iako mi koji smo prošli obaveznu vojnu obuku u bivšoj JNA ne možemo da opišemo tu strukturu pozitivnim atributima svrsishodnosti, organizovanosti ili racionalnosti, obuka ipak nije zvanično dopuštala nesumnjive forme mučenja kao što su batinanje, bičevanje ili šamaranje, i poznati su slučajevi kada su oficiri kažnjavani zatvorskom kaznom zbog šamaranja vojnika. Psihičko ponižavanje, ako se izuzmu vojničko poigravanje sa identitetom, privatnim prostorom, prisilno prilagođavanje zapravo besmislenim pravilima, i napore fizičke vežbe (što je, prema saznanjima koja su nam dostupna, sastavni deo obuke bilo koje vojne strukture), moralo se držati u usko definisanim granicama, i strogo se gledalo na vredanje na ličnoj osnovi. Ono što dobijamo u izveštajima ljudi koji su prošli mučenja u Erdutu nimalo ne liči na to. Odakle, onda, taj „strani“ element?

Ovaj rad bi jednim delom trebalo i da odgovori na pitanje koliko je takvo postupanje bilo racionalno s vojne tačke gledišta, a koliko je bilo posredi puko izivljavanje nad bespomoćnim ljudima od strane grupe osoba sposobnih za psihopatska izivljavanja nad drugim ljudima, kojima je ratni kontekst obezbedio okvir za realizaciju sadističkih fantazija.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Ciljevi istraživanja su:

1. utvrditi da li su u uzorku prisilno mobilisanih izbeglica saopštavane vrste mučenja koje ukazuju na torturu, tj. da li je mučenje odgovaralo torturi ili „drilu“ u okviru vojne obuke;
2. utvrditi da li postoje razlike između vrsta mučenja kojima su bile izložene osobe u logorima u Hrvatskoj i BiH od 1991. do 1995. godine, i vrsta mučenja prisilno mobilisanih izbeglica u Srbiji 1995. godine, tj. utvrditi kako izgleda latentna struktura koja najbolje pokazuje razlike između tih grupa.

METOD

Uzorak

Uzorak je sačinjavalo ukupno 255 ispitanika, razvrstanih u dve grupe. Prvu grupu je sačinjavalo 140 prisilno mobilisanih izbeglica, muškaraca, koji su se obratili IAN-u za pomoć u periodu od juna 2004. do kraja juna 2005. godine. Drugu grupu sačinjavalo je 115 bivših zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH. Ova grupa je dobijena od veće grupe ispitanika iz originalnog ispitivanja koje je ranije objavljeno (Jovic i Opacic, 2004), ali su iz prvobitne grupe od 322 ispitanika izuzete žene i neizbeglice, kako bi se ujednačili kriterijumi sa onima za prvu grupu (neizbeglice, žrtve torture u prvobitnom uzorku su vojnici, poreklom iz Srbije – dakle, domicilno stanovništvo - koji su uhvaćeni, zatvarani i mučeni u Hrvatskoj ili BiH). Svi ispitanici su bili muškog pola. Prosečna starost zatočenika logora u trenutku ispitivanja bila je 48,13 godina (SD=10,9; najmlađi je imao 23 a najstariji 73 godine) a prisilno mobilisanih izbeglica 44,43 godina (SD=8,39; najmlađi je imao 29 a najstariji 66 godina).

Instrumenti

U ispitivanju vrsta mučenja koristili smo ranije pomenuti upitnik „Vrste mučenja“ (Jovic i Opacic, 2004). Ovaj upitnik je, tokom procesa konstrukcije, trebalo da zadovolji sledeća merila:

1. Stavke upitnika bi trebalo da budu na istom nivou deskriptivnosti. Npr. Hrvatska verzija HTQ u prvom delu, koji meri traumatske doživljaje (DIO I: Traumatski Doživljaji) sadrži sledeće stavke: „Mučenje (npr. tijekom zarobljeničtva podvrgavani sustavnim tjelesnim ili psihičkim patnjama)“ (br. 23), i „Udaranje po tijelu“ (br. 20) ili „Silovanje“ (br. 21), pri čemu je jasno da je prva stavka definisana na višem nivou opštosti i da može da subsumira i sledeće dve.
2. Stavke moraju da budu definisane na nivou „bazične kategorije stresora“, tj. na način koji će održati njihovu bihevioralnu specifičnost kako bi se minimizovala subjektivnost u davanju odgovora. Ovom problemu smo posvetili više pažnje na drugom mestu (Jovic i sar. 2002).
3. Stavke su odabrane na osnovu iskaza izvesnog broja ispitanika koji su saopštavali o mučenjima u logorima u toku rata. Originalni termini su zadržani kada god je to bilo moguće.
4. Svaka stavka sadrži definiciju određene nasilne akcije nad subjektom ispitivanja, bez specifikacije ko je tu akciju počinio. Neke od stavki označavaju više od jedne nasilne akcije (npr. stavka 2: "udaranje kundakom, bičem, kaišem, motkom"), ali u tom slučaju uvek postoji jedan zajednički imenitelj, npr. vrsta povrede.

Odgovori na stavke su ponuđeni u binarnom obliku "doživeo/la – DA", "nije doživeo/la – NE", ukupan broj stavki je 82 pri čemu je navedena 81 vrsta mučenja, a poslednje pitanje sa otvorenim odgovorom je poziv ispitanicima da navedu vrstu mučenja koju su doživeli, a koja nije opisana u upitniku.

Upitnik je pokazao dobre psihometrijske karakteristike i kliničku upotrebljivost. Faktorskom analizom stavki dobijena je podela na tri faktora koji su ukazivali na tri distinktivna tipa mučenja; taj nalaz bi mogao da nosi jedno dodatno značenje, koje bi prevodilo pokazatelje vrsta mučenja iz područja medicinskog (telesnih posledica), na psihološki plan – značenje torture. Prvi faktor je definisalo 39 stavki koje su opisivale bilo psihološko zlostavljanje, posmatranje zlostavljanja drugih, uskraćivanje osnovnih životnih potreba (hrane, vode, sna, lekarske nege ili lekova), ili fizičko zlostavljanje koje po pravilu ne dovodi do teških telesnih povreda. U prvobitnoj diskusiji smo naveli i da su ovakve vrste mučenja bile česte u toku policijskih procedura u bivšoj Jugoslaviji. Drugi faktor (ukupno 28 stavki) sačinjavale su drastične, destruktivne i sadističke forme mučenja kao što su vešanje za udove, opekotine cigaretama, otvorenim plamenom ili ključalom vodom, prisilno vađenje zuba, bacanje sa visine, odsecanje delova tela. Ove akcije su bile promišljene, zahtevale su pripremu i razradu procedure (npr. elektrošokovi), i dovodile su do težih telesnih povreda. Razlikovanje ova dva tipa ima i forenzičku vrednost jer su povrede drugog tipa ostavljale materijalne posledice koje su se mogle detektovati naknadnim pregledom (lomovi kostiju, ožiljci na koži, itd.).

Treći tip mučenja je obuhvatao 14 stavki koje se odnose na seksualno zlostavljanje, i češće je bio saopštavan kod ispitanika ženskog pola. Ipak, podaci kojima raspolažemo i iskustvo u kliničkom radu sa žrtvama torture ukazuju na to da seksualno izživljavanje na muškarcima nije bilo neuobičajeno u logorima.

Da bismo izbegli terminološku konfuziju, ova tri tipa mučenja smo pojednostavljeno nazvali Tip A ("policijska", ili "lakša" tortura), Tip B ("sadistička" ili "teža" tortura) i Tip C (seksualno zlostavljanje).

Procedura

Sve ispitanike su, prema jedinstvenoj proceduri i po redu prijema, ispitivali psiholog i psihijatar, koji su prethodno za to obučeni. Svi ispitanici su prethodno detaljno upoznati sa celokupnom procedurom i pristali su na istraživanje.

REZULTATI

Svi ispitanici, kako iz grupe prisilno mobilisanih tako i iz grupe osoba zatočenih u logorima u Hrvatskoj i BiH, saopštili su najmanje jednu vrstu mučenja iz ponuđenog upitnika. Ipak, na samom početku pojavile su se razlike budući da je u grupi prisilno mobilisanih izbeglica 16 stavki imalo nultu varijansu, tako da nisu uvrštene u analizu. Te stavke su prikazane u Tabeli 1.

Tabela 1: Stavke koje nisu ušle u analizu

Stavka
10. opekotine ključalom vodom
12. opekotine hemikalijama
13. opekotine otvorenim plamenom
17. prisiljavanje na određene seksualne radnje izuzev silovanja u užem smislu
18. silovanje od strane pripadnika suprotnog pola
19. silovanje od strane pripadnika istog pola
20. upotreba životinja ili predmeta u seksualne svrhe
21. primena električnih šokovi na genitalne predele
30. vešanje za palčeve, ruke ili noge
31. "palestinsko vešanje"
41. prisilno davanje droga
50. trudnoća kao posledica silovanja
51. genitalna infekcija kao posledica silovanja
73. prisiljavanje na gledanje ili slušanje seksualnog zlostavljanja članova sopstvene porodice

Stavka
74. prisiljavanje na gledanje ili slušanje seksualnog zlostavljanja drugih
81. prisilno držanje u psihijatrijskoj bolnici

U tabeli 2. data je srednja vrednost po tipovima mučenja za obe grupe i njihovo poređenje. Vrednost je dobijena tako što je sabran ukupan broj pozitivnih odgovora na jednoj podskali i podeljen sa ukupnim brojem stavki na istoj podskali.

Tabela 2. Značajnost razlika po tipovima mučenja

	M-T	Sd – T	M-FM	Sd – FM	F (df 1,253)	Sig.
Tip A	0,51	0,25	0,23	0,25	85,08	0,00
Tip B	0,10	0,11	0,04	0,07	24,49	0,00
Tip C	0,08	0,11	0,02	0,05	31,54	0,00

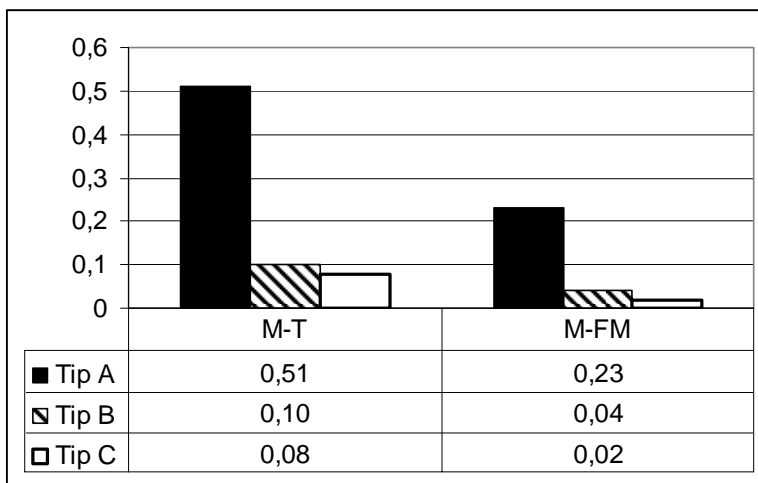
M-T – srednja vrednost za torturisane zatočnike logora u Hrvatskoj i BiH;

M-FM – srednja vrednost za prisilno mobilisane izbeglice;

Sd-T – standardna devijacija za torturisane zatočnike logora u Hrvatskoj i BiH;

Sd-FM – standardna devijacija za prisilno mobilisane izbeglice.

Slika 1. Razlike po tipovima mučenja

Pregledom stavki koje nisu ušle u analizu zapažamo da su to stavke koje su bile zastupljene u Tipu B i C. Ovo je očekivan nalaz jer je seksualno zlostavljanje (Tip C) češće nad ženama, i pokazalo se kao relativno retko u grupi prisilno mobilisanih izbeglica – muškaraca (tabela 2). Razlike među grupama pokazuju da

su svi vidovi mučenja bili slabije izraženi na prisilno mobilisanim izbeglicama (tabela 2). Budući da je mučenje prisilno mobilisanih izbeglica bilo organizovano u kontekstu prisiljavanja na učešće u borbi, jasno je da oni postupci koji bi doveli do ozbiljnih povreda (Tip B) nisu bili poželjni.

U tabeli koja sledi prikazani su podaci o učestalosti pojedinih vrsta mučenja primenjivanih u logorima na teritoriji Hrvatske i BiH, i torture u «kampovima za obuku» prisilno mobilisanih izbeglica. Kao što je na prvi pogled vidljivo, sa izuzetkom 13 indikatora, procenti onih koji su preživeli različite vidove torture među logorašima (T) značajno su viši od procenata onih među prisilno mobilisanim (FM) koji su bili podvrgnuti tim istim vidovima torture. Iz ove tabele može se videti da je oko 50% prisilno mobilisanih izbeglica izveštavalo da su bili podvrgnuti šamaranju, šutiranju ili udaranju i da su trpeli uporne ponižavajuće komentare o sebi i svojoj porodici; 45% je bilo lišavano normalnog spavanja, 39% je bilo ili lišavano hrane ili sprečavano da održava ličnu higijenu (npr. nije imalo pristupa toaletu). Između 35% i 38% doživljavalo je pretnje smrću ili sakaćenjem, bilo lišavano privatnosti, potrebne lekarske nege ili lekova, bilo prisiljavano na gledanje ili slušanje mučenja ili ubijanja drugih, zastrašivano pucnjima ili detonacijama, prisiljavano na težak rad, 23 % je moralo da stoji pod teretom, 14% je bilo podvrgnuto ekstremnim temperaturama. Između 4% i 10% pretrpelo je drastične forme torture kao što su: vezivanje konopcem i zatezanje konopaca na više sati; prisilno skakanje ili bacanje s visine; podvrgavanje jakom svetlu; uranjanje u vodu; udaranje po tabanima; sakaćenje ili lomljenje kostiju; nanošenje opekotina cigaretom; rastezanje udova i tela.

Tabela 3. Značajnost razlika po vrstama mučenja

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd
A 77. prisiljavanje da "otkucate" druge	67%	21%	67,55	0,00	0,21	0,43	0,60	7	20	-13
A 59. ucene ili lakše pretnje vama ili usmerene na porodicu	75%	24%	85,88	0,00	0,17	0,48	0,65	5	17	-12
A 26. davljenje	23%	3%	25,96	0,00	-0,17	0,27	0,40	40	52	-12
B 27. gušenje	22%	3%	24,29	0,00	0,29	0,26	0,38	42	53	-11
A 78. mučene osobe su stavljene sa vama u pritvor	61%	19%	56,16	0,00	0,17	0,39	0,55	13	23	-10
A 49. vezivanje očiju	24%	5%	21,48	0,00	0,20	0,24	0,36	36	46	-10
A 61. potpisivanje priznanja	51%	13%	53,16	0,00	0,06	0,38	0,54	19	28	-9
A 60. lažne optužbe, poricanje ili prisilno samooptuživanje	77%	31%	69,72	0,00	0,32	0,44	0,60	4	12	-8

POSLEDICE PRINUDNE MOBILIZACIJE IZBEGLICA 1995. GODINE

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd	
A	44. lišavanje vode	58%	19%	51,21	0,00	0,21	0,37	0,53	16	24	-8
B	4. batinanje po tabanima	26%	6%	22,31	0,00	-0,10	0,25	0,37	35	43	-8
A	79. puštanje i odmah ponovno hapšenje	23%	5%	19,97	0,00	0,19	0,23	0,35	39	47	-8
A	48. držanje u potpunom mraku više od dva dana	38%	8%	39,9	0,00	-0,15	0,33	0,48	31	38	-7
B	6. sakaćenje ili lomljenje kostiju	23%	6%	17,87	0,00	0,10	0,22	0,33	37	44	-7
C	64. verbalno seksualno ponižavanje ili pretnje	19%	3%	19,51	0,00	0,20	0,23	0,35	47	54	-7
C	68. zlostavljanje telesnim izlučevinama	13%	1%	14,35	0,00	0,13	0,20	0,30	53	60	-7
A	76. mučitelj se pretvara da vam je saveznik da bi vas zbunio	47%	11%	47,09	0,00	0,13	0,36	0,51	23	29	-6
A	43. lišavanje hrane	60%	23%	42,15	0,00	-0,03	0,34	0,49	14	19	-5
A	52. podvrgavanje stalnim glasnim zvucima (npr. muzici, vrištanju...)	41%	9%	40,25	0,00	0,39	0,33	0,48	29	34	-5
A	80. prisiljavanje da odlučite ko će da bude ubijen ili mučen...	15%	2%	14,65	0,00	0,07	0,20	0,30	50	55	-5
A	3. šibanje kanapom, bičem ili štapom	43%	11%	36,72	0,00	0,30	0,32	0,46	26	30	-4
A	47. držanje u samici ili izolaciji od drugih više od tri dana	43%	11%	36,72	0,00	0,30	0,32	0,46	27	31	-4
B	42. sporo kapanje vode na glavu	9%	1%	7,60	0,01	0,12	0,14	0,22	57	61	-4
A	57. pretnje smrću ili sakaćenjem usmerene na vas ili vašu porodicu	83%	38%	64,68	0,00	0,48	0,42	0,59	2	5	-3
A	15. tuširanje ledenom vodom	52%	21%	28,89	0,00	0,15	0,28	0,42	18	21	-3

TORTURA ILI OBUKA

Tip		T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd
A	63. lažno pogubljenje	35%	9%	29,61	0,00	0,07	0,28	0,42	34	37	-3
B	29. uranjanje u priljavu tečnost	4%	1%	3,65	0,06	0,03	0,10	0,16	60	63	-3
A	58. pretnje smrću ili osakaćivanjem usmerene na prijatelje ili kolege	63%	34%	24,68	0,00	-0,47	0,26	0,39	9	11	-2
A	66. skidanje gotovo do gola	44%	14%	31,71	0,00	0,25	0,29	0,43	24	26	-2
A	5. napadi nožem ili nekim drugim oštrim predmetom	37%	9%	30,81	0,00	0,06	0,29	0,43	33	35	-2
A	62. stavljanje poveza ili kapuljače	21%	6%	13,83	0,00	-0,13	0,19	0,30	43	45	-2
B	22. primena električnih šokova na druge delove tela	12%	2%	10,55	0,00	0,06	0,17	0,26	54	56	-2
B	39. prisilno vađenje zuba	12%	2%	10,55	0,00	0,06	0,17	0,26	55	57	-2
B	32. druga vešanja	3%	1%	2,51	0,11	-0,02	0,08	0,13	62	64	-2
A	2. udaranje kundakom, bičem, kaišem, motkom, itd.	61%	31%	25,40	0,00	-0,10	0,26	0,39	12	13	-1
A	40. sprečavanje mokrenja ili defeciranja	50%	21%	25,69	0,00	0,14	0,26	0,39	21	22	-1
B	53. podvrgavanje jakom svetlu ili prisiljavanje na direktno gledanje	23%	7%	14,23	0,00	0,02	0,20	0,30	38	39	-1
B	38. zabadanje igala pod nokte	3%	1%	2,51	0,11	0,00	0,08	0,13	64	65	-1
A	1. šamaranje, šutiranje ili udaranje	87%	51%	41,99	0,00	0,41	0,34	0,49	1	1	0
A	46. lišavanje normalnog spavanja	78%	45%	32,60	0,00	0,04	0,30	0,44	3	3	0
A	36. čupanje za kosu	59%	28%	27,93	0,00	-0,26	0,28	0,41	15	15	0
A	65. skidanje do gola	38%	10%	32,08	0,00	0,06	0,30	0,44	32	32	0
B	11. opekotine cigaretom	18%	5%	11,79	0,00	-0,07	0,18	0,27	48	48	0

POSLEDICE PRINUDNE MOBILIZACIJE IZBEGLICA 1995. GODINE

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd	
C	67. fotografisanje pri prinudnom poziranju bez odeće ili delimično...	06%	2%	2,61	0,11	-0,17	0,08	0,13	59	58	1
C	37. čupanje nokata	03%	1%	1,15	0,28	-0,12	0,06	0,09	63	62	1
A	55. lišavanje privatnosti (pritešnjeni u prostoru pretrpanom ljudima)	65%	38%	20,26	0,00	-0,09	0,23	0,35	8	6	2
C	16. dodirivanje polnih organa	14%	4%	7,59	0,01	-0,15	0,14	0,22	51	49	2
A	34. prisiljavanje na jedan položaj više sati	57%	30%	20,84	0,00	-0,03	0,24	0,36	17	14	3
C	72. prisiljavanje na učešće u mučenju ili ubijanju drugih	20%	06%	10,97	0,00	-0,05	0,17	0,27	44	41	3
A	56. uporni ponižavajući komentari o vama ili o porodici	73%	50%	14,71	0,00	-0,49	0,20	0,30	6	2	4
A	45. lišavanje potrebne lekarske nege ili lekova	62%	37%	16,15	0,00	-0,15	0,21	0,32	11	7	4
A	8. udarci po ušima uz zatvorena usta	38%	17%	15,14	0,00	-0,17	0,20	0,31	30	25	5
A	70. ponižavanje lišavanjem lične higijene	63%	39%	15,36	0,00	-0,10	0,20	0,31	10	4	6
B	7. odsecanje delova tela	0%	2%	2,50	0,12	-0,15	0,08	0,13	65	59	6
B	35. rastezanje udova i tela	6%	4%	0,89	0,35	0,03	0,05	0,08	58	51	7
A	69. prisiljavanje na ponižavajuće ponašanje (npr. lajanje, plesanje, itd.)	44%	26%	9,22	0,00	-0,12	0,16	0,24	25	16	9
C	75. prisustvovanje porodice ili prijatelja vašem mučenju	14%	6%	4,03	0,05	-0,17	0,10	0,16	52	42	10
B	24. tegovi vezani za testise	3%	4%	0,11	0,74	0,03	0,02	0,03	61	50	11

TORTURA ILI OBUKA

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd
A 71. prisiljavanje na gledanje ili slušanje mučenja ili ubijanja...	51%	36%	5,78	0,02	-0,16	0,13	0,19	20	8	12
A 54. detonacija u blizini	50%	36%	5,12	0,02	0,02	0,12	0,18	22	9	13
B 33. vezivanje konopcem - zatezanje konopaca na više sati	19%	10%	4,38	0,04	-0,20	0,11	0,17	46	33	13
B 9. prisilno skakanje ili bacanje s visine	16%	9%	2,40	0,12	-0,07	0,08	0,13	49	36	13
B 28. uranjanje u vodu	9%	7%	0,21	0,65	-0,08	0,02	0,04	56	40	16
A 25. prisiljavanje na težak rad	41%	35%	0,92	0,34	0,05	0,05	0,08	28	10	18
B 14. podvrgavanje ekstremnim temperaturama	19%	14%	1,07	0,30	-0,30	0,05	0,08	45	27	18
B 23. stajanje pod teretom	22%	24%	0,23	0,63	-0,26	0,02	0,04	41	18	23

T – torturirani zatočnici logora u Hrvatskoj i BiH; FM – prisilno mobilisane izbeglice; F – Fišerov F test za analizu varijanse sa odgovarajućim stepenima slobode; Sig – verovatnoća da se F takve veličine dobije slučajno; w – koeficijent kanoničke diskriminacione funkcije; r – uprosečeni (pooled) koeficijenti strukture kanoničke diskriminativne funkcije; f – koeficijenti strukture kanoničke diskriminativne funkcije; Rt – rang određenog vida torture na uzorku torturiranih zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH; RFM – rang određenog vida torture na uzorku prisilno mobilisanih izbeglica; RD – razlika u rangu (veći broj znači da je veći rang/manja relativna učestalost/ na uzorku torturiranih zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH)

Definisanju kanoničke diskriminativne funkcije (w) najviše doprinose sledeće stavke: 57. pretnje smrću ili sakaćenjem usmerene na samog zatvorenika ili porodicu; 1. šamaranje, šutiranje ili udaranje; 52. podvrgavanje stalnim glasnim zvucima (npr. muzici, vrištanju ...); 60. lažne optužbe, poricanje ili prisilno samooptuživanje; 3. šibanje kanapom, bičem ili štapom; 47. držanje u samici ili izolaciji od drugih više od tri dana; 27. gušenje; 65. skidanje do gola; 77. prisiljavanje da se "otkucaju" drugi; 44. lišavanje vode. Možemo samo da spekuliramo da li ovi nalazi govore o tome da su osobe u logorima u Hrvatskoj i BiH bile češće izložene ovakvim vrstama mučenja jer je cilj, između ostalog, bio i iznuđivanje informacija, budući da je veliki broj tih osoba bio u vojnoj službi ili je od strane mučitelja, zbog svoje nacionalnosti, bio viđen kao potencijalni neprijatelj.

Da bismo potvrdili ove pretpostavke, unutar svakog poduzorka rangirali smo vrste mučenja po učestalosti, tako da je najniži rang zauzimala tvrdnja s najvećom učestalošću, zatim su izračunate razlike u rangu. Na taj način smo

pokušali da izbegnemo činjenicu da su, u celini gledano, torturirani zatočeniци logora u Hrvatskoj i BiH bili više izloženi mučenju. Ratni zatočeniци u logorima u Hrvatskoj i BiH su relativno češće prisiljavani da otkucaju druge, češće su trpeli ucene i pretnje vezane za porodicu, trpeli lažne optužbe, bili terani da potpišu priznanje, podvrgavani davljenju i gušenju, tučeni po tabanima, lišavani vode, gledali mučenje drugih zarobljenika. Prisilno mobilisani su relativno češće bili prinuđeni da stoje pod teretom ili terani na težak rad, izlagani ekstremnim temperaturama, uranjani u vodu, bacani s visine, prisiljavani na ponižavajuće ponašanje (lajanje), mučeni u prisustvu rodbine i prijatelja, prisiljavani da gledaju i slušaju ubijanje drugih.

Ovako odvojene stavke daju sliku obrazaca mučenja koji mogu da se razlikuju prema cilju: u prvom slučaju iznuda informacija ili formiranje iznudenih optužujućih izjava, a u drugom slučaju „čeličenje“ (pod pretpostavkom da ekstremni fizički napori služe da podignu borbenu gotovost), a zapravo slamanje volje i ličnog integriteta radi lakšeg postizanja bespogovorne poslušnosti i ubacivanja u ratnu mašineriju. Ali o ovom pitanju ćemo detaljnije govoriti u diskusiji o navedenim nalazima.

DISKUSIJA

Prikazani rezultati mogu se sažeti u nekoliko osnovnih nalaza: 1) prisilno mobilisane izbeglice su, sa određenom učestalošću, bile izložene mučenju u kampovima namenjenim za obuku, i to i mučenju tipa A i, što je još značajnije, tipa B, što nedvosmisleno ukazuje na torturu koja se ne može podvesti ni pod kakvu obuku; 2) osobe koje su proživele iskustvo logora u Hrvatskoj i BiH saopštavale su iskustva iz prva dva tipa mučenja u znatno većem broju nego prisilno mobilisane izbeglice, a obrasci mučenja se razlikuju na takav način da se možda mogu rekonstruisati potencijalni motivi koji su stajali iza njih; 3) seksualno zlostavljanje bilo je relativno retko (ali je postojalo u malom broju slučajeva) i u jednoj i u drugoj grupi. Pokušajmo sad da prodiskutujemo ove nalaze počevši od razlika među grupama.

Pre svega, razlike u izloženosti mučenju ne mogu se objasniti samo slučajnošću. Pred nama se ponovo pomalja dobro poznata činjenica da je mučenje osoba druge nacionalnosti u ratu u bivšoj Jugoslaviji imalo posebno divljački karakter. Ubistva u tim kampovima češće su sprečavana zahvaljujući intervencijama Međunarodnog Crvenog krsta nego pokušajem zatvorskih (vojnih, ili bilo kojih drugih) vlasti da zaštite zatvorenike. Ali trebalo bi razmisliti o tome da li u tom divljaštvu ima i nekakve naznake racionalnog motiva. U svom istrijskom pregledu Hovens i Drozdek (Hovens i Drozdek, 2002) dali su prikaz tri varijacije torture: „kao kazna za zločin, radi izvlačenja 'istine' ili 'priznanja', i radi sprečavanja nemira ili gušenja pobune“. Mučenje u logorima u BiH i Hrvatskoj je u najvećem broju slučajeva sprovedeno tako da iza tih postupaka nije mogao da se

prepozna bilo kakav «racionalni» motiv. Mučenje je sprovedeno samo sa ciljem da se pokaže potpuna nadmoć nad ličnošću i telom zatvorenika, i bilo je osmišljeno tako da nanese potencijalno najveću štetu u psihološkom smislu. Silove (Silove i sar. 2002) ukazuje na nekoliko elemenata u mučenju (koje prepoznajemo i u iskustvima opisane grupe) koji naglašavaju značaj tih postupaka za razvoj posttraumatskih simptoma: «... zlostavljanje je namerno, a počinioci koriste određene metode kako bi maksimizovali strah, užas i nemoć žrtve; trauma je neizbežna i ne može se kontrolisati, često se ponavlja, a uslovi između časova torture (kao što je zatvaranje u samicu) potkopavaju kapacitet za oporavak žrtve; osećanja krivice, stida, besa, izdaje i poniženja – koja mučitelj namerno izaziva – imaju za cilj da naruše žrtvin osećaj za sigurnost, integritet i vlastitu vrednost; a povreda glave ili druga telesna oštećenja mogu da doprinesu riziku od psihosocijalne onesposobljenosti.» Mučenje pripada tipu B – uključuje značajne povrede koje narušavaju integritet i privremeno ili trajno fizički onesposobljavaju osobu.

Međutim, često se zaboravlja da su zvanične vlasti Hrvatske i BiH gledale na sukob kao na *pobunu* srpskog korpusa koju je trebalo ugušiti. To se zanemaruje zato što se ratni sukob postavlja u okvire „srpske agresije“ (prebacivanja na međunarodni ili međudržavni sukob, po kojima je Republika Srbija izvršila vojnu agresiju na Hrvatsku i kasnije na BiH). Mi ne možemo zalaziti u ta zapravo politička pitanja, ali možemo da potvrdimo činjenicu da je ogromnu većinu u ratnim formacijama srpskih vojski, kako u Hrvatskoj tako i u BiH, činilo stanovništvo koje je živelo na teritorijama na kojima su izbili sukobi. Obrazac mučenja koji smo ranije opisali, i koji je bio izraženiji kod osoba zatočenih u logorima u Hrvatskoj i BiH (među kojima su dominirale, da ponovimo, i sledeće stavke: prisiljavanje da se otkuca drugi, ucene i pretnje vezane za porodicu, lažne optužbe, teranje da se potpiše priznanje) ukazuje pre na sistematsko prikupljanje „istine“ o pobuni i pokušaje da se ona zaustavi zastrašivanjem. (Treba napomenuti i sledeće: dok su vlasti Hrvatske i BiH prikazivale srpsku manjinu kao „pobunjenike“, u političkoj javnosti Srbije su vlasti i strukture otcepljenih republika bivše SFRJ doživljavane kao „separatističke“; sve se to može tumačiti kao potraga za „legitimnošću“ ratnih akcija i stvaranjem slike „pravednog rata“.)

Šta nam govori činjenica da su se u «kampovima za obuku» na određenom broju ljudi sprovodile vrlo ozbiljne forme mučenja, i da je veliki broj ljudi sistematski ponižavan, psihički maltretiran i/ili podvrgavan mučenjima koje smo nazvali Tip B, a koja podrazumevaju niz postupaka ekstremne psihičke i fizičke torture? Da li je neko zaista očekivao da će se čovek koji je vezivan za lanac u psećoj kućici i teran da laje kao pas posle toga žarko boriti za ideju koju mu njegovi mučitelji nude? I drugi postupci nad zatvorenicima (prisilno mobilisane osobe s pravom možemo tako zvati) izlazili su, kao što smo već rekli, iz okvira «obuke» koja se praktikuje u bilo kojoj organizovanoj vojsci (npr. šamaranje, bičevanje, ponižavajuće nošenje kamena, i sl.). Kao odgovor se nameće nekoliko

mogućnosti: potreba za hitnim prebacivanjem vojnika u ratne zone zahtevala je brutalno ophođenje prema njima kako bi se u kratkom roku postigla bespogovorna poslušnost; s druge strane, prema zvaničnom stavu, to su bile „izdajice“ – tj. ljudi koji su napustili položaj, što je možda davalo mučiteljima osećaj da je surovo ponašanje prema njima legitimno. Sledeća mogućnost je da se „sve otelo kontroli“, tj. da na komandnim vrhovima nije postojala jasna intencija da se ti ljudi podvrgnu ovakvoj vrsti mučenja, ali da je „lanac komande“ rezultovao devijacijama na samom svom kraju; ovo objašnjenje vrlo verovatno ne odgovara realnosti i vredi ga navesti samo kao primer opravdanja za visoke krugove komande, koje je često u opticaju u javnosti. Poslednja mogućnost koju želimo da razmotrimo mnogo je kompleksnija, teže dokaziva, ali ne i nemoguća: potreba da se režim zaštiti od velikog broja naoružanih i ogorčenih ljudi koji su ostavljeni na cedilu nakon godina ratne propagande, ljudi čiji su domovi sada popaljeni i koji bi se s pravom mogli okrenuti protiv onih koji su godinama njima manipulisali. Ovo nije nemoguće kada se imaju u vidu stavovi koje su pripadnici režima saopštavali o izbeglicama (primer je poslednji Miloševićev intervju u javnosti, pred hapšenje i odvođenje u Hag). Paradoksalno i gotovo tragično zvuči činjenica da je režim čak i u tim danima imao vrlo jaku podršku istih tih ljudi, koji su u svojoj nesreći krivce tražili svuda samo ne tamo gde je trebalo da ih traže.

Kada analiziramo vrste mučenja naših klijenata moramo biti vrlo pažljivi prilikom tumačenja motiva njihovih mučitelja. Ipak, kad je reč o mučenju u kampovima za obuku, jedna činjenica je vredna pažnje: mučitelji su u svojim postupcima stvarno *imitirali* vojnu obuku, doduše na nekakav bizaran način koji podseća na loše holivudske filmove. Ovo poređenje ne mora biti previše slobodno, i može da nosi značenje. Kako je rekao Bougarel (Bougarel, 1999) “Tokom Jugoslovenskih ratova, većina milicija i 'specijalnih jedinica' gajila je izgled koji je imitirao izgled heroja severnoameričkih filmova (*ray-ban* naočale, majice bez rukava i redenici oko vrata), dok su 'Muslimanske brigade' Bosanske vojske nalazile uzornu inspiraciju u iranskim pazdaranima (zeleni povezi oko glave sa žutim stihovima iz Kurana)”. Upoređujući profile osoba koje su delovale u paramilitarnim jedinicama nameće se utisak da su ti ljudi na neki kulturološki način zapravo *izgubljeni* između svog sela (ruralnog porekla, niskog obrazovanja, ruralne – nacionalističke ideologije «krvi i tla») i «Globalnog sela», u kome su delatni i univerzalni simboli i ikonografija globalne kulture. Bougarel to ilustruje nazivima paramilitarnih jedinica: srpske «Knindže» ili bošnjačke «Zelene beretke» - prvo kao produkt kombinovanog naziva za srednjovekovnog Japanskog ubicu, ikonu loših borilačkih filmova i lokalnog toponima (Knin), i drugo - kao žargonski naziv za (opet u lošim filmovima) vijetnamskog veterana sa isticanjem zelene boje, koja bi u Bosni trebalo da bude obeležje lokalnih muslimana, i beretke, koja je prihvaćena nakon zabrane turskog fesa 1950. godine. Taj skok iz lokalnog u globalno očitava se i u naizgled bezazlenoj vesti da su se sve tri strane u Mostaru

(konačno) dogovorile oko spomenika zajedničkom junaku – Brusu Liju (Bruce Lee), simbolu pravde u koji svi veruju¹⁸⁶.

Ovde smo sada na tragu ideje da mučenje o kojem su govorili naši klijenti može da se objasni u svetlosti psiholoških a verovatno i socioloških mehanizama nastajanja, podržavanja i funkcionisanja paramilitarnih jedinica u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, ali to je predmet koji ne možemo dalje elaborirati samo na osnovu predstavljenih dokaza, te ćemo ga ostaviti za neku drugu priliku.

¹⁸⁶ CNN: New Bosnia icon: Bruce Lee (Monday, September 12, 2005; Posted: 9:44 a.m. EDT (13:44 GMT) retrieved from: <http://www.cnn.com/2005/WORLD/europe/09/12/bosnia.brucelee.reut/>

LITERATURA

Bougarel, X. (1999) Yugoslav Wars: The "Revenge of the Countryside" between Sociological Reality and Nationalist Myth. *East European Quarterly* 33, 157.

Bourne, P.G. (1971) From boot camp to My Lai. In: Falk, R.A., Kolko, G. and Lifton, R.J., (Eds.) *Crimes of war*, pp. 462-468. New York: Random House.

Half, H.M., Hollan, J.D. and Hutchins, E.L. (1986) Cognitive Science and Military Training. *American Psychologist* 41, 1131-1139.

Hovens, J.E.H. and Drozdek, B. (2002) The Terror of Torture: A Continuum of Evil. In: Stout, C.E., (Ed.) *The Psychology of Terrorism: Clinical Aspects and Responses Vol. 2.*, pp. 76-103. Westport, CT: Praeger.

Johnson, W.B. (2002) Consulting in the Military Context: Implications of the Revised Training Principles. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research* 54, 233-241.

Jovic, V. and Opacic, G. (2004) Types of Torture. In: Spiric, Z., Knezevic, G., Jovic, V. and Opacic, G., (Eds.) *Torture in war: Consequences and rehabilitation of victims - Yugoslav experience*, pp. 153-169. Belgrade: International Aid Network.

Jovic, V., Opacic, G., Knezevic, G., Tenjovic, L. and Lecic-Tosevski, D. (2002) War Stressor Assessment Questionnaire - Psychometric Evaluation. *Psihijatrija Danas* 34, 51-75.

Radovic, B. (2004) Yugoslav Wars 1991-1999 and Some of Their Social Consequences. In: Spiric, Z., Knezevic, G., Jovic, V. and Opacic, G., (Eds.) *Torture in war: Consequences and rehabilitation of victims - Yugoslav experience*, pp. 25-70. Belgrade: International Aid Network.

Radović, B. (2005) A Brief Retrospective on the Problem of Refugees in the Yugoslav Wars 1991-99. In: Opačić, G., Vidaković, I. and Vujadinović, B., (Eds.) *Living in post-war communities*, pp. 11-26. Beograd: International Aid Network.

Rasmussen, O.V. (1990) Medical Aspects of Torture. *Danish Medical Bulletin* 37, 1-88.

Silove, D., Steel, Z., McGorry, P., Miles, V. and Drobny, J. (2002) The impact of torture on post-traumatic stress symptoms in war-affected Tamil refugees and immigrants. *Comprehensive Psychiatry* 43, 49-55.

PSIHOLOŠKI PROFIL PRISILNO MOBILISANIH

Mina Mitić

Stanislava Vuković

SAŽETAK

U periodu od maja 2003. godine do maja 2005. godine u Centru za rehabilitaciju žrtava torture (CRTŽ) Međunarodne mreže pomoći (IAN) u Beogradu pružena je psihološka pomoć za preko 500 klijenata, od kojih su 438 prošli detaljniju prijemno-dijagnostičku evidenciju i deo ukupnog psihološko-psihijatrijskog tretmana. Od ukupnog broja klijenata, 140 su bili prisilno mobilisana izbegla lica, 116 su bili žrtve torture u logorima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a 180 su bili izbegla lica koja nisu imala traumu zarobljeništva i torture, odnosno prisilne mobilizacije.

Cilj ovog rada bio je da se uporede navedene podgrupe klijenata s obzirom na opšti socio-demografski i klinički profil. Poseban cilj je bio da se ustanove eventualne razlike u posledicama zlostavljanja koje su preživele prisilno mobilisane osobe i osobe torturisane u logorima, s obzirom na karakter zlostavljanja (torture), kao i razlike u prisutnosti i intenzitetu psihijatrijske i posebno posttraumatske simptomatologije. Podaci su prikupljeni preko sociodemografskog upitnika, strukturisanog psihijatrijskog kliničkog intervjua (SCID), kliničke skale procene posttraumatskog stresnog poremećaja (CAPS), skale uticaja događaja (IES-R), skale provere psiholoških simptoma (SCL-90-R) i Mančesterske skale za procenu kvaliteta života (MANSA).

Rezultati dobijeni analizom podataka pokazali su da, u pogledu prisustva psiholoških posledica, postoji značajna razlika između opšte izbegličke populacije

i specifičnih podgrupa iste populacije, kojima pripadaju prisilno mobilisani i torturisani. Specifične grupe imaju znatno izraženije psihičke smetnje i znatno slabiji kvalitet života. Po intenzitetu psihopatološke fenomenologije grupa prisilno mobilisanih lica bila je mnogo bliža grupi torturisanih, što ukazuje na to da su posledice prisilne regrutacije možda slične posledicama bilo kog drugog čina jasno definisanog oblika torture.

U drugom delu rada upoređene su grupe prisilno mobilisanih i torturisanih lica s obzirom na posttraumatsku simptomatologiju i prisustvo komorbidnih psihijatrijskih dijagnoza. Ustanovljeno je da torturisani imaju znatno veću životnu prevalencu PTSP-a ali da nema značajne razlike u prisustvu aktuelnog PTSP-a, mada torturisani imaju u proseku težu kliničku sliku PTSP-a. Ponuđeno je objašnjenje da je specifični vid psihološke torture, kombinovan sa implementacijom osećanja krivice i izdajstva, delovao gotovo jednako razorno u pravcu razvoja tvrdokornog PTSP-a kao i fizička tortura u neprijateljskim logorima.

Na osnovu prikazanih rezultata u ovom radu zaključeno je da se prisilno mobilisana izbegla lica ne razlikuju od žrtava torture po intenzitetu psihičkih tegoba i prisustvu aktuelnog PTSP-a, ali da postoji značajna razlika u životnoj prevalenci PTSP-a i posebnom profilu psihijatrijskih sindroma, odnosno komorbidnih psihijatrijskih dijagnoza. Ponuđeno je objašnjenje da ta razlika proističe iz specifičnih razlika u pogledu statusa žrtve, nacionalne pripadnosti mučitelja u odnosu na žrtvu, cilja i namere torture/zlostavljanja (iznuđivanje priznanja i osveta primenjeni nad torturisanima u logorima za razliku od "prevaspitavanja" i manipulacije primenjenih nad prisilno mobilisanima), načina rvanja s traumom i valorizacije pretrpljene traume od strane same žrtve, ali i njene okoline.

UVOD

Trauma je svakako jedan od najčešće pominjanih termina u psihijatriji u poslednjoj deceniji. Definisane traumatskog iskustva ponovo je dobilo na značaju usled sve češćeg prisustva psihološke traume u brojnim društvenim konfliktima u savremenom svetu. Društvene katastrofe predstavljaju našu svakodnevicu, pa su istraživači pozvani da se upoznaju s prirodom stresogenog reagovanja kako bi na taj način omogućili efikasno lečenje posledica traume, kao i pravljenje programa prevencije.

Ratovi i česti međuljudski sukobi tipični su primeri interpersonalnih trauma u kojima, za razliku od prirodnih ili tehnoloških nesreća, ljudski faktor predstavlja glavni izvor traumatskog doživljaja. Kada je prisutno namerno nanošenje bola i patnje drugom radi ostvarivanja različitih ciljeva i interesa, tada trauma dobija oblik torture¹⁸⁷. Na tlu bivše Jugoslavije registrovan je veliki broj zatvora i logora u kojima je sprovedena tortura kao političko sredstvo i uobičajen način postupanja prema zarobljenicima.

Najveći deo klijenata Centra za rehabilitaciju žrtava torture (CRTŽ) Međunarodne mreže pomoći (IAN) čine upravo bivši zarobljenici i članovi "Udruženja logoraša iz rata 1991. godine", koji potpadaju pod kategoriju žrtava torture. Drugi deo čine izbegla i raseljena lica koja su se obratila za pomoć zbog ozbiljnih psihičkih tegoba nastalih kao posledica ratnih okolnosti, kao i članovi porodica torturiranih osoba.

Nakon višegodišnjeg pružanja pomoći klijentima ugroženim ratom, u Centru je primećeno da se po svojim karakteristikama izdvaja jedna nova grupa klijenata. To su muškarci sa statusom izbeglih lica u SR Jugoslaviji, koji su prisilno mobilisani u akciji MUP-a Republike Srbije u leto 1995. godine, a zatim vraćeni u Republiku Srpsku Krajinu ili Republiku Srpsku, gde su predati paravojnim ili vojnim formacijama na tim teritorijama i prisiljeni da ratuju za te jedinice.

Fenomen prisilne mobilizacije u toku ratova na teritoriji bivše Jugoslavije devedesetih godina XX veka nije jedinstven slučaj u svetu. Preko interneta su dostupne informacije o slučajevima prisilne mobilizacije na izbegličkim područjima u Avganistanu, Liberiji i Gani pri čemu posmatrači poklanjaju posebnu pažnju problemu prisilne mobilizacije maloletnih osoba. Ipak, iako su problemi uočeni i iako je na njih skrenuta pažnja medija, ne postoje detaljniji podaci o

¹⁸⁷ Tortura je definisana Konvencijom UN protiv mučenja, član 1 (1984), kao «svaki postupak kojim se nekoj osobi nanosi težak bol ili patnja, fizički ili duševni, sa ciljem da se od te osobe ili trećeg lica iznudi informacija ili priznanje, da se ta osoba ili treće lice kazne za nešto što su počinili ili se sumnja da su počinili, ili sa ciljem da se ta osoba ili treće lice zastraše ili na nešto primoraju, ili iz razloga zasnovanih na nekom obliku diskriminacije, u slučaju kad takav bol ili patnju nanosi, podstiče ili svojim pristankom dopušta službeno lice ili drugo lice koje postupa u zvaničnom svojstvu. To ne uključuje bol i patnju koji proističu iz zakonskih kazni ili su njihov sastavani deo.»

okolnostima, a pogotovo ne o posledicama tih pojava prisilne mobilizacije izbegličke populacije (Muir J, 2001; Frelick B, 2004; Côte d'Ivoire, 2004).

U radu sa ovom grupom klijenata CRŽT-a uočeno je da njihov položaj karakterišu posebne pravne, socijalne i psihološke specifičnosti koje su izazvane time što je zlostavljanje (tortura) nad njima bilo sprovedeno od strane njihovih sunarodnika i njihove sopstvene države; po tome se ova grupa izdvaja od ostalih kategorija klijenata.

Da bi se istražile ove specifičnosti, neophodno je analizirati postojeće razlike u psihopatološkoj simptomatologiji između ljudi koji su preživeli različite vrste traumatskih događaja, kao što su na primer, ratna trauma, prisilna mobilizacija ili psihofizičko mučenje u vojnim zatvorima i logorima.

Nalazi mnogobrojnih studija ukazuju na to da različiti faktori određuju reakciju na traumatske događaje. O tome se mora voditi računa kada se tumače odgovori.

Aldwin, Levenson i Spiro (1994) navode da u vezi između izloženosti vojnim dejstvima i simptoma PTSP-a delimično posreduju procene poželjnih i nepoželjnih efekata vojne službe. Sagledavanje nepoželjnih efekata, kao što su gubici u sferi karijere i veza, i proživljavanje različitih negativnih emotivnih stanja, u pozitivnoj je vezi s nivoom simptoma PTSP-a, sa simptomima depresije i načinom reagovanja u stresnoj situaciji. Nasuprot tome, sagledavanje pozitivnih efekata proizašlih iz stresa, kao što je razvijanje sposobnosti suočavanja, u negativnoj je vezi s nivoom simptoma PTSP-a.

Momartin i saradnici (2003) nisu našli razliku u riziku zadobijanja PTSP-a između grupe najviše izložene kršenju ljudskih prava (zatočenje u koncentracionim logorima, mučenje) i grupe izložene opštim ratnim traumama. S druge strane, Silove i saradnici (2002) našli su da tortura, pre nego drugi ispitivani traumatski faktori, predstavlja rizik za razvoj PTSP-a.

Upoznavanje specifičnih tipova žrtava torture klinički je značajno za tretman. Postojeći podaci mogu se iskoristiti za identifikovanje osoba kojima je neophodna klinička pomoć da bi prebrodile traumatske događaje. Oni mogu poslužiti i u razvijanju uspešnog terapijskog prilaza i adekvatnog tretmana, a sve u cilju učvršćivanja sposobnosti žrtava torture da se suoče s posledicama stresa i postignu nivo funkcionalnosti koji su imale pre torture.

Jedno od osnovnih pitanja, na koja ovaj rad pretenduje da pruži odgovor jeste: ***da li se trauma kojoj su prisilno mobilisani bili izloženi može nazvati torturom?*** O tome će se u ovom radu zaključivati na osnovu vrste i intenziteta psiholoških posledica koje je ovaj nasilni čin ostavio na duševno zdravlje žrtava. Nešto jasnija slika će se dobiti poređenjem ovih posledica sa onima koje izazivaju ostale ratne traume, u izbegličkoj populaciji, s jedne strane, kao i s posledicama do kojih dovodi preživljena tortura u vojnim logorima i zatvorima s druge strane.

Iskustvo torture obično se preživljava na dramatičan način jer u susretu s takvim vidom nasilja mogu biti uzdrmani osnovni temelji ljudskog postojanja, a to

su vera, osećanje sigurnosti i bliskosti u odnosu s drugim ljudima. Narušavanje ovih osnovnih oslonaca u životu osobe i nepoštovanje principa uvažavanja osnovnih ljudskih potreba mogu imati ozbiljne, često i trajne posledice po duševno zdravlje torturisanе individue. To može dovesti do različitih psihičkih poremećaja i do teškoća u celokupnom psihosocijalnom funkcionisanju osobe. Tipičan poremećaj koji nastaje kao posledica torture jeste posttraumatski stresni poremećaj (PTSP). Važno je, međutim, istaći da psihopatološke posledice traumatskih iskustava predstavljaju širok spektar međusobno različitih vrsta i kombinacija simptomatologije.

U skladu s tim činjenicama prirodno je pretpostaviti da i prinudna regrutacija, kao iskustvo sa snažnim traumatskim potencijalom, može dovesti do razvoja PTSP-a. Ovaj rad proverava tu pretpostavku odgovarajući na pitanje: ***da li je, ili u kojoj je meri kod prisilno mobilisanih lica prisutna simptomatologija PTSP-a?***

Prisutnost PTSP-a može predstavljati indikator objektivne težine traume, ali mnogo više ukazuje na subjektivni doživljaj težine traume, koji direktno zavisi od konkretne ličnosti koja je preživljava. Na ovakav posredan način, putem procene posledica, mogu se izvesti neki zaključci o kvalitetu i vrsti uzroka.

U istoriji proučavanja strukture posttraumatske simptomatologije uglavnom se polazilo od ispitivanja samo nekih faktora rizika za hronični odgovor na stres. Generalno, naglašavao se značaj *intenziteta traume* za pojavu PTSP-a. Međutim, rezultati upozoravaju na to da efekti intenziteta traume nemaju uniforman karakter. S obzirom na različite karakteristike traumatskog događaja, preplavljujuće iskustvo traume može se pripisati različitim faktorima. Može se postaviti pitanje šta zapravo znači intenzitet traume. Da li se on može meriti samo jačinom preživljenih vrsta mučenja? Ili je neophodno voditi računa i o subjektivnoj interpretaciji tih događaja? Šta sve utiče na subjektivnu interpretaciju traumatskog događaja? Mi smo pristalice strategije po kojoj pažnju treba posvetiti i uticaju *specifičnih obeležja traumatskog događaja* na izloženost i nastajanje simptoma. Naime, samo ukoliko detaljno izučimo takve razlike, moći ćemo da u potpunosti razumemo bogato međudejstvo faktora traumatskog događaja, izloženosti traumatskom stresu i težine traumatskog događaja.

Ovaj rad bi svojim nalazima mogao doprineti svemu prethodno navedenom, a naročito terapiji prisilno mobilisanih lica kao posebne grupe žrtava torture. Zbog specifičnosti njihovog položaja pretpostavlja se da će prinudno regrutovana lica imati i jedinstven psihološki profil u odnosu na torturisanе u neprijateljskim logorima, kao i u odnosu na izbegla lica. Jedna od važnih dilema, naime da li se prisilna mobilizacija može definisati kao vid torture, biće pojašnjena kroz analizu intenziteta torture i vrste posledica koje ona ostavlja na duševno zdravlje žrtava, kao i kroz poređenje tih posledica s psihološkim posledicama kod druge dve grupe, tj. kod izbeglih i torturisanih lica. U skladu s tim jedna od hipoteza bila je da će prinudno regrutovani imati izraženiju posttraumatsku

simptomatologiju od izbeglih lica, a ostavljeno je otvoreno pitanje da li će se po tome bitno razlikovati i od grupe torturisanih u neprijateljskim logorima.

METOD

Ispitanici i procedura

Ovim istraživanjem su obuhvaćeni podaci dobijeni od 436 klijenata Međunarodne mreže pomoći (IAN), u Beogradu, u periodu od maja 2003. do maja 2005. godine. Ispitanici su bili izbegla lica s prostora zahvaćenih ratovima 1991-1995. godine koja su zatražila izbeglički status u SR Jugoslaviji, tj. Srbiji i Crnoj Gori. Posebne podgrupe u ovom uzorku izbeglih lica činili su prisilno mobilisani muškarci za vreme rata na tlu bivše Jugoslavije i žrtve torture u logorima i zatvorima za vreme ratova u bivšoj Jugoslaviji 1991-1995. godine.

Podgrupu prisilno mobilisanih sačinjavalo je 140 ispitanika. U studiju su ušli svi oni klijenti koji su imali uredno zavedene sociodemografske podatke, kao i podatke s testova u okviru psihološke baterije koja se uobičajeno zadaje radi registrovanja simptomatologije i postavljanja dijagnoze klijenata. Svi ovi ispitanici su u leto 1995. godine uhapšeni od strane policajaca MUP-a Republike Srbije dok su bili u izbegličkom statusu na teritoriji SRJ, i potom su isporučeni preko državne granice. Više od 90% ovih ispitanika bilo je u logoru paravojnih jedinica u Erdutu, u Istočnoj Slavoniji, a manji broj u Belom Manastiru, Manjači i Kninu. Najveći broj ovih prisilno mobilisanih lica – klijenata IAN-a - proveo je u tim logorima 3-10 dana (poneko i više od 30 dana), a gotovo svi su bili izloženi psihičkoj i/ili fizičkoj torturi. Nakon takvog postupka veći broj ovih prisilno mobilisanih upućen je u ratne jedinice VRSK ili VRS, a jedan deo je ostao u sastavu i/ili pod neposrednom kontrolom paravojnih jedinica, gde su proveli od 1,5 do 4 meseca (najčešće oko 3 meseca) pod oružjem u statusu borca.

Podgrupu torturisanih lica činili su 116 muškaraca, klijenata Centra za rehabilitaciju žrtava torture u okviru IAN-a. Svi oni su imali iskustvo traume zarobljeničtva i torture u nekim od neprijateljskih logora ili zatvora za vreme rata.

Podgrupu izbeglica u užem smislu sačinjavalo je 180 lica sa izbegličkim statusom u SR Jugoslaviji, koja su došla s prostora zahvaćenih ratom – u najvećem broju iz Hrvatske i u manjem broju iz Bosne i Hercegovine – i koja su imala iskustva različitih tipova ratne traume, ali nisu imala traumu zarobljeničtva i torture, odnosno prisilne mobilizacije.

Ispitivanje je izvršeno u savetovalištima Međunarodne mreže pomoći (IAN). Ispitanici su se javili tražeći psihološku i pravnu pomoć i dobrovoljno su prihvatili učešće u testiranju. Detaljna psihološka eksploracija u Centru obično je vršena pre primene tretmana jer su njeni rezultati predstavljali smernicu za budući savetodavni i psihoterapijski rad. Nakon toga klijentima je pružena i odgovarajuća vrsta pomoći. Rad na dokumentaciji obuhvatao je čuvanje baze podataka o svim

klijentima, dokumentovanje njihovih svedočenja, kao i prikupljanje informacija o svim drugim materijalima i izvorima u vezi s torturom i ljudskim pravima.

Instrumenti

Detaljna dijagnostička procedura bila je ista za sve pacijente. Ona je obuhvatala strukturisani klinički intervju i instrumente za procenu vrste i intenziteta traumatskog događaja, posttraumatsku simptomatologiju i opštu psihijatrijsku simptomatologiju. Treba napomenuti da jedan broj ispitanika nije popunio sve podatke na testovima. Korišćeni su sledeći psihološki instrumenti:

1. **Lista pozivara - opšti upitnik** koji se sastoji od osnovnih demografskih podataka, registrovanja problema zbog kojih se klijent javlja, psihološke procene klijenta od strane terapeuta i tipa intervencije koju je terapeut primenio.
2. **Strukturisani klinički psihijatrijski intervju po DSM-IV** klasifikaciji za Osu I poremećaja (SCID-I; First, Gibbon, Spitzer & Williams, 1996): ovaj instrument predstavlja zlatni standard za pouzdanu psihijatrijsku dijagnostiku, prema američkoj klasifikaciji psihijatrijskih poremećaja.
3. **Klinička skala procene PTSP-a (CAPS; Blake i sar., 1990)**: sličan prethodnom instrumentu, CAPS je strukturisani intervju, i daje pouzdane podatke o postojanju posttraumatskog stresnog poremećaja, bilo u trenutku ispitivanja ili u nekom ranijem periodu u životu.
4. **Skala uticaja događaja – revidirana verzija (IES-R; Weiss & Marmar, 1997)**: to je instrument za samoprocenu posttraumatskih simptoma.
5. **Skala provere simptoma-revidirana verzija (SCL-90-R; Derogatis, 1983)**: ova skala je korišćena za samoprocenu širokog spektra psihopatoloških simptoma.
6. **Mančesterska skala za procenu kvaliteta života (MANSA; Priebe, Huxley, Knight & Evens, 1999)**: inventar za samoprocenu kvaliteta različitih oblasti života. Skala ima 16 pitanja, od kojih se na 12 pitanja odgovara na skali od 1 do 7 (1 - ne može biti gore, 2 - vrlo nezadovoljan; 3 - pretežno nezadovoljan, 4 - i zadovoljan i nezadovoljan; 5 - pretežno zadovoljan; 6 - vrlo zadovoljan; 7 - ne može biti bolje).

Statistička analiza

Pri obradi rezultata upotrebljene su standardne deskriptivne i analitičke statističke metode. Statistička obrada je izvršena uz pomoć statističkog softvera na PC-u.

REZULTATI

Prosečna starosna dob klijenata IAN-a koji su bili prisilno mobilisani bila je $43,31 \pm 8,15$ (raspon 27-64) godina, za razliku od nešto starijih grupa klijenata iz podgrupe torturiranih - $48,13 \pm 10,90$ (raspon 23-73) godina i podgrupe izbeglica - $48,85 \pm 12,96$ (raspon 18-79) godina.

Tabela 1: *Opšte sociodemografske karakteristike prisilno mobilisanih*

Demografske karakteristike	%
Stepen obrazovanja	
Bez obrazovanja	2,0
Osnovna škola	29,6
Srednja škola	60,2
Student	1,0
Viša škola	3,1
Fakultet	4,1
Zaposlenost	
Zaposlen	36,4
Nezaposlen	63,6
Bračno stanje	
Neoženjen	21,8
Oženjen	70,9
Udovac	0,9
Razveden	6,4

Kao što se vidi iz tabele 1. najveći broj ispitanika ima srednjoškolsko obrazovanje. Značajan broj ispitanika ima završenu osnovnu školu, dok je neznatan broj ispitanika raspoređen po ostalim kategorijama.

Struktura zaposlenosti prisilno mobilisanih klijenata pokazuje njihovu prilično nepovoljnu egzistencijalnu situaciju. Oko dve trećine klijenata nema posao, dok je samo jedna trećina zaposlena.

Većina klijenata živi u bračnoj zajednici, manji broj klijenata su samci, dok je zanemarljivo malo klijenata koji spadaju u kategorije udovaca i razvedenih.

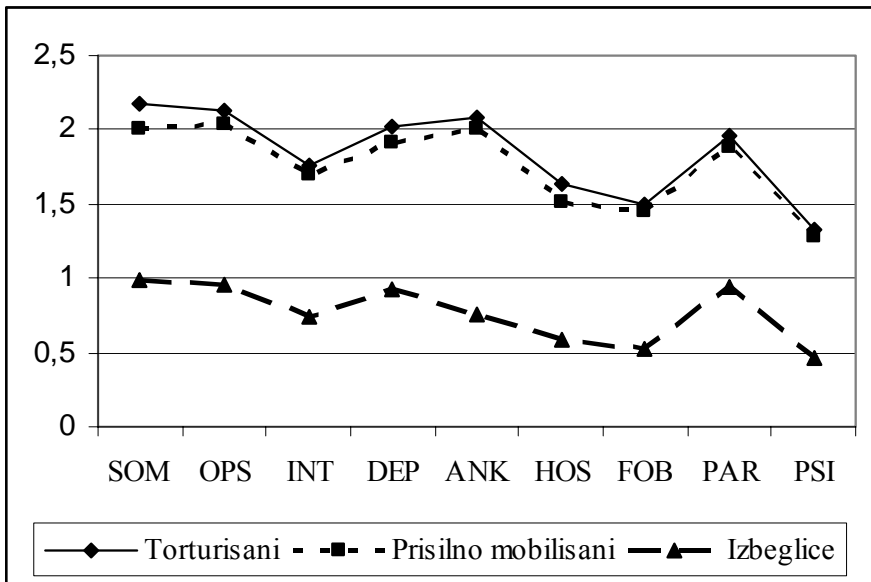
PSIHOLOŠKI PROFIL PRISILNO MOBILISANIH

Tabela 2: Razlika srednjih vrednosti skorova po dimenzijama simptoma na SCL-90-R između tri grupe klijenata Međunarodne mreže pomoći (IAN)

SCL-90-R	Pris. mobilisani (N=74)		Torturisani (N=93)		Izbeglice (N=103)		Statistička značajnost	
	M	SD	M	SD	M	SD	F	Sig.
SOM	2,01	0,89	2,17	1,05	0,98	0,97	35,93	<0,01
OPS	2,04	0,94	2,13	1,05	0,95	0,73	40,12	<0,01
INT	1,70	0,98	1,76	1,02	0,75	0,75	29,64	<0,01
DEP	1,92	0,90	2,02	1,03	0,93	0,77	35,00	<0,01
ANK	2,01	1,02	2,09	1,12	0,77	0,83	43,60	<0,01
HOS	1,53	0,95	1,64	1,04	0,59	0,57	32,78	<0,01
FOB	1,46	1,04	1,50	1,11	0,53	0,65	24,92	<0,01
PAR	1,88	1,00	1,96	1,05	0,94	0,80	27,71	<0,01
PSI	1,28	0,95	1,32	0,94	0,47	0,58	24,80	<0,01

SOM=somatizacija, OPS=opsesivnost, INT=interpersonalna senzitivnost,
DEP=depresivnost, ANK=anksioznost, HOS=hostilnost, FOB=fobičnost,
PAR=paranoidnost, PSI=psihoticizam

Slika 1. Srednje vrednosti 9 dimenzija izvedenih iz SCL-90-R kod klijenata IAN-A (raspon skale od 0 do 4)

SOM=somatizacija, OPS=opsesivnost, INT=interpersonalna senzitivnost, DEP=depresivnost, ANK=anksioznost, HOS=hostilnost, FOB=fobičnost, PAR=paranoidnost, PSI=psihoticizam

Rezultati testa SCL-90-R na tabeli 2 pokazuju ubedljivu razliku u izraženosti aktuelne psihijatrijske simptomatologije sa značajno višim skorovima kod grupe torturiranih osoba, nešto nižim kod prisilno mobilisanih, a ubedljivo najnižim kod podgrupe izbeglica.

Kao što se vidi iz slike 1, prve dve grupe, torturirani i prisilno mobilisani značajno su bliže po vrednosti svojih skorova na SCL-90-R na svim dimenzijama testa u odnosu na grupu izbeglica.

Tabela 3: Razlika srednjih vrednosti skorova po dimenzijama simptoma na IES-R

	Prisilno mobilisani (N=104)		Izbeglice (N=180)		Statistička značajnost	
	M	SD	M	SD	F	Sig.
IES-INT	2,32	1,04	1,53	1,12	34,36	<0.01
IES-AVOID	2,22	0,75	1,52	1,03	35,82	<0.01
IES-HYPER	2,41	1,05	1,39	1,17	54,60	<0.01

IES-INT = intruzivni simptomi, IES-AVOID = simptomi izbegavanja, IES-HYPER = simptomi prenadraženosti

Na skali uticaja događaja (IES-R), na kojoj su ispitanici procenili intenzitet aktualnih postraumatskih tegoba, grupa prisilno mobilisanih imala je ubedljivo veće prosečne skorove, naročito na podskali simptoma preterane razdražljivosti.

Na Mančesterskoj skali za samoprocenu kvaliteta različitih oblasti života (MANSA) prisilno mobilisani su imali prosečan skor $3,21 \pm 0,77$, a izbeglice $4,31 \pm 0,79$ što je statistički značajna razlika ($F=131,13$; $p<0,01$).

Tabela 4: Dijagnoza PTSP-a ustanovljena primenom CAPS-DX-a

Dijagnoza po CAPS-u	Prisilno mobilisani (N=140)		Torturisanii (N=116)	
	n	%	n	%
Ukupno PTSP	89	63,6	106	91,3
<i>Aktuelni PTSP</i>	82	58,6	73	62,9
<i>Prebolovani PTSP</i>	7	5,0	33	28,4
Nema PTSP-a	51	36,4	10	8,7

Pearsonov hi-kvadrat: $\chi^2 = 43,109$, $p < 0,001$

Ne postoji značajna razlika između grupe torturisaniih i prisilno mobilisanih u prisustvu dijagnoze aktuelnog PTSP-a, međutim značajno veći procenat torturisaniih ima prebolovani PTSP. Ukupna životna prevalenca PTSP-a (aktuelni + prebolovani) kod torturisaniih je 91,3%, a znatno manja, mada preko polovine (63,6%), kod prisilno mobilisanih.

Tabela 5: Razlika srednjih vrednosti simptoma kod aktuelnog PTSP-a

CAPS-DX	PM (N=140)		T (N=116)		Stat. znač.	
	M	SD	M	SD	F	Sig.(p)
<i>Simptomi ponovnog proživljavanja traume</i>						
B1. Uznemiravajući snovi	0,89	0,88	1,32	1,14	16,23	<0,01
B2. Uznemiravajuća prisećanja	1,14	0,99	1,68	1,24	20,38	<0,01
B3. Osećaj ponavljanja traume	0,18	0,48	0,36	0,71	7,55	<0,01
B4. Psihička nelagoda pri podsećanju	1,19	0,97	1,47	0,97	7,86	<0,01
B5. Fiziološka reakcija pri podsećanju	0,92	0,85	1,13	0,98	4,61	<0,05
<i>Simptomi izbegavanja i emocionalne otupelosti</i>						
C1. Izbegavanje misli, osećanja	1,35	1,03	1,69	1,14	8,72	<0,01
C2. Izbegavanje aktivnosti, mesta, ljudi	0,85	0,86	1,06	1,08	4,12	<0,05
C3. Nesposobnost prisećanja na traumu	0,55	0,85	0,69	0,96	2,05	n.s.
C4. Smanjeno interesovanje	0,97	0,93	1,54	1,24	22,94	<0,01
C5. Odvojenost i otuđenje	0,77	0,99	1,26	1,17	18,19	<0,01
C6. Ograničenje opšteg afekta	0,91	0,94	1,20	1,10	6,98	<0,01
C7. Osećaj skraćene budućnosti	0,69	0,82	1,17	1,24	17,75	<0,01
<i>Simptomi preterane razdražljivosti</i>						
D1. Teškoće spavanja	1,50	1,18	2,14	1,35	22,75	<0,01
D2. Razdražljivost i izlivi ljutnje	1,09	1,02	1,44	1,16	9,73	<0,01
D3. Teškoće pri koncentrisanju	1,04	0,99	1,26	1,11	4,16	<0,05
D4. Podozrivost	0,79	0,90	1,20	1,16	13,31	<0,01
D5. Prenaglašena reakcija trzanja	1,16	0,99	1,23	1,04	0,48	n.s.

PM = Prisilno mobilisani, T = žrtve torture, torturisani

Iako nema velike razlike u frekvenciji dijagnoze aktuelnog PTSP-a između grupa torturisanih i prisilno mobilisanih, značajna razlika postoji u izraženosti (težini) simptomatologije kao što se vidi iz tabele 5. Naročito su kod torturisanih izraženiji sledeći simptomi: smanjeno interesovanje i učešće u aktivnostima,

teškoće uspavlivanja i spavanja, uznemiravajući snovi, uznemiravajuća prisećanja na traumu, osećanje odvojenosti i otuđenosti od drugih ljudi, osećanje besperspektivnosti i podozrivost.

Tabela 6: CAPS-DX – dodatni (povezani) simptomi kod aktuelnog PTSP-a

CAPS-DX – Dodatni simptomi	PM (N=140)		T (N=116)		Stat. znač.	
	M	SD	M	SD	F	Sig.(p)
Depersonalizacija	0,05	0,28	0,10	0,40	1,61	n.s.
Derealizacija	0,14	0,45	0,17	0,54	0,48	n.s.
Smanjenje svesnosti u doživljaju okoline	0,38	0,70	0,33	0,75	0,46	n.s.
Krivica preživelog	0,05	0,28	0,11	0,48	1,76	n.s.
Krivica zbog učinjenog ili propuštenog	0,28	0,68	0,44	0,82	3,88	<0,05

Što se tiče dodatnih (povezanih) simptoma na CAPS-DX, oni su u znatno manjoj meri izraženi od gore navedenih posttraumatskih simptoma. Jedina značajnija razlika je u osećanju krivice, koje je izraženije kod torturisanih.

Tabela 7: CAPS-DX – izraženost oštećenja kod aktuelnog PTSP-a

CAPS-DX – intenzitet tegoba	PM (N=140)		T (N=116)		Stat. znač.	
	M	SD	M	SD	F	Sig.(p)
Subjektivne smetnje	1,56	1,05	1,88	0,98	9,63	<0,01
Oštećenje u socijalnom funkcionisanju	1,16	0,99	1,46	0,97	8,95	<0,01
Oštećenje u profesionalnom funkcionisanju	1,18	0,99	1,33	1,00	2,32	n.s.

Oštećenje funkcionalnosti na raznim životnim poljima je izraženije kod žrtava torture nego kod prisilno mobilisanih.

Tabela 8: *Psihijatrijske dijagnoze ustanovljene primenom SCID-a*

Dijagnoza po SCID-u	Prisilno mobilisani (N=140)		Torturirani (N=116)		Statistička značajnost	
	M	SD	M	SD	F	Sig.
Sadašnja velika depresivna epizoda	0,22	0,42	0,23	0,42	0,05	n.s.
Prethodna velika depresivna epizoda	0,26	0,44	0,22	0,42	0,55	n.s.
Prethodna manična epizoda	0,00	0,00	0,01	0,09	1,21	n.s.
Prethodna hipomanična epizoda	0,01	0,12	0,01	0,09	0,18	n.s.
Distimični poremećaj (sadašnji)	0,08	0,27	0,19	0,39	7,11	<0,01
Psihotični i udruženi simptomi	0,00	0,00	0,01	0,09	1,21	n.s.
Bipolarni II poremećaj	0,01	0,09	0,01	0,09	0,02	n.s.
Veliki depresivni poremećaj	0,27	0,45	0,16	0,36	5,08	<0,05
Poremećaji zlopotrebe alkohola	0,09	0,28	0,14	0,35	1,77	n.s.
Zavisnost od alkohola	0,04	0,19	0,03	0,18	0,00	n.s.
Zloupotreba nealkoholnih supstanci	0,00	0,00	0,01	0,09	1,21	n.s.
Zavisnost od nealkoholnih supstanci	0,00	0,00	0,01	0,09	1,21	n.s.
Panični poremećaj	0,02	0,15	0,07	0,25	3,51	n.s.
Panični poremećaj sa agorafobijom	0,02	0,15	0,08	0,27	4,52	<0,05
Agorafobija bez paničnog poremećaja	0,00	0,00	0,04	0,20	6,26	<0,05
Socijalna fobija	0,03	0,17	0,03	0,16	0,02	n.s.
Posebna fobija	0,08	0,27	0,06	0,24	0,32	n.s.
Opsesivno-kompulzivni poremećaj	0,05	0,22	0,05	0,22	0,00	n.s.
Anksiozni poremećaj NOS	0,00	0,00	0,02	0,13	2,44	n.s.

PSIHOLOŠKI PROFIL PRISILNO MOBILISANIH

Dijagnoza po SCID-u	Prisilno mobilisani (N=140)		Torturisani (N=116)		Statistička značajnost	
	M	SD	M	SD	F	Sig.
Poremećaj somatizacije (sadašnji)	0,04	0,20	0,05	0,22	0,11	n.s.
Bolni poremećaj	0,04	0,19	0,02	0,13	0,81	n.s.
Nedifer. somatoformni poremećaj	0,05	0,22	0,00	0,00	6,06	<0,05
Hipohondrijaza	0,02	0,15	0,02	0,13	0,06	n.s.
Dismorfofobični poremećaj	0,01	0,12	0,00	0,00	1,67	n.s.
Poremećaj ishrane	0,04	0,19	0,05	0,22	0,39	n.s.
Generalizovani anksiozni poremećaj	0,08	0,27	0,05	0,22	0,73	n.s.

Kao što se vidi iz tabele 4, generalno rečeno ne postoje upadljive razlike između srednjih vrednosti skorova psihijatrijskih dijagnoza postavljenih na osnovu strukturisanog intervjua (SCID). Nešto značajnije razlike postoje između vrednosti skorova za sledeće poremećaje: prethodna velika depresivna epizoda, veliki depresivni poremećaj i nediferencirani somatoformni poremećaj (koji su izraženiji kod prisilno mobilisanih). Distimični poremećaj, agorafobija i panični poremećaj su češći kod torturisanih.

DISKUSIJA

Položaj prisilno mobilisanih klijenata, sam po sebi, podrazumeva niz specifičnosti. Za većinu njih, s obzirom na to da su izbegla lica, akt prisilne mobilizacije bio je ponovljena trauma, često u nizu prethodnih. U literaturi se, takođe, navodi da jedan od značajnih etioloških činilaca u razvoju PTSP-a može biti ponovljena traumatizacija (Lazarus&Folkman, 1984). Postoji nekoliko mogućih interpretacija ovih tvrdnji. Jedna od mogućnosti je da ponovljena traumatizacija ima ulogu sočiva, tj. da uvećava uticaj događaja. Naime, ona utiče na to da ovi ljudi investiraju svoju energiju u stalan doživljaj mučnog i neprijatnog straha, nesigurnosti i anksioznosti. Zbog toga dodatne traumatske ekscitacije mogu neobično lako i brzo negativno da deluju na već emocionalno nestabilnog pojedinca. Druga vrsta interpretacija govori o tome da se negativni uticaji ponovnog stresa akumuliraju, što može povećati izgleda za nastajanje mentalnih

poremećaja. To je kod prisilno mobilisanih moglo stvoriti predispoziciju za veću osetljivost i povećati rizik od razvijanja simptoma PTSP-a.

Specifičan kontekst u kome su se našla prisilno mobilisana lica regrutovana od strane pripadnika sopstvenog naroda jedan je od sociokulturnih faktora koji takođe ima važnu determinišuću ulogu. Takav socijalni milje modifikuje način prihvatanja proživljenog traumatskog iskustva i daje mu specifično značenje.

I pre početka rada s prisilno mobilisanim licima postavljeno je pitanje da li ti ljudi zaista predstavljaju posebnu skupinu klijenata, ili se karakteristike prinude kojoj su oni bili izloženi mogu podvesti pod kategoriju torture, kako je definišu Ujedinjene nacije. Ukoliko bi to bilo moguće, onda bi oni zapravo predstavljali podgrupu već definisane kategorije torturisanih lica.

Neki autori dalje polemišu o tome pošto, s teorijskog stanovišta, ne postoje jasno definisane odrednice za akt prisilne regrutacije, tj. nema odgovora na pitanje da li je taj prisilni čin sâm po sebi čin torture ili se on može tako okvalifikovati samo kada se primene fizička sila ili odmazda (Špirić, 2004).

Tumačenjem dobijenih rezultata može se steći nešto jasnija slika o ovoj grupi ljudi i mogu se dati neki odgovori na postavljena pitanja. Psihološke karakteristike, kao i simptomatologija prinudno regrutovanih lica, predstavljaju osnov za prikaz njihovog psihološkog profila, a u poređenju s jasno definisanim grupama torturisanih i izbeglih lica može se zaključiti kojoj grupi su oni sličniji i bliži.

U našem uzorku, poređenje tri grupe (torturisanih, prisilno mobilisanih i izbeglica) po izraženosti psihičkih tegoba, merenih instrumentom SCL-90-R, pokazalo je da se tri grupe statistički značajno razlikuju s obzirom na psihopatološku fenomenologiju. Intenzitet psihičkih tegoba najizraženiji je kod grupe torturisanih, neznatno manji u grupi prisilno mobilisanih, i znatno manji u grupi izbeglica. Ovi rezultati su u skladu sa istraživanjima Roncevic-Grzete i saradnika (2001), koji su, koristeći Hamiltonovu skalu depresije pokazali da žrtve torture, više nego druge traumatizovane grupe (izbeglice) pokazuju klinički izraženu depresivnost, kao i s nalazom Stresthe i saradnika (1998), koji su registrovali da torturisani imaju veći skor anksioznosti i depresivnosti na SCL od netorturisanih. Špirić i Knežević (2004) su našli da postoji značajna razlika u svih 9 dimenzija na SCL-90-R između žrtava torture i izbeglih osoba koje su doživele druge oblike ratne traume, ali ne zarobljeništvo i torturu.

Rezultati poređenja izbeglih i prisilno mobilisanih lica ukazuju nam na to da je opšta psihijatrijska simptomatologija izraženija kod prinudno regrutovanih. Takođe, i specifični posttraumatski simptomi po sva tri klastera procenjeni "Skalom uticaja događaja" prisutniji su u grupi prisilno mobilisanih nego kod izbeglih lica. Prisilno mobilisani znatno niže vrednuju kvalitet sopstvenog života (MANSA) na skali od 1 do 7: oni ga ocenjuju prosečnom ocenom 3,21 ("uglavnom

nezadovoljan") za razliku od izbeglica, gde ta ocena iznosi 4,31 ("ni zadovoljan ni nezadovoljan").

Pošto se pokazalo da je grupa prisilno mobilisanih po intenzitetu psihičkih tegoba mnogo bliža grupi torturiranih nego grupi izbeglica, nameće se bitan zaključak da prisilna regrutacija ima posledice slične posledicama bilo kog drugog akta jasno definisanog oblika torture.

Sudeći po našim rezultatima, postoji velika razlika u životnoj prevalenci PTSP-a (PM=64%, T=91%), što je i očekivano jer je po dostupnim izvorima prevalenca PTSP-a kod torturiranih ubedljivo najveća u odnosu na bilo koju drugu grupu traumatizovanih. Ipak, pokazalo se da ne postoji značajna razlika u prisustvu dijagnoze aktuelnog PTSP-a. To se može protumačiti na više načina.

Po izjavama klijenata, prisilno mobilisani su provodili u paravojnim kampovima na takozvanoj obuci jedan do deset dana, što je ipak bio kraći period lišavanja slobode nego u slučaju bivših ratnih zatvorenika. Kontekst ukupne situacije, kao i način ophođenja prema njima kao "izdajicama sopstvenog naroda", u sebi je sadržao uglavnom ponižavanje i pretnje kao vid psihološke torture, dok su obično manje korišćene metode fizičkog mučenja, osim metoda iscrpljivanja i teškog fizičkog rada. Procena životne ugroženosti je objektivno bila manja jer su ova lica prisilno mobilisana u ime države i od strane sopstvenog naroda, iako se to najčešće nije podudaralo s njihovim subjektivnim doživljajem.

Međutim, mnogi drugi činioци karakteristični za položaj prisilno mobilisanih uticali su da atmosfera ugroženosti tokom prinudne regrutacije bude jednako nepodnošljiva kao i tokom zatočeništva u neprijateljskim logorima. Torturirani u neprijateljskim logorima ispoljavali su prirodnu potrebu za katarzičkom verbalizacijom, što je predstavljalo način rezolucije traume. S druge strane, kod prisilno mobilisanih je diskusija o traumatskim iskustvima doživljavana kao neprikladna i socijalno neprihvatljiva jer je tortura bila sprovedena od strane njihovog sopstvenog naroda, uz obrazloženje da se vrši nad izdajnicima.

Poznato je da u situacijama zarobljeništva zločinac postaje najmoćnija figura u životu žrtve, te njegovo ponašanje i verovanje počinju da oblikuju psihologiju žrtve. Ljudi koji su prisilno mobilisani opisuju despotsku kontrolu od strane mučitelja sunarodnika, koji su na taj način pokušavali da razore njihov osećaj autonomnosti. Metode uspostavljanja kontrole zasnovane su na sistemskoj, ponovljenoj psihološkoj traumatizaciji. Strah kod žrtava često se izazivao nestalnim i nepredvidljivim izlivima nasilja i ćudljivim insistiranjem na pojedinostima. U literaturi se pominje da su pretnje smrću ili povredom, koje su i ovde primenjivane, jednako efikasne kao i direktan atak na žrtvu (Herman, 1997).

Karakterističan vid torture sprovodio se kroz slabljenje žrtava davanjem adiktivnih droga i alkohola, što su oni u tom trenutku doživeli kao sredstvo za lakše preživljavanje. Takvo sračunato podmićivanje "sitnim" uslugama podrivalo je psihološki otpor prisilno mobilisanih daleko uspešnije nego stalno lišavanje i strah. Druge metode torture ispoljavale su se kroz neprikosnovene zahteve za

poštovanjem i divljenjem, kako bi se žrtve dobrovoljno potčinjavale mučiteljima. Mučitelji su hteli da im nametnu ne samo strah od smrti već i zahvalnost što im je dozvoljeno da žive. Neki od klijenata opisuju situacije kada su bili uvereni da će biti ubijeni, a onda bi u poslednjem trenutku bili pošteđeni. Nakon nekoliko takvih iskustava "sigurne smrti", žrtva počinje, paradoksalno, da vidi zločinca kao svog spasioca, iako joj on pruža lažnu podršku. Kad se ima u vidu da su prisilno regrutovana lica dugo bila deprivirana, jasno je da opisano ponašanje mučitelja postaje sredstvo prinude, a sami mučitelji postaju izvor straha i poniženja, ali istovremeno i iluzije uspeha. Konačan efekat ovih tehnika jeste to da su prisilno mobilisani, po sopstvenim rečima, doživljavali zločinca kao onipotentnu osobu kojoj je besmisleno pružati otpor, i da su verovali da njihov život potpuno zavisi od apsolutnog pokoravanja volji mučitelja. Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da prethodno opisane specifičnosti psihološke torture nad prisilno mobilisanimima imaju sličan efekat kao i drastične metode fizičkog mučenja primenjene nad torturisanima u neprijateljskim logorima.

Bitnu ulogu u savladavanju ratnih opterećenja imale su i motivacija i borbeni moral žrtava. Baš zbog toga što su se, iako vitalno ugroženi, borili za programske i nacionalne ciljeve, zarobljenici u neprijateljskim logorima imali su veću toleranciju na frustracije. S druge strane, u to vreme je socijalni sud prema onima koji nisu dobrovoljno odlazili u rat bio izrazito nepovoljan. Takav stav okoline ih je primoravao na izdaju nekih odnosa, društvene lojalnosti ili moralnih vrednosti, što je povratno rezultiralo žestokim osudama. I u istraživanju Aldwina, Levensona & Spira (1994) potvrđeno je da procena poželjnih i nepoželjnih efekata službe u vojsci posreduje u nastajanju PTSP-a usled stresova u vojnim dejstvima.

Pored toga, u generalizovane resurse otpornosti koji omogućavaju osobi da svoja iskustva organizuje tako da ne podleže stresu mogu se uvrstiti i religijska i politička uverenja. Poznato je da većina ljudi ima potrebu za jednim sistemom univerzalnih vrednosti, večnih i nadličnih, koji daje smisao njihovom životu. Međusobno sistematsko podržavanje religiozne i političke svesti kod zarobljenih u neprijateljskim logorima uticalo je na njihovu snažniju motivaciju i vitalnost za trpljenje patnje, moralnu čvrstinu i jačanje ljudskog dostojanstva. Za razliku od njih, zbog nametnute etikete izdajica sopstvenog naroda i otud negativne procene sopstvene situacije, prisilno mobilisani nisu imali taj oslonac.

Velika razlika između prisilno mobilisanih i torturisanih u pogledu prebolovanog PTSP-a mogla bi se objasniti i time što je trauma kod torturisanih nastala ranije, te s vremenom raste broj onih koji su ozdravili (ako uzmemo da je vreme početne traume kod torturisanih već od 1991. godine, a kod prisilno mobilisanih od 1995). S druge strane, ako odbacimo faktor ranijeg nastanka traume, možda je *tvrdokornost* PTSP-a izraženija kod PM, što znači da su njihove šanse za ozdravljenje manje. Dakle, mogla bi se postaviti teza da torturisani češće zadobijaju PTSP i imaju teži oblik PTSP-a (tbl. 5 i 7), ali imaju i veće šanse za oporavak - odnos preboleli kroz ukupni = $33/106 = 31,1\%$, dakle skoro jedna

trećina se oporavila u roku 8-14 godina – za razliku od prisilno mobilisanih, koji imaju odnos $7/82 = 7,8\%$, tj. ni svaki deseti se nije oporavio nakon 8-10 godina.

Možda se veći potencijal oporavka kod grupe torturiranih može objasniti time što je kod njih prisutan efikasniji koping u kome se preuzima upravljanje i usmeravanje akcije, dok su osobe koje su prisilno mobilisane sklone regresiji, neefikasnim, pasivnim reakcijama, odustajanju. Osobe koje su doživele prisilnu mobilizaciju od strane svog naroda reaguju neadekvatnim adaptivnim odgovorima, sklone su da dožive negativne emocije, okrivljavaju sebe ili druge, pribegavaju pasivnim oblicima ponašanja, za razliku od ratnih logoraša sa afirmativnim kopingom, koji stres doživljavaju pre kao izazov nego kao pretnju, sa agresijom koja je usmerenija na okolinu, ali i sa sklonošću pozitivnim emocijama i usmerenošću na rešavanje problema i traženje socijalne podrške.

U drugom tipu analize, kada je odlučeno da se simptomatologija PTSP-a tretira kao kontinualna varijabla, ustanovljene su značajne razlike po simptomima između dve grupe. Kod torturiranih u neprijateljskim logorima izraženije su prisutni simptomi kao što su *izrazito smanjeno interesovanje za učešće u značajnim aktivnostima, doživljaj distanciranosti i otuđenosti od drugih osoba i doživljaj besperspektivnosti ili prazne budućnosti*. Pored navedenih simptoma, kod ovih ispitanika prisutnije su i teškoće pri uspostavljanju ili održavanju sna, ponavljajući i neprijatni snovi koji se odnose na traumatski događaj, kao i podozrivost, to jest prevelika opreznost i obazrivost.

Činjenica je da većina ovih simptoma, s jedne strane, pripada klasteru simptoma izbegavanja stimulusa povezanih sa stresorom i opšte utrnulosti, a sa druge problemima vezanim za spavanje. Kada se ima u vidu da ovi drugi predstavljaju nesvesno bavljenje traumatskim sadržajima kroz koje se simbolički reprezentuje ratno iskustvo, može se uslovno konstatovati da je centralni patološki obrazac PTSP-a kod torturiranih predstavljen različitim strategijama izbegavanja koje variraju na dimenziji vidljivosti, od manifestnog do latentnog nivoa. Naši rezultati potkrepljuju Horowitzovu hipotezu (Horowitz & Beckers, 1971) da izbegavanje bolnih misli i osećanja ima centralnu ulogu u nastajanju PTSP-a. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li ponašanje izbegavanja sprečava uspešno prihvatanje traumatskog iskustva, ili ono može biti vid sekundarne adaptacije, u smislu da pomaže osobi da umanji intenzitet uznemirenosti izazvane uspomnama.

Drugi značajan rezultat u poređenju ove dve grupe jeste utvrđivanje razlike u kliničkoj dijagnostici. Kod grupe torturiranih pomoću SCID-a su najčešće postavljane dijagnoze distimičnog poremećaja i agorafobije bez paničnog poremećaja, dok su kod prisilno mobilisanih bili najzastupljeniji nediferentovani somatoformni poremećaj, kao i veliki depresivni poremećaj.

Tvrdokorna depresija je jedan od najčešćih nalaza u većini studija hronično traumatizovanih osoba. Hronična pobuđenost i intruzivni simptomi PTSP-a vezuju se s vegetativnim simptomima depresije i proizvode ono što je Niederland nazvao "trijadom preživljavanja"- nesanicu, noćne more i telesne žalbe (prema Hermanu,

1997). Paraliza inicijative usled hronične traume kombinuje se s depresivnom apatijom i bespomoćnošću. Prekid veza kao posledica hronične traumatizacije pojačava izolovanost i depresiju. Izmenjena slika o sebi hronično traumatizovanih osoba pothranjuje depresivnu ruminaciju osećanja krivice. Gubitak vere meša se sa depresivnom bespomoćnošću.

Somatoformni nediferentovani poremećaj može se protumačiti i kao deo depresije jer je definisan prisustvom anhedonije, gubitkom interesa i emocionalnim reaktivitetom (Kecmanović, 1989). On je forma adaptacije na traumatizujuću okolinu. Visok energetski utrošak u odbrambene svrhe manifestuje se poremećajem somatizacije s tendencijom represije depresivnih osećanja.

Prisilno mobilisani nisu smeli da izraze bes izazvan ponižavanjem od strane mučitelja zato što su oni bili pripadnici istog naroda i zato da ne bi ugrozili vlastiti opstanak. Često su kod njih приметni osećanje nemoći i nedostatak kontrole nad sopstvenim životom, kao da se plaše neke nove odmazde. Aktuelni konflikti koje imaju u svakodnevnom životu samo su izazovni faktori, oživljavaju neizraženu mržnju, a to razvija krivicu, osećanje grešnosti i samoprebacivanje. Štaviše, u njima se taloži neizrečeni bes prema svima onima koji su ostali indiferentni prema njihovoj sudbini i koji im nisu pomogli. Umesto na okolinu, kontrolisani bes i mržnja usmeravaju se na sebe, što povećava depresivni teret.

S druge strane, kod torturisanih klijenata koji su u neprijateljskim logorima proveli znatno više vremena izražen je distimičan poremećaj koji se može objasniti trajnim zadržavanjem neadekvatnih obrazaca ponašanja formiranih tokom akutnih depresivnih epizoda. Poznato je da od reaktivne depresije oboljevaju osobe s niskim samopoštovanjem, niskim pragom tolerancije na frustracije i izrazitom zavisnošću od podrške i pohvale drugih (Clyton & Lewis, 1981). Kod distimičnih osoba, međutim, traumatska iskustva kao da imaju produženo dejstvo, usled čega je dijagnostički nejasno da li je posredi afektivni ili karakterološki poremećaj (prema Kecmanoviću, 1989). I drugi autori navode da distimija obuhvata mnogobrojna hronična, nepsihotička depresivna stanja različitog porekla i česta je posledica dugotrajnih nepovoljnih životnih prilika (Akiskal i saradnici, 1983, 1984; Keller i saradnici, 1983). Podelom psihosocijalnih potreba na akutne i hronične u DSM-III-R-u omogućena je identifikacija distimije prourovokovane dugotrajnim nepovoljnim životnim okolnostima.

Kod torturisanih su prisutne i sve forme paničnog poremećaja (sa i bez agorafobije), koji po klasifikaciji spada u anksiozna stanja. Po bihevioralnom pristupu, za pojavu agorafobije neophodno je da osoba u svom iskustvu ima precipitirajući životni događaj u odnosu na koji simptomi agorafobije dobijaju svoje značenje. Navodi se da agorafobija nastaje kada se intenzivna anksioznost veže za određenu situaciju, pa osoba ubuduće izbegava tu situaciju da bi otklonila svoj strah. Kod osoba s povišenom anksioznošću ljućnja i bes dobijaju neki oblik pražnjenja kroz simptome, koje okolina ne shvata, a često je i samoj osobi nejasno njihovo poreklo. Takav slučaj je i kod agorafobije, gde je strah od izlaska na ulicu

samo fasada za strah od vlastitih agresivnih nagonskih težnji i stremljenja, čije otvoreno izražavanje nije bilo dozvoljeno prema agresoru u neprijateljskom logoru.

Uopšteno rečeno, dobijeni podaci upućuju na zaključak da postoje dva načina reagovanja na određeno traumatsko iskustvo. Jedan način podrazumeva eksternalizaciju proizvedenih osećanja i njihovu usmerenost ka spolja, na druge, koji su "krivci", odgovorni za ono što se torturisanima dogodilo. Anksioznošću se osoba oslobađa emocionalnih smetnji verbalno, žalbama i autoopservacijom. Ona je često praćena i doživljavanjem neadekvatne ljutnje, gneva koji se ne može izraziti i tako neutralisati. Ponekad je jedini način pražnjenja tih emocija manifestovanje agresije, koja se, ako nije dozvoljena, mora inhibirati, potiskivati, što dalje pojačava početnu anksioznost i netrpeljivost. Kada emocionalna stanja agresivnih impulsa i anksioznosti nađu socijalno prihvatljivo pražnjenje, manja je mogućnost za razvoj somatizacije. Drugi vid reagovanja je internalizacija emocija i usmerenost na sebe, kao i preusmeravanje na konkretan simptom, bez obzira da li je u pitanju misao, radnja ili neki telesni simptom. Na primer, kod nediferentovanog somatomorfnog poremećaja zastupljen je mehanizam internalizacije. Ovde su u prvom planu somatske tegobe koje se ukratko saopštavaju, a ponekad spontano povezuju sa životnim događajima. Iza somatskih tegoba stoje emocionalne smetnje kao što su strah, osećanje nesigurnosti, ljutnja, bes, tuga, gnev, a često i manifestna ili prikrivena agresija koje osoba ne može da se oslobodi.

ZAKLJUČAK

U prvom delu rada, poređenje tri grupe (torturisanih, prisilno mobilisanih i izbeglih lica) po izraženosti psihičkih tegoba merenih SCL-90-R-om pokazalo je da se te grupe statistički značajno razlikuju. Intenzitet psihičkih tegoba bio je najizraženiji kod grupe torturisanih, neznatno manji u grupi prisilno mobilisanih, a znatno manji u grupi izbeglica. Upoređivanjem posttraumatske simptomatologije i samoprocene kvaliteta života nađeno je da postoji jasna diferencijacija grupe prisilno mobilisanih u odnosu na izbegla lica koja nisu doživela traumu prisilne mobilizacije niti traumu zarobljeničtva i torture. Po intenzitetu psihopatološke fenomenologije grupa prisilno mobilisanih lica je bila mnogo bliža grupi torturisanih, što ukazuje na činjenicu da prisilna regrutacija možda ima slične posledice kao bilo koji drugi akt jasno definisanog oblika torture.

Da bi se ova indicija proverila, u drugom delu rada upoređene su grupe prisilno mobilisanih i torturisanih lica s obzirom na posttraumatsku simptomatologiju i s obzirom na prisustvo komorbidnih psihijatrijskih dijagnoza. Ustanovljeno je da torturisani imaju znatno veću životnu prevalencu PTSP-a ali da nema značajne razlike u prisustvu aktuelnog PTSP-a, mada torturisani imaju u proseku težu kliničku sliku PTSP-a. Ponuđeno je objašnjenje da je specifični vid psihološke torture, kombinovan sa implementacijom osećanja krivice i izdajstva,

delovao gotovo podjednako razorno u pravcu razvoja tvrdokornog PTSP-a kao i fizička tortura u neprijateljskim logorima.

Analizom komorbidne psihijatrijske simptomatologije nađene su razlike u distribuciji psihijatrijskih dijagnoza. Ovaj nalaz je potvrdio pretpostavke o posebnom profilu psihičkih tegoba kod prisilno mobilisanih lica, koji proizilazi iz specifičnih okolnosti njihovog hapšenja i posebnog načina zlostavljanja u logorima paravojnih formacija. Pored PTSP-a, najzastupljenije psihijatrijske dijagnoze kod prisilno mobilisanih su bile veliki depresivni poremećaj i somatoformni poremećaj, a kod grupe torturisanih distimični poremećaj i panični poremećaj.

Na osnovu prikazanih rezultata u ovom radu zaključeno je da se prisilno mobilisana izbegla lica ne razlikuju od žrtava torture po intenzitetu psihičkih tegoba i prisustvu aktuelnog PTSP-a, ali da postoji značajna razlika u životnoj prevalenci PTSP-a i posebnom profilu psihijatrijskih sindroma, odnosno komorbidnih psihijatrijskih dijagnoza, koja proističe iz specifičnih razlika vezanih za status žrtve, nacionalnu pripadnost mučitelja u odnosu na žrtvu, cilj i nameru torture/zlostavljanja (iznuđivanje priznanja i osveta naspram "prevaspitavanja" i manipulacije), način kopinga s traumom i valorizaciju pretrpljene traume od strane žrtve, ali i njene okoline.

LITERATURA

- Ahiskal, H.S. (1983). Dysthymic disorder: Psychopathology of proposed chronic subtypes, *American Journal of Psychiatry*, 140, 11.
- Ahiskal, H.S. (1984). The interface of chronic depression with personality and anxiety disorders. *Psychopharmac. Bull*, 20, 393.
- Aldwin, C.M., Levenson, M.R. and Spiro, A. (1994). Vulnerability and Resilience to Combat Exposure: Can stress have lifelong effects? *Psychology and Aging*, 9, 34-44.
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition (DSM-IV)*. American Psychiatric Press. Washington, D.C.
- Breier, A., et.al. (1985). The diagnostic validity of anxiety disorders and their relationship to depressive illness. *American Journal of Psychiatry*, 142, 787.
- Brewin, C.R., Andrews, B. and Valentine, J.D. (2000). Meta-Analysis of Risk Factors for Posttraumatic Stress Disorder in Trauma-Exposed Adults: *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 68, No. 5, 748-766.
- Clayton, P. J., Lewis, C.E. (1981). The significance of Secondary depression, *Journal Affect Disorders*, 3, 25, 1981.
- Côte d'Ivoire (2004). Government forces. <http://hrw.org/reports/2004/childsoldiers0104/7.htm>.
- Derogatis, L.R. (1983). *SCL-90-R: Administration, Scoring and Procedures Manual, II*. Towson MD: Clinical Psychometric Research.
- Dutton, M.A., Burghardt, K.J., Perrin, S.G, et al. (1994). Battered women's cognitive schemata. *J Trauma Stress*, 7, 237-255.
- Eysenck, J. H. (1969). *Psychological Aspects of Anxiety, Studies of Anxiety*. Headly LTD, Ashfort-Kent.
- First, M.B., Gibbon, M., Spitzer, R.L., Janet, B.W. and Williams, D.S.W. (1996). *User's Guide for the SCID-I, Structured clinical interview for DSM-IV axis I disorders, research version*. New York: Biometrics Research Department New York.
- Frelick B (2004). Questions on Democratic Republic of the Congo. Internet article: <http://hhrw.org/library/Index/ ENGAFR620322003? open&of=ENG-COD>
- Herman, J.L. (1997). *Trauma i oporavak*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.

- Horowitz, M. J., Beckers, S. S. (1971). Cognitive response to stressful stimuli. *Archives of General Psychiatry*, 25, 419-429.
- Horowitz, M.J., Wilner, N. and Alvarez, W. (1979). Impact of Event Scale: a measure of subjective stress. *Psychosomatic Medicine* 41 (3): 209-218.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. New York, Free Press.
- Kecmanović D. (1989). *Psihijatrija, Medicinska knjiga*, Beograd-Zagreb, 963-998.
- Keller, M.B. et.al. (1983). Double depression: Two year followup, *American J. Psychiatric*, 140, 689.
- Koopman, C., Classen, C. and Spiegel D. (1994). Predictors of Posttraumatic Stress Symptoms Among Survivors of the Oakland/Berkley, Calif. Firestorm. *Am J Psychiatry*, 151, 888-894.
- Lauterbach, D. and Vrana, S. (2001). The relationship among personality variables, exposure to traumatic events and severity of post-traumatic stress syndromes. *J Trauma Stress*, 14, 29-45.
- Lazarus, R. and Folkman S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York, Springer Publishing Company inc.
- Lewis, A.J. (1934). *Melancholia: A clinical survey of depressive states, A historical review*, *J. Ment.Sci.*, 80, 1, 1934.
- Lopašić R., Betlheim S., Dogan S. (1965). *Psihijatrija. Medicinska knjiga*, Beograd-Zagreb.
- McCormick, R.A., Taber, J.I. and Kruedelback, N. (1989). The relationship between attributional style and posttraumatic stress disorder in addicted patients. *J Trauma Stress*, 2, 477-487.
- Mitić, M. (2004). *Povezanost osobina ličnosti merenih petofaktorskim modelom o modaliteta ispoljavanja posttraumatskog stresnog sindroma*. Diplomski rad, Beograd.
- Momartin, S., Silove, D., Manicavasagar, V. and Steel, Z. (2003). Dimensions of trauma associated with posttraumatic stress disorder (PTSD) caseness, severity and functional impairment: a study of Bosnian refugees resettled in Australia. *Social Science and Medicine*, 57, 775-781.
- Muir, J. (2001). *Iran's refugee tide ebbs*. Internet article: news.bbc.co.uk. Wednesday, 7 November, 2001

Ozer, E.J., Best, S.R., Lipsey, T.L. and Weiss, D.S. (2003). Predictors of Posttraumatic Stress Disorder and Symptoms in Adults: A Meta Analysis. *Psychological Bulletin*, Vol. 129: No. 1, 52-73.

Priebe, S., Huxley, P., Knight, S. & Evans, S. (1999). Application and results of the Manchester Short Assessment of Quality of Life (MANSA). *International Journal of Social Psychiatry*, 45:7-12

Roncevic-Grzeta, I., Franciskovic, T., Moro, L. and Kastelan, A. (2001). Depression and torture. *Military Medicine*, 166, 530-533.

Shrestha, N.M., Sharma, B., Van Ommeren, M., Regmi, S., Makaju, R., Komproe, I., Shrestha, G.B. and de Jong, J.T. (1998). Impact of torture on refugees displaced within the developing world: symptomatology among Bhutanese refugees in Nepal. *JAMA*, 280: 443-448.

Silove, D., Steel, Z., McGorry, P., Miles, V. and Drobny, J. (2002). The impact of torture on post-traumatic stress symptoms in war-affected Tamil refugees and immigrants. *Comprehensive Psychiatry*, 43, 49-55.

Špirić, Z. and Knežević, G. (2004). The Socio-demographic and Psychiatric Profiles of Clients in the Centre for Rehabilitation of Torture Victims – IAN Belgrade. In: Špirić, Z., Knežević, G., Jović, V., Opačić, G. (Eds.). *Torture in War, Consequences and Rehabilitation of Victims: Yugoslav experience*, pp.121-152, Beograd, IAN - International Aid Network.

Svetska zdravstvena organizacija (1992). ICD-10 Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja-klinički opisi i dijagnostička uputstva [WHO: The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders: Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines]. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Van Der Kolk, B.A., Pelcovitz, D., Roth, S., Mandal, F.S. (1996). Dissociation, somatization and affect dysregulation: The complexity of adaptation of trauma. *Am J Psychiatry*, 153, 83-93.

Van Der Kolk, B.A., McFarlane, A.C. and Wesath, L. (1996). *Traumatic stress: the effects of overwhelming experience on mind, body and society* (pp.47-67). Guilford Press.

Weiss, D.S. and Marmar, C.R. (1997) The Impact of Events Scale-Revised. In: Wilson, J.P. and Keane, T.M., (Eds.) *Assessing Psychological Trauma and PTSD*, pp. 399-411. New York - London: The Guilford Press.

Wolfe, J., Erickson, D., Sharkansky, E.J., King, D.W., King, L.A. (1999). Course and Predictors of Posttraumatic Stress Disorder Among Gulf War Veterans: A Prospective Analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol 67, No. 4, 520-528.

PSIHOANALITIČKI OSVRT NA PITANJA KOMPENZACIJE PRISILNO MOBILISANIH IZBEGLICA

Vladimir Jović

SAŽETAK

U radu je prikazan kratak izvod s javnog skupa posvećenog pitanjima prisilne mobilizacije i ponuđena je psihološka analiza tog događaja u psihoanalitičkim okvirima. Prikazani materijal predstavlja jedan isečak psihološke realnosti posttraumatskih zajednica na prostoru bivše Jugoslavije. Nedostatak empatije i hostilnost prema ideji nadoknade za žrtve prisilne mobilizacije pokazatelj je psihološke konfuzije nastale nakon ratova, u kojoj se kao odbrambene reakcije koriste poništenje traumatske stvarnosti i eksternalizacija kompleksnih osećanja u jednu izolovanu grupu. U radu je stavljen naglasak na jedno specifično osećanje – osećanje krivice, koje mi se čini determinišućim za održavanje kompleksnih interakcija između dve naizgled potpuno odvojene grupe – „učesnika“ i „posmatrača“. Ovaj materijal istovremeno ukazuje na zaustavljen proces socijalnog preispitivanja koji je praćen, u političkom smislu, zastojećem u razvoju demokratskih institucija a u međunacionalnom kontekstu izostankom stvarnog procesa pomirenja među narodima. U psihološkom prostoru on ukazuje na nemogućnost normalnog procesa tugovanja, koji jeste individualan proces, ali je zarobljen u socijalnom polju usled nedostatka socijalnih institucija (ili institucionalnog okvira) koji bi mogao da obezbedi adekvatno žaljenje, integraciju izgubljenog i nastavak normalnog razvoja ličnosti i zajednice.

UVOD

Deset godina pre sastavljanja ove publikacije, tačnije od juna do septembra 1995, policijske patrole krstarile su Srbijom, presretale muškarce i hapsile one tek izbegle iz Hrvatske nakon „Bljeska“ i „Oluje“ (vojnih akcija kojima je Hrvatska vojska preuzela kontrolu nad celokupnim područjem), ili one koji su u dokumentima imali oznake koje su ih povezivale s područjem ratnih dejstava¹⁸⁸. Spiskovi izbeglih sastavljeni od strane Crvenog krsta Srbije i Komeserijata za izbeglice služili su za identifikaciju i pronalaženje. Ti ljudi su hapšeni pred porodicama, pred decom, bez mogućnosti da se jave svojim ili ponesu neke stvari sa sobom. Prevoženi su do mesta za sakupljanje, najčešće policijskih stanica ili vatrogasnih domova, zatim – ponovo organizovano i pod oružanom pratnjom – do kampova „za obuku“, gde su suočavani s raznim oblicima maltretiranja, ponižavanja i mučenja, ili direktno prebacivani na neke od frontova u istočnoj Hrvatskoj ili Bosni. U kampovima, gde je ponižavanje i mučenje bilo ciljano i organizovano, i kojima su upravljale paravojne formacije, mnogi od njih su prebijani ili sistematski ponižavani („Gospodin Disciplina“ i vezivanje za pseću kućicu samo su dva od mnogih bizarnih detalja koji se često pominju u pričama iz Erduta). Prisilno mobilisani muškarci nazivani su izdajicama, kukavicama, dezerterima. To se dešavalo i ljudima koji su sve do „Oluje“ (dakle, najmanje četiri godine) proveli na liniji fronta, a zatim, sklanjajući porodice od pogroma koji je hrvatska vojska sprovodila nad civilima, potražili utočište u „matici“, obećanoj zemlji Srbiji. Neki od njih su naknadno stradali na ratištima u Bosni.

U Centar za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) IAN su, najpre sporadično, a zatim sve češće, po pomoć dolazili ljudi koji su prošli kroz takvo iskustvo. Od avgusta 2004. godine u IAN-u je počeo da se sprovodi projekat „Akcija nadoknade štete“, posvećen isključivo prisilno mobilisanim izbeglicama. Pred nama se postepeno sklapala slika o jednoj koordinisanoj akciji, sistematskom hapšenju i naknadnom maltretiranju, maskirana pričom o patriotizmu a bogata samo besmisлом (kao i mnoge akcije u ovom ratu). Osnovna ideja projekta bila je, pre svega, da se pomogne tim ljudima, a zatim i da im se obezbedi moralna i materijalna nadoknada za mučenje i zlostavljanje. Međutim, i pored svega kroz šta su ti ljudi prošli, vrlo često smo se susretali s potpunim nedostatkom empatije prema njima i njihovim iskustvima. Taj nedostatak razumevanja, ili ponekad hostilnost prema ideji nadoknade, kao i obezvređivanje ili umanjivanje pitanja psiholoških posledica koje žrtve rata mogu da imaju (a s kojima smo se sretali

¹⁸⁸ Nesumnjiva je činjenica da su policijske patrole imale nalog da privode osobe sa oznakom „T“ u ličnoj karti. Međutim, prema svojim saznanjima ne možemo pouzdano odrediti kakva je to bila vrsta oznake („tranzit“ ili sl.). Sigurno je samo to da su osobe koje su u ličnoj karti imale oznaku „T“ istovremeno imale i nekakvu vezu s Hrvatskom ili BiH.

prethodnih godina) govore, po mom mišljenju o nesposobnosti zajednice da se suoči s posledicama rata u posttraumatskom periodu.

U ovom radu daćemo prikaz diskusije s jednog javnog skupa posvećenog prisilno mobilisanim izbeglicama na kome je projekat prezentovan, i pokušati da pokažemo kako dati materijal ukazuje na određeni obrazac predstava o ovoj grupi i kontekstu u kojem njeni pripadnici žive, a posebno o ratu koji se desio devedesetih. Zati ću pokušati da postavim takve predstave u jednu teorijsku perspektivu.

PRAVO ILI PRAVDA?

Materijal koji smo uzeli za analizu sadržao je neke od iskaza na okruglom stolu pod naslovom „*Prinudna mobilizacija izbeglica u Srbiji – pravne i psihološke posledice*“, koji je, kao prvi u nizu od šest, održan u Beogradu 4. aprila 2005. godine. Na tom skupu je, uz učešće predstavnika vladinih i nevladinih institucija (ukupno trideset četvoro stručnjaka iz različitih oblasti), u otvorenoj i konfrontativnoj atmosferi, izneseno mnogo raznovrsnih gledišta, i mi se i ovom prilikom zahvaljujemo učesnicima. Upravo priroda diskusije dala je dobar povod da taj materijal bude predmet analize nekih čestih stavova prema žrtvama. Dakle, šta je tamo rečeno?

Mnogo pažnje u diskusiji privukla je tema *realnosti* traumatskog događaja ili njegovih posledica, koje se umanjuju, čiji se značaj obezvređuje, ili koje se upoređuju i mere sa drugima. Sudijama koje su imale iskustvo u parnicama za nadoknadu štete, psihijatrijski nalazi klijenata su se činili lažnim, „svi su nekako čudno isti, kao iskopirani“. Takva ocena praćena je izvesnom sumnjom u vrednost posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) kao dijagnoze – „ako njih toliko ima PTSP, onda ispada da ga svi imaju“. Pitanje je bilo i da li su „ta tri ili četiri dana u Erdutu“ mogla da izazovu takve posledice. Ako tako „sitan“ događaj (nekoliko dana u kampu za „obuku“) može da izazove PTSP, onda je moguće relativizovati traumatska iskustva uopšte. Jedna od učesnica je rekla kako bi onda i ona mogla da „tuži državu, ali za estetsko naruženje, za sve ove godine stresa“. Postavljeno je i pitanje „kako se mogu porediti oni koji su proveli samo dan ili nekoliko dana u Erdutu sa onima koji su mesecima bili u kampu“ i da tih «par dana» sigurno nije moglo biti toliko strašno kao onima koji su mesecima bili na ratištu. Diskusija je dovela do izvesnog predloga/zaključka o tome kako bi se „jačina prekršenih prava mogla kvantitativno izmeriti brojem provedenih dana ili sati na određenom mestu“. Posebno je bilo pitanje kako i zašto se tužbe podnose „baš sada“, deset godina nakon prisilne mobilizacije, i zašto naši klijenti nisu podnosile tužbe ranije. Naše objašnjenje da je većina klijenata govorila o strahu koji ih je sprečio da traže pomoć u prethodnom periodu, i da su bili ohrabreni tek činjenicom da je broj onih koji traže kompenzaciju sada već značajan, nije naišlo na razumevanje. Negirana je i činjenica da su mnogi prisilno mobilisani bili ljudi s niskim nivoom obrazovanja, neupućeni u svoja prava i bez mogućnosti da se o njima informišu (živeli su po

kolektivnim centrima, prilično izolovani od ostatka populacije) – i izrečena je tvrdnja da su „mogli da se informišu da su hteli i da to nije nikakvo opravdanje za njihovu neažurnost“.

Rasprava je postala posebno žučna kada smo došli do teme o novcu koji se zahteva za odštetu. Jedna od učesnica je uporedila vrednost odštete koju traže prisilno mobilisane izbeglice s vrednošću koju je dobila majka koja je ostala bez sina u ratu (s jasnim zaključkom da prisilno mobilisani traže previše). Sa ovim se diskusija brzo prevela na licitiranje adekvatnih vrednosti za kompenzaciju i na odmeravanje i upoređivanje težine događaja. Rečeno je i da „sud u Hagu ne plaća baš preveliku odštetu“ – navodno je jedan optuženik pušten zbog greške u hapšenju, a nadoknada je iznosila oko 3000 eura¹⁸⁹. Sada već prilično uzbuđeni, učesnici su zauzeli potpuno oprečne stavove. Sve je rezultiralo zaključkom da „možemo da pokušavamo da pomognemo, ali da ne tražimo pomoć od sudova“. Ili, kako je rekla jedna od sudija, „na sudu ne možete dobiti pravdu, na sudu možete dobiti samo pravo“ (toj rečenici, potpuno tačnoj kad se posmatra van konteksta, vratićemo se kasnije).

Ako bismo pokušali da opišemo sećanja s tog okruglog stola jezikom grupne dinamike, sve je izgledalo prilično eksplozivno: grupa se vrlo brzo podelila na dve strane – one koji zagovaraju nadoknadu i one koji su protiv. Žestina diskusije, međutim, nikako nije odgovarala samom povodu, koji je bio relativno jednostavan (upoznavanje sa inicijativom podnetom Vrhovnom sudu – o čemu se govori u drugom delu ove publikacije). Moje lično osećanje na početku se značajno razlikovalo od onog s kojim sam ostao na kraju: početni entuzijazam što se za istim stolom nalaze sudije, pravnici koji zastupaju klijente, predstavnici vladinog sektora i velikih srpskih nevladinih organizacija, svi okupljeni oko jednog problema – ta slika se pre samo nekoliko godina činila neverovatnom; po završetku smo ipak pili kafu u dve odvojene grupe, ponovo s gorkim osećanjem da postoje „mi“ i „oni“, i da je taj rasep mnogo veći, dublji i besmisleniji nego što smo mislili. Činilo se da i na tom mestu možemo da vidimo koliko je u ovoj zemlji još uvek nemoguće da se misli o proteklom ratu: jednostavne crno-bele slike, pojednostavljeno (recimo: pocepano) shvatanje pravde i nadoknade, sumnjičavost, doživljaj napada i potreba da se brane lični stavovi, povremena preplavljenost slikama iz rata (koje su isplivavale u opisima drugih žrtava), sve je to moglo da govori kako je rat još uvek veoma živ u našim mislima, i da nije bilo moguće integrisati traumatske događaje koje smo svi imali.

INDIVIDUA I GRUPA: METODOLOŠKE PRETPOSTAVKE

Pokušaj da razumemo zašto se ljudima koji su prošli mučenja od strane pripadnika vlastite nacije negira mogućnost reparacije za to što su doživeli treba da

¹⁸⁹ Ovaj podatak je izrečen, ali nije proveren.

se posmatra u praktičnom kontekstu. Potencijalna objašnjenja stavova služe kako bismo bolje razumeli interakciju između žrtava i posmatrača, ali i psihosocijalni kontekst u kome naši klijenti žive. Ovako postavljenom cilju odgovarala bi mnogo ozbiljnija studija, koja bi prema zahtevima i obimu višestruko prevazilazila ponuđeni tekst. Za sada ostajem uskraćen u želji da stavove elaboriram šire i metodološki preciznije, i ono što preostaje više će ličiti na brzi pregled referentnih stavova. Opravdanje za ovakav postupak nalazim u aktuelnosti trenutka: ovaj tekst ima jednu svrhu koja je iznad teorijske – a to je podrška naporima da se zaštite ljudi koji su pretrpeli štetu i da se pokrenu konkretne akcije koje će voditi ka tome. Prateće objašnjenje neće biti moguće bez istorijskih i političkih referenci, i zato mi je potrebna kratka digresija radi pojašnjenja određenih metodoloških poteškoća.

U psihoanalizi je učinjeno mnogo pokušaja da se politički sukobi, ratovi ili priroda totalitarnih režima razumeju s dinamskog aspekta, odnosno analizom nesvesnih motiva, odbrana i konflikata. Ipak, usuđujem se da kažem da je meni lično veoma teško prihvatljivo prevođenje termina individualne psihopatologije na „psihopatologiju“ mase ili „velikih grupa“, pre svega zato što su to kompleksni fenomeni za koje nije dovoljno samo psihološko objašnjenje¹⁹⁰, a zatim i zato što se izostavljanjem složenijeg socijalnog, ekonomskog i političkog konteksta skoro neizostavno stvara utisak o pojednostavljenom pravljenju paralele između razvoja oružanog konflikta i mentalne bolesti. To nekako po inerciji vodi ka razlikovanju „bolesnih“ i „zdravih“ naroda, što dalje vodi pojednostavljivanju koje nikad nije donelo ništa dobro. Paradigmatične su dve vrste psiholoških objašnjenja (koje se međusobno prepliću): objašnjenje preko regresije velike grupe i (nazovimo ga tako) „posttraumatsko objašnjenje“. Prvo objašnjenje u osnovi polazi od originalnog Freudovog objašnjenja psihologije mase (Freud, 1921), i u analizi konflikta u bivšoj Jugoslaviji ga je koristio i Volkan (Volkan, 1997; Volkan, 2002; Volkan, 1999). Ono sadrži nekoliko premisa koje zaslužuju kritičko razmatranje. Prva je ona o postojanju „identiteta velike grupe“, koji bi bio deo „sržnog“ („core“) identiteta, i imao svoje korene u ranom razvoju. Gradeći objašnjenje ovog identiteta na temelju Eriksonovih radova i rada sa graničnim strukturama ličnosti (Kernberg), Volkan stavlja nacionalni identitet u istu kategoriju, automatski mu dodajući i sržnu karakteristiku. Po njegovom mišljenju, velika grupa u situacijama krize prolazi kroz regresiju, koju mogu da stimulišu političari ili režimi, a njen rezultat je uvlačenje u nasilni konflikt pokrenut impulsom za održanje identiteta, jer je pretnja gubitkom identiteta jednaka pretnji smrću¹⁹¹. Druga vrsta objašnjenja, koja je ponovo zasnovana na patološkom obrascu, jeste „posttraumatsko objašnjenje“, poslednjih godina često prihvatano i u našoj profesionalnoj zajednici:

¹⁹⁰ “Razumevanje pitanja još većih socijalnih grupa ne može se postići samim psihoanalitičkim razumevanjem, i nesumnjivo zahteva interdisciplinarnu priloge socijalnih psihologa, ekonomista, istoričara, itd.” (Blum, 1986).

¹⁹¹ “Gubitak ili pretnja gubitkom sržnog identiteta stvara ekstremnu anksioznost, čak i smrtni strah kod osobe” (Volkan, 2002).

naime, da je konflikt iz 1991. godine nekakav nastavak ili „ponovno odigravanje“ („reenactment“) konflikta iz 1941. godine, koji je, zbog represije komunističkog režima i praktično potpune zabrane slobodnog govora o interetničkim sukobima u toku Drugog svetskog rata izbio na tako nasilan način¹⁹². „Posttraumatsko objašnjenje“ bi podrazumevalo transgeneracijsko prenošenje trauma genocida iz Drugog svetskog rata u užem smislu, što bi značilo da druga (i treća) generacija žrtava preuzima na sebe dužnost osvete¹⁹³.

Objašnjenje da je strah od gubitka (grupnog) identiteta organizujući faktor u konfliktnim situacijama je gruba analogija sa psihotičnim strahovima od gubitka identiteta i defragmentacije kod bolesnih osoba. Kada se govori o uzrocima rata u psihološkom smislu, pre će biti da organizujući faktor svih grupa nije strah od gubitka grupnog identiteta nego strah za život¹⁹⁴. S druge strane, nacionalističke naracije, koje sadrže neminovno i istorijske reference (kada se izostavi analiza pojedinačnih sadržaja), svode se na retoriku „krvi i tla“, nacionalne osnivačke mitove, elaboraciju ekskluzivnosti ili superiornosti („nebeski narod“) i istovremeno egzistencijalne ugroženosti nacije, posebno elaboraciju pravednosti rata („srpska zemlja je tamo gde su srpski grobovi“), i dehumanizaciju protivnika, i ovakav sled može se naći u analizi čitavog niza ratova u istoriji. Moćna propagandna mašinerija je ovakve strahove i ponuđene odgovore počela da emituje krajem osamdesetih i to je postepeno postajala i zvanična istorija i zvanična politika. Pitanje je kako i šta mi

¹⁹² Volkan delimično koristi i ovo objašnjenje u kontekstu „izabrane traume“ („chosen trauma“), tvrdeći da je Milošević reinkarnirao traumom poraza na Kosovu iz 1389. i tako pokrenuo borbu protiv muslimanskog stanovništva – Bošnjaka i Albanaca – u bivšoj Jugoslaviji. Ako bismo razmatrali uticaj kosovskog mita na modernu srpsku kulturu ili poimanje nacionalnog identiteta, to objašnjenje bi se zapravo približavalo konceptu „kulturalne traume“ u sociologiji, koji služi da naglasi kulturalno sećanje na traumom u imaginativnom neke grupe (npr. sećanje na ropstvo u kulturnim produktima Afro-Amerikanaca (Eyerman, 2001)). Kulturalna trauma ne uključuje neophodno direktno iskustvo članova koji sačinjavaju grupu, niti u bilo kom finalnom smislu korespondira sa aspiracijama ili uverenjima neke homogene grupe.

¹⁹³ Glover u kratkom pasusu navodi činjenice: „Dečak od dvanaest godina je izmakao bliskoj smrti od ustaša. Eskadron smrti, koji je predvodio njegov blizak komšija, došao je da mu pobije porodicu. Izbegli su pokolj jer su bili van kuće. Sin tog dečaka, Milan Babić, predvodio je pobunu u Krajini protiv Tuđmanove vlade. General Adžić, šef generalštaba Jugoslovenske narodne armije, koji je planirao rat protiv Hrvatske, kao dečak se krio u drvetu dok su ustaše kasapile njegove roditelje. Oca generala Mladića ubile su ustaše. Milan Kovačević, koji je upravljao nizom koncentracionih logora oko Prijedora, sam je bio rođen u Jasenovcu, hrvatskom koncentracionom logoru“ (Glover, 2001). Ali, kako kaže Blum, kada govori o vezi individualnog ranog traumatskog iskustva s kasnijim ponašanjem počinioca zločina: „opasnost takvog načina razmišljanja leži u simplicitičkim objašnjenjima, u generalizaciji od individualnog do masovnog poremećaja, u genetskoj grešci koja može da ponudi iluzorni kontinuitet i sveobuhvatnost“ (Blum, 1986).

¹⁹⁴ Kao što opisuje elegantna, jednostavna i, prema mom ličnom sentimentu, tačna psihološka metafora J. Glovera (Glover, 2001) o „Zamci hobsijanskog straha“ („The trap of Hobbesian Fear“), koju opisuje Tukididovom rečenicom o uzroku Peloponeskog rata: „Ono što je rat učinilo neizbežnim jeste rast atinjanske moći i strah koji je on izazvao u Sparti“. Ono što je Milošević započeo krajem osamdesetih u Srbiji, pa nastavio s prenošenjem apsolutističke vlasti na Vojvodinu, Kosovo i Crnu Goru, moralo je probuditi i strahove i nacionalističke besove drugih naroda.

zaključujemo na osnovu individualnih naracija: da li možemo na osnovu njih zaključivati o identitetu velike grupe koji (bi trebalo da) je determinisan u ranom razvoju ili o osobi koja je tu priču govorila?¹⁹⁵ Kako govoriti o „sržnom“ nacionalnom identitetu celih naroda zaboravljajući heterogenost i kompleksnost tako velikih grupa?¹⁹⁶

Ono na čemu ću ovde pokušati da se zadržim jeste analiza materijala, osećanja i stavova *individua*; analiziraću individualne predstave o jednoj specifičnoj grupi ljudi, i pokušati da pokažem kako su te predstave iskrivljene nesvesnim stavovima. Bez obzira na to o kojoj grupi se radi, stavovi o toj grupi izražavaće nesvesne procese (konflikte, mehanizme odbrane ili kapacitete za mišljenje) osoba koje ih zagovaraju. To će biti analiza individualne obrade spoljašnjih (društvenih i političkih) okolnosti, nastala iz ljudske potrebe da se nađe epistemološki okvir za nepodnošljivo iskustvo. Nažalost, uvek je lakše posuditi taj okvir iz ponuđenog rezervoara jednostavnih objašnjenja – kao što možemo reći da je ekonomski isplativije cepanje („*splitting*“) od sofisticiranijih odbrana, tako možemo očekivati da će i osobe češće preuzimati objašnjenja koja obiluju jednostavnim slikama o sebi i drugima. Popularnost ili prihvatljivost jedne varijante doživljaja neke grupe zavisice od psihološkog benefita koji ona donosi pojedincu. Ali ono zbog čega su nam ti pokazatelji važni jeste njihova potencijalna destruktivna vrednost po ljude s kojima radimo i čije interese branimo – čak i kada su oni sami prihvatili takve pojednostavljene obrasce.

Cilj ovog rada je da pokažemo da su poteškoće u razumevanju potreba ovih ljudi, i posebno nedostatak empatije prema njihovoj potrebi da im se nadoknadi ono što su propatili, posledica jednog kompleksnog, i velikim delom nesvesnog mehanizma. Objašnjenje se može razložiti na nekoliko iskaza: 1) u osnovi nedostatka empatije prema ovoj grupi je poricanje („*denial*“) kompleksnih

¹⁹⁵ O stereotipnim predstavama različitih nacionalnih grupa u predratnoj Jugoslaviji pisao je A. Vučo (Vučo, 2002), koji ih je sistematizovao na oralnom, analnom i genitalnom nivou (predrasude o navikama u ishrani, higijeni i seksualnom ponašanju drugih grupa), ali je naglasio i njihov univerzalni karakter, koji im onemogućuje da imaju determinišući uticaj na razvoj sukoba. Senzibilniji odnos između individualnog i grupnog opisao je Traub-Werner (Traub-Werner, 1984): „Proces nastajanja predrasude sastoji se od pogrešnog ili zaustavljenog razvoja koji vodi ka formiranju patoloških odbrambenih struktura. Defanzivne strukture mogu poprimiti oblik predrasude samo unutar istorijskog okvira i na osnovu kulturološke pozadine koja će obezbediti ideacioni sadržaj procesu formiranja predrasude. Ovaj sadržaj je kulturološki zavisian i određivaće „koga ja mrzim“, dok će defanzivna struktura procesa dati odgovor na pitanje „zašto ja mrzim“. Na poslednjem mestu, iako ne najmanja po značaju, jeste interakcija između individualne psihopatologije i grupne psihologije, koja će determinisati oblik tog procesa, tj. „kako ja mrzim“.

¹⁹⁶ U još neobjavljenom istraživanju koje smo sproveli nad osobama koje su bile izložene ratnim sukobima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pokazalo se da premorbidne karakteristike ličnosti (uključujući indikatore prokriminalnog ponašanja, odnose u porodici i prema roditeljima, uspeh u školi, ponašanje među vršnjacima, probleme u ranom razvoju, itd.), učestvuju ne samo u predikciji za razvoj PTSP-a, nego i u predikciji doživljenih iskustava povezanih s ratom, tj. predikciji mesta i uloge u kojoj se osoba našla u ratu (Jović, 2005).

osećanja vezanih za traumu rata kroz izolaciju ili negiranje traumatske stvarnosti i projekciju tih osećanja u ljude koji su učestvovali u ratu, čime se stvara naizgled nepremostiva barijera između „učesnika“ i „posmatrača“; 2) ovaj mehanizam nije jednostran, a ono što ga omogućava jeste nesvesno prihvatanje projektovane uloge od strane grupe; 3) razlog cepanja i poricanja je persekutorna krivica vezana za traumu, bilo krivica zbog učinjenog (ili želje da se učini), ili krivica zbog preživljavanja; 4) socijalni mehanizmi poricanja persekutorne krivice uključuju i mehanizme kontrole koji se posebno očituju u odnosu prema bolesnim veteranima; i 5) postavljanje pitanja kompenzacije žrtvama pokreće i razbuktava te procese zato što u osnovi sadrži pitanje krivice, tj. „Ko je kriv?“, na koje ne žele da odgovore ni pojedinci ni institucije. Odbijanje da se suočimo s tim pitanjem deluje tako što zaustavlja socijalni proces preispitivanja učinjenog, i razvoj mehanizama i institucija koji mogu da obezbede pojedincu da ožali svoje gubitke, a društvu da se delotvorno zaštititi od ponavljanja istog u nekom sledećem vremenu. No počnimo od prve pretpostavke: kakva su to osećanja sadržana u predstavama o ovoj grupi ljudi, kada oni bude tako jake emotivne reakcije?

OPASNI POJEDINCI

Nekoliko karakteristika odvaja grupu prisilno mobilisanih izbeglica od drugih žrtava ratova u bivšoj Jugoslaviji i pretvara ih u sadržatelj („*container*“) pogodan za deponovanje različitih osećanja. Kao prvo, to su muškarci, srpske nacionalnosti, koji bi prema uobičajenim tradicionalnim predstavama i *trebalo* da se mobilišu da brane narod. Pitanje *kako* su mobilisani je, izgleda, manje bitno. Drugo, oni su mučeni i ponižavani od strane pripadnika vlastite nacije, što „kviri“ stereotipe o dobroj i lošoj strani, pogotovo zato što otvara mučnu priču o ulozu paramilitarnih jedinica u ratu. Treće, to što oni traže novčanu odštetu kao da ih stavlja s druge strane empatijskog razumevanja. Četvrto, oni se pojavljuju zajedno s psihološkim i psihijatrijskim procenama koje govore da veliki broj tih ljudi pati od poremećaja vezanih za stres, i izgleda da tako preuzimaju na sebe deo stigme koja prati mentalno obolele. Peto, ceo kontekst u kome su hapšeni i maltretirani upućuje na organizovano i direktno mešanje srpske policije u ratna dešavanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini¹⁹⁷. I šesto, oni su deo poražene vojske, i simbol

¹⁹⁷ Pitanje „zašto baš sada“, tj. zašto je tek sad podnesena tužba za nadoknadu štete prisilno mobilisanim izbeglicama je, izgleda, posebno važno jer je ono otvorilo Pandorinu kutiju političkih značenja. Prošlo je deset godina od prisilne mobilizacije; pet godina je rok zastarevanja za podnošenje tužbi za naknadu štete, a rok za zastarevanje krivičnog dela „protivzakonitog lišavanja slobode“ je deset godina. Naša inicijativa Vrhovnom sudu Srbije imala je za cilj da produži rok za podnošenje tužbi, vezivanjem roka zastarelosti za krivično delo protivpravnog lišavanja slobode. Treba imati u vidu da, ukoliko bi prisilna mobilizacija izbeglica bila tretirana kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva (protivzakonito odvođenje u koncentracione logore i druga protivzakonita odvođenja – čl. 142 KZJ), taj zločin ne bi zastarevao, pa je ispalo da je naša inicijativa zapravo neka vrsta kompromisa umesto insistiranja na tom aktu kao ratnom zločinu (zatiim postavljanja pitanja s kim je

porazene nacionalne politike. Naravno, ne treba zaboraviti kumulativni efekat svih ovih činilaca.

Godinama, još od početka ratova u bivšoj Jugoslaviji, za osobe koje pate od psiholoških posledica rata moglo se čuti u medijima gotovo isključivo povodom nekih nasilnih događaja, ubistava ili samoubistava, koje su počinile osobe „koje su došle sa ratišta“, i za koje se odmah pretpostavljalo da boluju od „Vijetnamskog sindroma“¹⁹⁸. Mediji su još uvek voljni da na sličan način senzacionalistički javljaju o tim nesretnim događajima, ili o slučajevima u kojima mentalno obolele osobe na neki način učestvuju u nasilnim događajima. Takva dalja stigmatizacija u medijima pogodovala je formiranju slike opasnog, mentalno poremećenog ratnika, koga treba lečiti, kontrolisati, ili na bilo koji drugi način čuvati društvo od njega. Istovremeno, vrlo malo pažnje je posvećivano problemima izbeglica i ratnika, njihovom prilagođavanju, sistematskoj pomoći – i daleko od toga da je ovakav stav u medijima uvek bio instrumentalizovan, ovo pitanje je prosto prestalo da bude vest – i pre nego što je to postalo – u zemlji u kojoj se svakodnevno „dešavala istorija“. Tako je jedna velika grupa ljudi „nestala“ iz javnosti, ili se o njoj govorilo izuzetno i s negativnim konotacijama. Pokušaćemo to malo da razumemo.

M. Foucault je govorio kako smo iz srednjeg veka nasledili dva obrasca po kojima se društvo ophodi prema „opasnim pojedincima“ – putem isključivanja, kao u slučaju gubavaca, ili uključivanja (kontrolisanja i nadgledanja, kao u karantinima) zaraženih kugom (Foucault, 2002). Mentalno oboleli su vekovima doživljavani kao opasni, što je vodilo „velikom zatvaranju“, tj. osnivanju azila u kojima su stotine hiljada ljudi bivali trajno isključeni iz društva. Grinberg govori o „mentalnim bolesnicima kao depozitorijumu persekutorne krivice porodice i društva“ (Grinberg, 1992). Lévy-Strauss je opisao različite kategorije društava – *antropofagnu*, koja proždire ljude „pretvarajući [ih u osobe] bez prepoznatljive egzistencije“, i *antropoemičku*, koja ih povraća (prema: (Grinberg, 1992)). Koristeći ovaj opis kao metaforu, mogli bismo reći da je pobunjeni srpski korpus u otcepljenoj, samostalnoj Hrvatskoj čija je vladajuća elita opstajala na vlasti zagovarajući ideologiju posebnosti nacionalnog identiteta, i morao biti izbačen („očišćen“), a da ga je potom Srbija progutala i zaboravila. Ova grupa (od četvrt miliona izbeglica) u Srbiji nikada nije postala jasno prepoznatljiv, politički ili socijalni faktor sa formulisanim stavovima kojima brani svoje interese¹⁹⁹.

Srbija bila u ratu, pa onda pitanja nadoknada štete Hrvatskoj i BiH, itd.).

¹⁹⁸ Zapravo „postvijetnamskog sindroma“; termin se prvi put pojavio u *New York Timesu* 1971. godine, sličnim povodom – nakon pogibije narednika Johnsona, koji je odlikovan zbog izuzetnih zasluga u Vijetnamu a poginuo je u toku oružane pljačke prodavnice u Detroitu. To je bio jedan od događaja koji su inicirali snažan politički zamah koji je vodio otvaranju preko 200 centara finansiranih, ali nezavisnih od VA (“Veterans Administration”) (Shatan, 1997).

¹⁹⁹ Interesantno je da su baš prvaci bivšeg režima prednjačili u doživljaju da su izbegli iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine opasni; tako su optuživali upravo izbeglice za proteste u toku zime 1996/1997, a prema jednom izveštaju, Milošević ih je smatrao „političkom neugodnošću i ekonomskim albatrosima“, aludirajući na proždrljivost (Milka Ljubičić: *Oluja, deset godina kasnije - pitanja koja*

Integracija je za većinu značila odustajanje od prošlosti i „starog“ identiteta, a repatrijacija nije bila moguća kako zbog toga što su je onemogućavale hrvatske vlasti tako i zbog jakog osećanja nesigurnosti. U Srbiji još uvek, dakle više od četrnaest godina, funkcionišu kampovi za izbeglice, smešteni u objektima koji se obično nalaze podalje od naseljenih mesta, a izbeglička pitanja se godinama potpuno zanemaruju ili zloupotrebljavaju, u zavisnosti od dnevnih potreba. Nadalje, i pored nekih pokušaja, u zemlji ne postoje specijalizovane službe za lečenje i rehabilitaciju poremećaja vezanih za stres, a brojni programi edukacije nikad nisu rezultovali sistematskim promenama u obrazovnim programima na fakultetima i školama. Dosad nije sprovedeno sistematsko epidemiološko istraživanje prevalencije mentalnih poremećaja, iako rezultati preliminarnih istraživanja na izolovanim grupama govore o veoma visokim stopama prevalencije (Tenjović i sar. 2001; Tenjović i sar. 2004; Jović i sar. 2005; Lecic-Tosevski i Draganic-Gajic, 2004).

„Proždriani“ su i oni koji su učestvovali u dramati: pitanje vojnika i policajaca iz Srbije koji su učestvovali na ratištima u Hrvatskoj i Bosni potpuno je izostalo u javnosti. Zvanični stav glasi da Srbija nije učestvovala u ratu, i da su „preko Drine“ odlazili samo dobrovoljci. U Hrvatskoj Srbe koji su učestvovali u ratnim akcijama u sklopu Vojske Republike Srpske Krajine smatraju pobunjenicima i teroristima, odričući im legitimitet vojnika. Na početku sukoba aktivni vojnici na službi u JNA su imali priznato „učeeše u ratu“, a posle toga su bili registrovani kao dobrovoljci u jedinicama Vojske Republike Srpske ili Vojske Republike Srpske Krajine, ali su prisilno mobilisanim izbeglicama oduzimana dokumenta pre slanja na ratišta, kako bi u slučaju pogibije ili zarobljavanja njihov identitet do kraja ostao skriven.

U međuvremenu, godinama nakon završetka rata zapravo ništa nije „završeno“, nije obavljena nikakva vrsta samorefleksije na nacionalnom nivou, nikakvo preispitivanje pozicije nacije nakon svih krvavih obračuna, zločina, strašnih poraza i poniženja, gotovo nikakav, čak ni simboličan korak ka pomirenju sa drugim narodima s kojima smo ratovali. U psihološkom smislu samo je pojačana barijera između onih koji su učestvovali i onih koji su posmatrali, „posmatrača“. Zovem ih ovako potaknut opisima velikog korpusa činovnika, administrativaca ili običnih civila koji su radili u nacističkim logorima (ili oko njih), i koji su u toku Holokausta bili ravnodušni prema patnjama logoraša, mada oni sami nikad nisu počinili nikakve direktne zločine. Svi smo mi mogli posmatrati slike „osvajanja/oslobađanja“ Vukovara (bombardovanje ovog gradića je potrajalo nešto duže od NATO bombardovanja 1999), ili bombardovanja Dubrovnika, svi smo mogli da znamo za Srebrenicu ili mnoge zločine pre tog – ali su u javnosti (oni od zvaničnika koji su javno govorili) svi bili iznenađeni nakon emitovanja snimaka

čekaju odgovor: Stradanje u ime "vožda i oca domovine", Danas, 05. 08. 2005). Treba se setiti da je početkom devedesetih velika ratna kampanja pokrenuta upravo radi zaštite njihovih interesa. Neću zalaziti dalje u procenu političkih stavova pojedinih grupa u Srbiji.

egzekucije bosanskih dečaka od strane grupe koja se nazivala „Škorpioni“. Svi smo znali i za ubijanja srpskih civila u Osijeku, Vukovaru, Splitu, Gospiću i drugim mestima, ali je hrvatska javnost bila šokirana kada je to pitanje isplivalo, s petnaest godina kašnjenja, kroz ispovest čoveka koji je po nalogu ubijao srpske civile u trenutku kad je imao samo šesnaest godina. Iskreno se nadam da će ubrzo u javnost izaći i zločini nad Srbima i „nemuslimanima“ u opkoljenom Sarajevu, zločini o kojima znam direktno iz priča mojih pacijenata koji su ih preživeli. Kada govorim o „posmatračima“, govorim ne samo o svima nama koji smo znali za te zločine, nego o onima (ili o onim delovima nas) koji su ih duboko u sebi zapravo opravdavali, stajući na stranu nacionalnog plana, ili „nacionalnog interesa“, ili ma koje druge racionalizacije koju su nudili mediji. To je ona velika grupa ljudi (u svim zaraćenim zemljama) koja nije činila zločine, ili nije direktno učestvovala u ratu, ali se identifikovala s vođama i rešenjima, i uspevala da omrzne svoje dojučerašnje komšije jer je našla libidinoznu vezu s takvim projektom, obezbedila sebi sigurnu psihološku poziciju pripadanja, mir među pocepanim predstavama i poštedela se mučnog promišljanja ratnog besmisla. To je sada velika grupa ljudi koja je i dalje u sivoj zoni, u području u kojem je rat naizgled završen te o njemu nema mnogo smisla govoriti, i koja će lako preći na drugu formu ideologije ukoliko ona nudi distanciranje od preispitivanja zločina učinjenih u ratu. Tu grupu „posmatrača“ odvajam od mnogo manje – ali ipak žive – grupe osoba, individua, koja je uspela da se odupre grupnim stereotipima i zavodljivosti paranoidne retorike, koja intimno nije pristala na dehumanizaciju drugih nacija, ili koja je u najmanju ruku svesna da je rat bio, da je to činjenica koja se više ne može promeniti, ali koja je zauvek izmenila naše živote. Druga grupa, čini mi se, ima mnogo veću šansu da ožali svoje gubitke i nastavi život integrišući destruktivnost ratnog iskustva u neku novu formu smisla.

Ali tako rat ostaje još živ, jer je otcepljen i „deponovan“ u druge – one koji su „učestvovali“, i koje je „zadesila ta nesreća“. Pitanje jasne delineacije između učesnika i posmatrača postaje vruće psihološko pitanje jer jasna granica obezbeđuje distancu i bezbedno poricanje vlastitih hostilnih i nacionalističkih agresivnih osećanja (između ostalih), ali i osećanja frustracije, osujećenosti, ozlojeđenosti i besa zbog poraza grandioznih nacionalističkih vizija. Nepodnošljiva osećanja moraju da se odseku i izmeste. Rat se desio van Srbije, baš kao što izgleda da se desio samo onome ko je bio u zoni ratnih dejstava; potpuno se negira činjenica da se rat desio *svima nama*. Tako ona grupa koja sadrži referencu vezanu za rat mora da se drži na dovoljno velikoj psihološkoj distanci, a ukoliko se uopšte pojavi u javnosti, pojavi se u obliku „opasnog pojedinca“, ratnika izludelog od rata, koji može da uništi (ubije) nekontaminirane mirne građane.

Ipak nije samo hostilni i agresivni nacionalistički bes izbačen u tu grupu ljudi; ovakve eksternalizacije nam omogućavaju da održimo ljubav prema sebi

(„*self love*“) i preostale socijalne veze²⁰⁰, ali služe i kao krajnja odbrana od depresivnih osećanja²⁰¹. U njima je sve ono što je kontamirano ratom, ono što ne podnosimo u sebi ili što ne možemo da prebolimo i ožalimo: desetak godina siromaštva, straha, egzistencijalne nesigurnosti, izuzetne bede i poniženja, a sve je to kulminiralo u osećanjima potpune bespomoćnosti u toku NATO bombardovanja, kada smo mogli samo da slušamo avione i eksplozije, i vidimo razorene zgrade i ubijene ljude. Ako bi se narušila granica između grupe koja je „učestvovala“ i grupe koja je posmatrala (kao što mislim da se – na trenutak – desilo i u toku opisane diskusije), zaista bi se postavilo pitanje „ko sve nije traumatizovan?“. Celokupni paket osećanja vezanih za rat i političku i ekonomsku nesigurnost vratiće nam se u lice, uvek i iznova s jakim osećanjem nemogućnosti da razumemo preživljeno i zauvek ostavimo patnju po strani kako bismo nastavili sa životom. Ali zato ratne priče i ostavljaju snažno osećanje (psihološke) „naruženosti“, dubokih psiholoških ožiljaka koji nisu zaceleli, ili koji ne mogu da zacele.

PREŽIVLJAVANJE KRIVICE

Dodatna značajna karakteristika koju je moguće uočiti kod prisilno mobilisanih izbeglica, a koja mi se čini presudnom za njihovo određenje kao grupe koja je pogodna za „deponovanje“ pomenutih nesvesnih sadržaja, jeste njihovo *lično* osećanje krivice. Mnogo puta se u kontaktima sa ovim ljudima potvrdilo da je njima samima najteže padalo to što su ih nazivali „izdajicama“ ili „dezerterima“ i optuživali za „propast države“. Ova osećanja su bila jednako uznemiravajuća i za osobe koje pre toga ni na koji način nisu učestvovala u ratu, i za one vojnike koji su bili na frontu četiri godine a zatim izbegli u Srbiju. U razgovorima je tema „bežanja“ ili napuštanja rodnog mesta nešto što se veoma retko dobija u spontanim asocijacijama. Ali snovi govore drugačije, i često se, kod osoba koje ih saopštavaju, mogu dobiti sadržaji vezani za kuću ili mesto koje je u realnosti napušteno ili spaljeno, teme vezane za odgovornost prema porodici ili vojnicima iz jedinice, repetitivni snovi o ubijenima ili umrlima, ili ljudima koji su prolazili kroz ista iskustva u logorima. Istovremeno se nailazi na materijal o učesću u borbama, koji je skoro uvek predmet izbegavanja (kasnije ću se vratiti na malo detaljniji opis). Na ovom mestu ne mogu dati sistematičan pregled karakterističnog materijala, ali mogu da kažem da je u posttraumatskom prilagođavanju velikog

²⁰⁰ „Ljubav prema *selfu* i socijalne veze bile su zaštićene eksternalizacijom onoga što je prezreno u *selfu* i objektima, u tuđe grupe i žrtvene jarce“ (Blum, 1986).

²⁰¹ U studiji o antisemitizmu, koja je urađena neposredno posle Drugog svetskog rata, Ackerman i Jahoda (Ackerman and Jahoda, 1948) pokazali su da je antisemitizam (jedino) u negativnoj korelaciji sa depresivnim osećanjima i dubokim osećanjima samooptuživanja: „postojanje antisemitskih reakcija pretpostavlja tendenciju da se okrivljuje spoljašnji svet pre nego nečiji *self*, i dinamski, takva tendencija je u kontradikciji sa otvoreno samodestruktivnim trendom u genuinoj depresiji. Kada je fokus mržnje okrenut protiv *selfa*, osnova za eksternalizaciju agresije u antisemitizam više ne postoji.”

broja ovih ljudi osećanje krivice ono što značajno determiniše celokupnu dinamiku. To osećanje krivice mi se čini presudnim za razumevanje pitanja zašto su mnogi od tih ljudi na gotovo nerazumljiv način pristali na poniženja kakvima su bili izloženi prilikom prisilne mobilizacije (ne gubim iz vida niti umanjujem stvarnu opasnost kroz koju su prolazili), ili tačnije, za razumevanje načina na koji većina njih govori o tim iskustvima – a koji je najčešće obojen praznim tonom fatalističkog prihvatanja. Mislim da ovo osećanje krivice objašnjava zašto je tako mali broj tih osoba izrazio javno negodovanje zbog zloupotrebe njihovih prava, mali broj i dalje traži nekakvo priznavanje odštete (prema našim procenama, to je još uvek jednocifren procenat) ili uopšte želi da javno govori o tome.

Osećanje krivice je, po mnogim autorima, neizostavni deo dinamike osobe koja je prošla traumatsko iskustvo. Ova činjenica je s vremenom dobijala različita značenja. Prvim opisom dijagnostičkih kriterijuma za kliničku sliku PTSP-a bilo je obuhvaćeno i osećanje krivice, i to u svoja dva oblika: krivica zbog učinjenog i krivica zbog preživljavanja (American Psychiatric Association, 1980), ali je ovaj kriterijum izbačen u sledećem izdanju klasifikacije (American Psychiatric Association, 1987). Odbrane od osećanja krivice su veoma snažne, i nije neobično da preživeli negiraju krivicu u svojim iskazima, intervjuima ili u testovima za samoprocenu. Ali rad na osećanjima krivice čini okosnicu psihoterapijskog rada i osnovni marker bilo kakvog napretka u terapiji.

Proces integracije traumatskog iskustva predstavlja kompleksan proces tugovanja. Drugačije rečeno, tugovanje je kompleksan psihološki mehanizam kojim se, od početka života, napuštaju stare relacije, veze i obrasci i usvajaju i razvijaju određene nove, sofisticiranije psihološke strukture neophodne za normalno funkcionisanje. Ili, kako je rekao Grinberg: „Življenje podrazumeva prolaženje kroz niz iskustava žaljenja” (Grinberg, 1992). Oštećenje u razvoju nastaje kad dođe do zastoja normalnog procesa tugovanja, najčešće onda kada se odbrambeni mehanizmi koji, paradoksalno, služe da umanje anksioznost, postave kao ometajući faktor u integraciji novog iskustva. U patološkim organizacijama ličnosti ovi mehanizmi su cepanje (“*splitting*”), poricanje (“*denial*”) i projekтивna identifikacija, usmereni na izbegavanje nepodnošljivog osećanja krivice (Steiner, 1990). U etiopatogenezi poremećaja vezanih za stres najviše se govorilo o disocijaciji (traumatskih) delova ličnosti, tj. traumatskog iskustva, koja onemogućava integraciju tog iskustva i adekvatan proces tugovanja. Prema mom ličnom shvatanju, ova dva procesa su u osnovi veoma bliska, i u stalnom preplitanju, pošto i u posttraumatskoj patologiji odlučujuću funkciju ima persekutorno osećanje krivice.

Ipak, postoji određena specifičnost u kvalitetu krivice kod traumatizovanih osoba. Često nam se ona ukazuje kroz negaciju (“Samo nemojte da mislite da se osećam krivim...”), ali ne mali broj ratnika je došao sa svesnim osećanjem krivice i govorio o njemu vrlo jasno. Ali i u tim slučajevima, i kada krivica naizgled potpuno izostaje pa se javlja tek u sporednim sadržajima, nije posredi depresivna

krivica u pravom smislu te reči, sa samooptuživanjem, apatijom, žaljenjem, nedostatkom volje i fizičkom slabošću, osećanjima bespomoćnosti ili očaja. Ta krivica dolazi u persekutornom obliku, najčešće u formi eksternalizovanih hostilnih objekata koji se moraju čuvati na distanci, ili u obliku konkretnog traumatskog ponovnog odigravanja (*“re-enactment”*) u kome ne postoji osećanje krivice nego realizacija konkretne kazne. Čini se, zapravo, da je defuzija nagona, kao jedan od presudnih posledica traumatskog iskustva, istovremeno praćena i regresijom unutrašnjih objekata koji formiraju super-ego i da trauma zapravo ostavlja osobu na milost ili nemilost krivici koja više nije psihološki sadržaj nego “čista kultura Tanatosa”.

Dalju diskusiju o ovoj temi ostavićemo za neku drugu priliku. Ovde sam želeo da naglasim značaj (nesvesnog) osećanja krivice kod osoba koje su preživle traumatsko iskustvo, ali i njihovu podložnost (ponovo nesvesnom) prihvatanju projektovanih sadržaja u formi ponovnog proživljavanja persekutorne krivice. Jednostavno rečeno: psihoza gomile koja od njih želi da napravi žrtvenog jarca doživljena je u unutrašnjem prostoru kao realizacija persekutornog osećanja krivice. Kao da je izivljavanje kojem su bili izloženi u logorima za “obuku” dočekano sa izvesnim fatalističkim priželjkivanjem...

HEROJI I DEZERTERI

Izgleda da su se u istoriji medicine retko kad rađale kontroverze poput one o traumatskoj neurozi ili, sada, PTSP-u. Pitanje stvarnog postojanja tegoba, eventualnih motiva u formi finansijske nadoknade ili psihološke dobiti, kao i lične odgovornosti u traumatskom iskustvu, javljalo se tokom decenija u stručnoj javnosti bez obzira na to da li su posredi bile žene žrtve seksualnog nasilja, ratnici-veterani, ili žrtve industrijskih, saobraćajnih ili drugih nesreća (McFarlane, 2000). Pitanje traumatske neuroze kod vojnika čini se posebno kompleksnim; nakon čitanja impozantne monografije Bena Shepharda o psihijatrijskim stavovima prema ratnicima i ratnoj neurozi u dvadesetom veku (Shephard, 2001), stiče se sumorna slika o modernim društvima u konfliktu sa samim sobom, vojnoj hijerarhiji (bilo koje vojske), koja ima jednostavne ciljeve i lekarima - psihijatrima i psihijatriji u službi sukobljenih interesa.

Od vojnika se očekuju hrabrost, nesebičnost i žrtvovanje. To su osobine koje su u svesti blisko povezane sa patriotizmom i ulogom muškarca u porodici i naciji. Istovremeno, to su osobine koje bi trebalo da govore o moralnosti i zrelosti pojedinca. Izostanak hrabrosti i želje za žrtvovanjem ukazuje na nedostatak ili pad moralnosti ili, kako je to u nekim vojskama u dvadesetom veku nazivano, »slabost volje«. Takav stav nije ograničen na pitanje vojne organizacije, on je duboko ukorenjen u evropskoj tradiciji, pa i u istoriji filozofije nalazimo na elaboracije takvih ideja. Prema Descartesu, slobodna volja je znak božanskog u ljudskoj prirodi, i ljudska bića mogu biti hvaljena ili osuđivana na osnovu njihove upotrebe

slobodne volje. Osobe su dobre samo ako postupaju na osnovu dobre volje za dobro drugih i takva velikodušnost je najveća vrlina. U Prvom svetskom ratu nemački vojni lekari su slučajevne ratnih neuroza (popularno zvanih "Kriegszitterer" ili "ratni drhtavac", zbog tremora koji je dominirao u kliničkoj slici) objašnjavali "nedostatkom volje", a lečenje je bilo usmereno ka "podizanju volje" i u osnovi se sastojalo od niza veoma iscrpljujućih telesnih vežbi koje su zapravo bile strašan oblik mučenja, pa su vojnici radije birali front. Drugačiji stav bio je da se proglase dezerterima²⁰².

Opisujući "staru vojsku" Britanske kraljevine pre Prvog svetskog rata, Shephard podvlači da je čovek mogao biti "ili bolestan, ili zdrav, ili ranjen ili lud; muškarac koji nije ni bolestan ni ranjen ni lud a ipak ne želi da ide u borbu ili je nesposoban za borbu, svakako je kukavica, i treba ga ustreliti ukoliko je to neophodno" (Shephard, 2001). Ali postojao je još jedan izlaz. Tokom vremena su u ratovima ulazile u upotrebu različite dijagnoze koje su pokrivala simptome onoga što će se kasnije zvati PTSP, ali su ukazivale na organska oštećenja – počevši od "razdražljivog srca" („irritable heart“), pa preko "šoka od granate" („shell-shock“) ²⁰³.

Specifična vrsta nasilja organizovana je nad vojnicima i u medicinskim ustanovama. U toku Prvog svetskog rata razvija se interesovanje za terapiju "šokom" i "aktivnim metodama", a najpopularnija takva metoda je bila Kaufmannova. U osnovi to je bila aplikacija električne struje u dugim intervalima (2 do 5 min.), što je izazivalo veliki bol. Početni brzi uspesi naveli su na pogrešne zaključke, oporavak je bio dugotrajan, a postojali su i neželjeni efekti. Ipak, kako je vreme prolazilo, za "oporavak" su bile neophodne sve duže aplikacije struja većeg napona, što je na kraju dovelo i do nekoliko smrti. Ispitujući uslove u kojima je došlo do takvih incidenata u vojsci Austrougarske monarhije, specijalna komisija tražila je i Freudovo mišljenje (uključeno u Standardnu ediciju pod naslovom

²⁰² Prema Shephardu, u Prvom svetskom ratu streljano je 306 vojnika Britanije i Komonvelta zbog dezerterstva, neposlušnosti i kukavičluka. Po završetku rata general Haig je tvrdio da su svi vojnici pregledani od strane medicinskog osoblja, i kad god je postojao medicinski nalaz, kazna nije izvršena. Tek devedesetih godina ovog veka porodice pobijenih organizovale su se i pokrenule javnu kampanju da se ti vojnici rehabilituju a porodicama isplati odšteta (što je premijer Blair odbio). Porodice objašnjavaju svoj zahtev pre svega time da je uzrok ponašanja zbog kojeg su ti vojnici streljani bio posledica "shell shocka", da oni nisu pregledani, a da i tamo gde je postojao medicinski nalaz, on nije bio ispoštovan. Treba napomenuti da su u istom periodu Nemci izvršili smrtnu kaznu nad 25 vojnika a Amerikanci ni na jednom.

²⁰³ Rečima Van der Kolka (van der Kolk i sar. 1996): «Pripisivanje organskog porekla traumatskim neurozama bilo je posebno važno kod ratnika. Takvo pripisivanje omogućavalo je časno rešenje za sve strane koje su mogle biti kompromitovane ljudima koji su pucali pod stresom: vojnik je zadržavao svoje samopoštovanje, lekar nije morao da dijagnostikuje nesposobnost ili dezerterstvo, a vojni autoriteti nisu morali da objašnjavaju psihološke slomove kod prethodno hrabrih vojnika, ili da se muče s problematičnim pitanjima kao što su kukavičluk, nizak moral jedinice, slabo vodstvo, ili samo značenje rata.»

“Memorandum o električnom lečenju ratnih neurotika” kao appendiks uvodnom članku o ratnim neurozama (Freud, 1919a)).

Međutim, takav pristup nije bio rezervisan samo za to vreme i mesto. Naša generacija je mogla da sluša o lečenju ratnih neuroza elektrošokovima i u našim psihijatrijskim bolnicama nakon Drugog svetskog rata, koje je bilo više usmereno na to da se pacijenti uplaše i da se tako spreče ispoljavanje simptoma u obliku kriza. Posttraumatska simptomatologija, s delimično specifičnim ispoljavanjem u obliku „kozaračke bolesti“, u Drugom svetskom ratu je zapažena u toku 1943. godine, i imala je „kontagiozan“ karakter; po završetku rata u stručnim krugovima se govorilo o hiljadama boraca sa istim simptomima. Čini se da su vojni lekari doživljavali tu pojavu sa izrazito negativnim predznakom, uglavnom kao „fingiranje“ i „imitaciju“ (Dojč, 1946). Josip Dojč, sanitetski major, odmah po završetku rata deli te pacijente, „na osnovu ... iskustva ... koje se proteže na skoro 2.000 lično posmatranih slučajeva“, na „neurotičare, imitatore i simulante“²⁰⁴, i zaključuje: „Kod sve tri grupe ne radi se o bolesti nego o pojavama koje se dadu suzbiti, ako oni istinski pokušaju da se vladaju disciplinirano i sakupe svoju duševnu energiju za suzbijanje ove pojave“, i predlaže „najenergičnije disciplinske i pedagoške mjere“ (Dojč, 1946). Nasuprot ovakvom stavu, psihoanalitičar Hugo Klajn daje mnogo kompleksniju sliku mladih partizanskih ratnika koje je posmatrao u, za to posebno izolovanom, centru u Kovinu (Klajn, 1995), i verovatno da je upravo ta kompleksnost prikaza vojske koja je zvana herojskom uzrokovala i odgađanje publikovanja ove monografije za nekih deset godina (Trebešanić, 1995)²⁰⁵. Vojni psihijatri su po završetku poslednjih ratova mogli da kažu da im je Klajnov razumevanje ratne neuroze znatno pomoglo (Špirić i Čabarkapa, 2002).

Vekovima je vojnik modelovan kao osoba bez identiteta, ili bi mu se u toku obuke nudio identitet zasnovan na potpunoj podređenosti jedinici. Foucaultovo objašnjenje (Foucault, 1997) uspeha Pruske vojske zasniva se na

²⁰⁴ Pridodaje im zvučne latinske dijagnoze: *psychoneurosis convulsiva belli reactiva* (što je „grupa razmjerno... brojačno mala“, a čine je „psihopati i histeričari“), *psychoneurosis convulsiva belli imitatoria* (kod „mladih infantilnih i primitivnih“ osoba imitacija je nesvesna), i *psychoneurosis belli convulsiva simulatoria* (grupu čine osobe koje svesno simuliraju napad jer su uvidjeli da se time dade nešto postići“).

²⁰⁵ Kad se pažljivo pregleda Klajnova monografija, upadaju u oči dve činjenice značajne za ovaj tekst: a) opisani pacijenti su prošli kroz izuzetno stresogena iskustva (iz vrlo kratkih opisa 22 slučaja vidi se da je među njima čak pet begunaca iz nacističkih logora, najmanje petorici je pobijena cela porodica ili veliki deo porodice, čak deset ih je, i to najčešće višestruko, ranjavano), i b) eksplicitno naglašavanje osećanja krivice u opisu „detenzivnih napada“ kod četiri navedena pacijenta koji su učestvovali u streljanju neprijateljskih vojnika. Objasnjeno napada zaslužuje da se i ovde navede: u njima se „neurotičar a) brani od (nesvesnog) samooptuživanja, ističući da je neprijatelj zaslužio kaznu, jer je mučio njega, ubio njegove i sl.; b) zadovoljava svoju težnju za osvetom, izvršujući kaznu nad neprijateljem, streljajući, vešajući, koljući ga u napadu; c) kažnjava samog sebe putem identifikacije sa žrtvom, izvodeći na samom sebi sva mučenja, nanoseći sebi bolove i povrede, udarajući, ujedajući, grebući, kidajući sebe“ (Klajn, 1995) (kurziv autorov).

dekonstrukciji jednostavnih vojnih operacija koje su za cilj imale upravo poništenje bilo kakvog individualnog čina – što je i dalje sastavni deo obuke svake moderne vojske. Neki dodatni faktori mogu objasniti promenjenu ulogu vojnika – kao prvo, u poslednjim ratovima vojnici sve manje ratuju na granicama svojih država s jasno proklamovanim ciljevima odbrane, što je bila uobičajena karakteristika ratova još od „podržavljenja sukoba“ krajem srednjeg veka (Foucault, 1995). Moć, ratne ustanove i ratne institucije su se tada centralizovale, pomerene su pod nadležnost državnih uprava a ratovi su počeli da se vode na granicama modernih država. Ovo je dovelo i do jedne važne diferencijacije u procesu proizvodnje profesionalne vojske - na ratnike i civile, tj. osobe koje su spremne za ratna dejstva, koje uče da ubijaju i osobe od kojih se očekuje upravo suprotno, ne samo da ne budu ratnici, nego da vlastitu agresiju potpuno podrede zahtevima socijalnih odnosa. U poslednjih nekoliko decenija ovaj proces kao da pokazuje regresivne tendencije – granice ratnih dejstava ne postoje, kao što pokazuje „rat protiv terorizma“. I dalje je važno pravno (ali i psihološko) pitanje kako definisati ulogu i legitimitet ljudi koji su se borili u ratu; u svakom sukobu je posebno važno kako napraviti – neophodno vrlo čvrstu – granicu između „ratnika“ i „civila“ (Watkin, 2005).

Analizirajući ovako suprotstavljene stavove, mogli bismo reći da se konflikt nalazi u središtu određenja interesa: stara ideologija podređenosti interesa pojedinca državi dramatično je izmenjena u toku dvadesetog veka, koji je – kroz sve krvave konflikte – ipak svedočio o rađanju individue i elaboraciji etike koja štiti individualna prava. Sada se države u ratu suočavaju sa unutrašnjim konfliktom koji nije lako razrešiti, pogotovo kada ne postoji jasno definisana ugroženost nacionalnih interesa (Abrams, 2000). Vojnici se i dalje podvrgavaju obuci čiji je cilj njihova depersonalizacija i dehumanizacija neprijatelja, što razvija njihovu sposobnost da ubijaju. Ostaje jedno zastrašujuće pitanje koje se tiče trenutka kada se vojne strukture ili naoružani pojedinci odvoje od političkog konteksta rata i počnu sa izvršavanjem besmislenih zločina, trenutka kada se svesno, sistematski, promišljeno čine zločini nad drugim ljudskim bićima, sa inventivnošću koja uvek prevazilazi i najmorbidniju maštu. Čini se da u tome postoji izvesna „granica tela“, psihološka barijera u kojoj telo onog drugog prestane da bude humani objekat²⁰⁶, nešto što može da podseća na duboko usađenu barijeru ili tabu protiv ubistva drugog. U svakom slučaju, ono što ostaje kao posledica rata jesu veterani kao simbol antiteze uređenom društvu, koje se zasniva na zabrani nasilja i poništenja prava drugih. Oni tako (sa svojom „ratnom neurozom“) predstavljaju persekutorne

²⁰⁶ U prethodno urađenoj analizi vrsta mučenja koje su preživeli klijenti Centra za rehabilitaciju žrtava torture (Jovic and Opacic, 2004) dobili smo dva distinktivna faktora: „Svi navedeni oblici mučenja iz prvog faktora kao da još uvek pripadaju području u kojem se žrtva prepoznaje kao "drugi", kao druga živa osoba, dok se mučenje opisano u stavkama drugog faktora može pripisati tretiranju tela drugog kao objekta nad kojim je postignuta potpuna i bezobzirna kontrola. Mučenje tada može da predstavlja i trijumf nad telom (i nad barijerom zabrane povređivanja drugih), nakon koga je i samo ubistvo žrtve ne samo moguće nego i lako.

depozite koje društvo mora da inkapsulira, ogradi, izoluje – ili kontroliše terapijskim sredstvima.

SIMULANTI ILI BOLESNICI?

Povezivanje psiholoških simptoma sa zahtevom za kompenzacijom učinjene štete veoma često navodi na pomisao da je reč o simulaciji radi pribavljanja dobiti. Priča o traumatskoj neurozi zapravo počinje s raspravom o “železničkoj kičmi” (“*railway spine*”) – bolovima u leđima koji su nastajali nakon železničkih nesreća. Osobe kod kojih su se razvijale ovakve smetnje tužile su železničke kompanije (i dobijale velike odštete), advokati su imali pune ruke posla (Hacking, 1995), a lekari su zauzimali suprotne pozicije u toj debati.

Godine 1867. engleski hirurg John Eric Erichsen objašnjava te simptome upalnim procesima u kičmenoj moždini (hroničnim mijelomeningitisom) (Weisæth i Eitinger, 1991), i razlikuje ih od histerije, dijagnoze koja je u to doba bila rezervisana za žene. Na psihološko poreklo simptoma prvi je skrenuo pažnju Herbert Page, takođe engleski hirurg (Ellenberger, 1970). On je kod ovih pacijenata našao hemianesteziju, koja se u tom periodu smatrala patognomoničnom za histeriju, i njegovo objašnjenje, po kojem se taj poremećaj ne razlikuje od klasične histerije, smatralo se važećim u Velikoj Britaniji i SAD. U Nemačkoj su se Robert Thomsen i Hermann Oppenheim suprotstavili mišljenju da je hemianestezija dokaz histeričnog porekla, i pokazali da je u slučajevima «železničke kičme» hemianestezija mnogo teža, depresija dublja, a odgovor na terapiju veoma slab. Neorganske slučajeve opisali su kao “traumatsku neurozu”, što je bila prva upotreba tog termina. Ovoj raspravi priključuje se i Charcot, u to doba najuticajni evropski neurolog, negirajući postojanje traumatske neuroze, tačnije – uvodeći pojam traumatske histerije. On je dokazao da se hipnozom mogu izazvati paralize koje su identične s traumatskim paralizama, što je dovelo do toga da se u francuskoj psihijatriji počnu razlikovati *klasična histerija* (u čijoj etiologiji dominantnu ulogu ima hereditet) i *traumatska histerija* (u kojoj hereditet ima malu ulogu ili je uopšte nema).

Dakle, ovu kratku priču valjalo je ispričati zato što je ona i danas paradigmatična za percepciju „traumatske neuroze“ u javnosti, pošto ovaj konceptualni rasep prati doživljaj traumatizovane osobe: ili je poremećaj „stvaran“ (fizički, fiziološki, s jasnim telesnim – organskim korelatima), ili je „histerija“ i „simulacija“ – jer su ova dva termina nekako sudbonosno stopljena. Zapravo su tek psihoanalitička objašnjenja koja su pratila Prvi svetski rat pomogla da se bolje razume priroda tog poremećaja²⁰⁷. U članku posvećenom ratnim

²⁰⁷ Neposredno nakon rata, kada su bili u mogućnosti da se sretnu posle nekoliko godina, psihoanalitičari su se okupili na Petom međunarodnom psihoanalitičkom kongresu, koji je održan 28-29. septembra 1918. u Budimpešti. Na tom kongresu održan je i simpozijum pod naslovom «Psihoanaliza i ratne neuroze», koji su otvorila tri rada, Sándora Ferenczija, Karla Abrahama i Ernsta

neurozama, Abraham dodiruje i pitanje kompenzacije (Abraham, 1955). Prikazujući slučaj osobe koja je zahtevala astronomske sume novca kao nadoknadu za povredu, on ukazuje na duboko nesvesno značenje koje pitanje kompenzacije ima za preživelog: „*The pension compensates merely for the reduction in earning capacity which can be objectively assessed, and not for that which is far more important in the eyes of the patient, his impoverishment in object love, for which he cannot be adequately compensated*“.

Poslednjih godina posvećeno je mnogo pažnje razumevanju pitanja težine simptoma, agravacije i simulacije kod veterana, i njihove veze s pitanjima kompenzacije (Smith i Frueh, 1996; Arbisi i sar. 2004; Constans i sar. 2004). Jedan od relevantnih podataka je da je od 1980. godine preko 200.000 američkih veterana tražilo benefite na osnovu onesposobljenosti, a da je najčešće upravo PTSP onaj psihijatrijski poremećaj na osnovu koga se ti benefiti zahtevaju (Arbisi i sar. 2004). Pitanje: „Kako je moguće da toliko ljudi bude traumatizovano?“ odslikava činjenicu da veliki broj osoba ukazuje na mogućnost da se svesno simuliraju psihološke posledice traumatskih iskustava kako bi se obezbedila novčana nadoknada. Ali kada govorimo o američkim veteranima, treba imati u vidu i jednu drugu vrstu statistike: prema (koliko znamo) najbolje dizajniranoj epidemiološkoj studiji psiholoških posledica rata, Nacionalnoj studiji ponovnog prilagođavanja vijetnamskih veterana (*National Vietnam Veterans Readjustment Study*), broj veterana koji su oboleli od PTSP-a u nekom periodu posle rata bio je ogroman²⁰⁸. Zapravo, činjenica je da veliki broj ljudi izloženih ratovima kasnije pokazuje neku vrstu psiholoških problema. Taj nalaz je ponovljen i kod nas, u istraživanju koje je istovremeno rađeno u Hrvatskoj, BiH i Srbiji, na izbeglicama, povratnicima i domicilnom stanovništvu, na ukupno 1.500 ispitanika (Jović i sar. 2005). Sve tri grupe, u sve tri zemlje su na instrumentima za samoprocenu pokazivale slične vrednosti simptoma poremećaja vezanih za stres: nešto

Simmela. Ta tri rada, zajedno s radom Ernesta Jonesa na istu temu, koji je nešto ranije (u aprilu 1918) prikazan u Londonu pred Kraljevskim medicinskim udruženjem (Royal Society of Medicine), zajedno su objavljeni godinu dana kasnije u publikaciji koja je trebalo da bude prva u novoosnovanoj ediciji «Međunarodna psihoanalitička biblioteka» («*Internationale Psychoanalytische Bibliothek*»), s Freudovim predgovorom, koji je uvršćen u Standardnu ediciju (Freud, 1919b). Jedan od zaključaka simpozijuma je dogovor da se otvare centri za tretman ratnih neuroza, ali su taj plan prekinuli revolucija i kraj rata.

²⁰⁸ U istraživanje nije uključena samo ciljna grupa (veterani koji su učestvovali u ratu u Vijetnamu, tzv. *theater veterans*), već i dve kontrolne grupe: vojnici koji su bili angažovani u vojsci u periodu rata ali nisu direktno učestvovali u njemu (*era veterans*) i civili. Istraživanje je pokazalo da 15,2% američkih vojnika koji su učestvovali u ratu u Vijetnamu ima PTSP u trenutku ispitivanja, što čini oko 480.000 slučajeva od ukupno 3,14 miliona muškaraca koji su učestvovali u ratu. Životna stopa je dvostruko viša: 30,9% svih muškaraca. Ovaj procenat je mnogo veći kada je ispitivana grupa vojnika izloženih visokom stresu u ratnoj zoni (35,8% trenutna stopa prevalencije PTSP-a). Veći rizik od obolevanja bio je direktno povezan s višim nivoom izloženosti ratnim dejstvima, čime je delimično objašnjena i značajna razlika u stopi PTSP-a između belaca (13,7%), crnaca (20,6%) i Hispanoamerikanaca (27,9%).

kompleksnijom statističkom metodom mogli smo utvrditi da 35,7% izbeglica, 35,3% povratnika i 27,4% domicilnog stanovništva pokazuje vrednosti na Skali uticaja događaja ("Impact of Event Scale" – IES) koje odgovaraju postojanju poremećaja vezanog za stres u datom trenutku. Ovi ogromni procenti su upoređeni s rezultatima odgovora istih ispitanika na jednostavna pitanja kao što je "Da li sada uzimate lekove za smirenje?"²⁰⁹, i dobili smo slične procene: 29,2% za povratnike, 29,8% za izbeglice i 27,0% za domicilno stanovništvo. Treba napomenuti da je ova anketa sprovedena van bilo kakvog konteksta koji bi mogao ispitanicima dati povoda da dožive spoljašnje incentive ukoliko bi agravirali tegobe. Kako god zaključivali o ovim podacima, svakako možemo reći da govorimo o posledicama veoma brutalnog rata koji je obuhvatio vrlo široke slojeve stanovništva, i da će se te posledice osećati decenijama. Da li je onda pitanje "Otkud toliko traumatizovanih?" ponovo pokušaj da se ne vidi "stvarna cena političkih projekata devedestih godina" (Jović i sar. 2005)?

U našem slučaju previda se nešto drugo: naši klijenti **ne traže** odštetu na osnovu psihijatrijskih dijagnoza ili potvrde da su im nanosena fizička ili telesna patnja, nego traže odštetu za protivpravno lišavanje slobode, upućivanje u jedinice van teritorije Republike Srbije, i to u periodu kad su imali međunarodno priznati status izbeglice. Njihov susret s psihijatrom bio je samo deo redovne procedure, a ono što smo mogli da vidimo, najčešće je jako odudaralo od predstave o vojniku koji agravira ili simulira svoje tegobe²¹⁰.

²⁰⁹ "Do you take tranquilizers now?"

²¹⁰ U periodu od deset meseci pregledao sam 22 od ukupno 150 prisilno mobilisanih izbeglica koji su u CRŽT došli u periodu od nešto više od godinu dana. Većina klijenata koje sam video nisu spontano govorili o simptomima; razgovarali su s psihijatrom, ali kako sam već rekao, ne na sopstveni zahtev, već su to shvatali kao obavezu u sastavu redovne procedure. Četiri klijenta nisu pokazivala nikakve simptome poremećaja, a još sedam je govorilo o tegobama koje su u međuvremenu minule. Te tegobe su tipično odgovarale simptomima PTSP-a, a klijenti su ih uvek raportirali kao "snove" ili "slike"; naknadnim ispitivanjem se dobijala kompletna slika praćena simptomima izbegavanja i povišene razdražljivosti. Ipak, još uvek je veliki broj pokazivao simptome PTSP-a u trenutku ispitivanja. Skoro tipično, oni bi negirali "tegobe", ali kada bih postavljao direktnija pitanja, počeli bi da se ukazuju obrisi posttraumatskih reakcija. Treba imati u vidu da je određen broj ovih ljudi proveo dosta vremena na ratištu, s različitim stepenom traumatizacije. Frontovi u Hrvatskoj su do "Bljeska" i "Oluje" bili mirni jedan duži period, ali možemo reći da su neki od naših klijenata učestvovali u direktnim borbama. O tome veoma teško govore, s jedne strane na sličan način izbegavaju tu temu, ali s druge strane stekao sam utisak da je iskustvo prisilne mobilizacije i zarobljavanja na neki način potpuno zasenilo iskustvo brobe, kao da je "to što se događalo tamo" bilo očekivano i podnošljivo, dok je "ovo ovde" bilo i neočekivano i posebno povređujuće. U ovom trenutku nemoguće je detaljnije obrazložiti kompleksne interakcije različitih traumatskih iskustava. O vrstama mučenja kroz koje su ti ljudi prošli u logorima za "obuku" govoriće se u drugom delu ove publikacije. Ali ono što ovde treba izdvojiti jeste činjenica da je, za razliku od borbe na prvoj liniji fronta, iskustvo logora za obuku bilo stvarno iskustvo torture, koje se razlikuje svojim specifičnostima od drugih stresora povezanih s ratom i koje podrazumeva potpunu bespomoćnost i niz psihičkih poniženja.

NADOKNADA ILI PRIZNANJE?

Pokretanje pitanja kompenzacije žrtvama prisilne mobilizacije pokreće mnogo drugih pitanja, političke, socijalne i moralne prirode u posttraumatskoj sredini poput naše, u kojoj postoji ovakva vrsta poricanja. Procesi kompenzacije žrtvama Holokausta su započeli mnogo vremena posle Drugog svetskog rata. Važan psihološki faktor bio je to što su same žrtve vrlo nevoljno pričale o svojim iskustvima, i bilo je potrebno da druga ili čak treća generacija pokrene pitanje Holokausta i reparacije²¹¹. Pitanje kompenzacije se može posmatrati i kao socijalni pokret – kao u slučaju pitanja kompenzacije Afro-Amerikancima za period ropstva, ili američkim Japancima koji su bili internirani u koncentracionim logorima tokom Drugog svetskog rata; ali ta akcija zahteva određenje okvira („*framing*“), odnosno odluke KO je počinilac onoga što je loše, KO je žrtva, ŠTA je tačno loše učinjeno što treba da bude kompenzovano i šta su to željene reparacije (Howard-Hassmann, 2004).

Kompenzacija nije novac. To je reparacija za načinjenu štetu, a međunarodno pravo poznaje različite vrste reparacije: „Nacionalni autoriteti ... treba da olakšavaju pristup različitim reparacijama, uključujući pravne, kompenzatorne, rehabilitativne, restitutivne, deklarativne, i komemorativne oblike“ (Dalton, 2003). Od oblika kompenzacije, ili količine novca, mnogo je važnija jasna odluka da žrtvama treba priznati da je nad njima počinjen zločin. To mi je jasno rekao jedan od klijenata, koji je u adolescentnim godinama uhapšen i odveden u Erdut, da bi sledećih deset godina prolazio kroz niz košmara i strahova, a sada pokazuje hroničnu sliku traumatizovane osobe, s nizom sekundarnih poremećaja i neuspešnim, pa i tragičnim porodičnim i profesionalnim životom. Kada smo dotakli pitanje kompenzacije, jasno je rekao: “Iskreno, to mi uopšte nije važno; ono što mi mnogo znači je da se *neko*, nakon svih ovih godina, uopšte setio toga šta su nam radili.” U psihološkom smislu važno je odrediti oblik i meru kompenzacije, jer će u suprotnom biti nastavljen haos oko licitiranja vrednostima, biće obesmišljena ideja o reparaciji uopšte, a žrtve će ostati potencijalna meta za

²¹¹ Huber (Huber, 2002) ovako opisuje ono što zove „generacioni faktor“: „Nakon Drugog svetskog rata, preživeli Holokausta nisu bili spremni niti u poziciji da govore o svojoj sudbini. Ono su svesno i nesvesno izbegavali svoju prošlost; osim toga, bili su prezaleti građenjem novih života, uglavnom u Izraelu ili u SAD. Još više: otkrića o koncentracionim logorima nisu odgovarala stvarnom užasu, i u SAD se pedesetih godina više brinulo o patnji antikomunističkih izbeglica nego o onima koji su preživeli Holokaust. Čak je i jevrejski establišment u SAD „zaboravio“ Holokaust, pošto je Zapadna Nemačka bila krucijalni saveznik u sukobu sa Sovjetskim Savezom. Bacati svetlo na prošlost nije imalo svrhe, samo je komplikovalo stvari. Tabu su narušili suđenje Eichmannu (1961-62) u Izraelu, koje je izazvalo javnu debatu o “Konačnom rešenju”, i “Procesi Aušvica” u Nemačkoj (1963-65). Lične priče preživelih Holokausta (Elie Wiesel, Primo Levi, Jean Amery) šezdesetih i sedamdesetih su predstavljale prve pokušaje da se Holokaust približi široj publici. Ipak su i počiniooci i žrtve uglavnom ostali nemi u odnosu na svoju prošlost. Tek je genuini razvoj u jevrejskim krugovima u SAD otvorio debatu.”

manipulaciju od strane raznih aktera (advokata, lekara) koji (već sada) nude obećanja i silni novac – i to naplaćuju.

Ali pre toga mora da postoji šira, jasnija politička volja da se ono što je učinjeno nazove pravim imenom, da se javnost odredi prema ovakvim zločinima, ili uopšte prema ratu koji se desio. Na socijalnom nivou pitanje “Ko je kriv?” nikad nije dobilo odgovor, i institucije kao da pokušavaju da ga ignorišu i nastave život nastojeći da negiraju stvarnost prošlosti. Ovo stvara socijalnu sredinu koja onemogućava suočavanje s ratom, i na individualnom planu onemogućava (i žrtvama i svim ostalima) proces integracije traumatskog iskustva kroz proces žaljenja. Individualni proces biće zarobljen u socijalnom okviru koji ga onemogućava, kao što, posegnimo za grubom analogijom, bolesna porodica ometa normalan razvoj deteta. Taj socijalni okvir treba da se zasniva pre svega (ali ne samo) na pravnim mehanizmima, koji bi mogli da obezbede ne samo nadoknadu štete žrtvama, nego i imenovanje i kažnjavanje krivaca. Institucije sistema, koje bi trebalo da štite narod od države, a ne državu od naroda (kako smo komentarisali po završetku okruglog stola), nemaju dovoljan stepen nezavisnosti niti slobode (i zrelosti) da sprovode “pravo”: dok se to ne desi, kroz dugotrajnu reformu svih institucija države, socijalno preispitivanje prošlosti i razvoj mehanizama za zaštitu slabih, ne preostaje nam ništa drugo nego da (raznim mehanizmima, pokretima, akcijama, projektima) tražimo “pravdu”.

Razlozi za to prevazilaze interese jedne grupe. „Zato što živimo u prvom periodu u istoriji u kojem postoji tako puna svest o okrutnosti i ubistvima kada se dese, naš odgovor je posebno važan. Možemo započeti sa uspostavljanjem tradicije da, u skladu sa svojim saznanjima, okvalifikujemo zločine kao nešto nepodnošljivo, i da uradimo sve što je potrebno da bismo ih iskorenili. Ili možemo da nastavimo tradiciju koja ih „fatalistički“ prihvata (Glover, 2001). U tom poslu ne može biti „učesnika“ i „posmatrača“.

LITERATURA

Abraham, K. (1955) *Psychoanalysis and the War Neuroses*. In: Hilda Abraham, (Ed.) *Clinical Papers and Essays on Psycho-analysis by Karl Abraham*, pp. 59-67. New York: Basic Books.

Abrams, E. (2000) *To Fight the Good Fight*. *The National Interest* 70-77.

Ackerman, N.W. and Jahoda, M. (1948) *The dynamic basis of anti-semitic attitudes*. *Psychoanal. Q.* 17, 240-260.

American Psychiatric Association (1980) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Third Edition (DSM-III)*. Washington, D.C.: American Psychiatric Press.

American Psychiatric Association (1987) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Third Edition, Revised (DSM-III-R)*. Washington, D.C.: American Psychiatric Press.

Arbisi, P.A., Murdoch, M., Fortier, L. and McNulty, J. (2004) *MMPI-2 Validity and Award of Service Connection for PTSD During the VA Compensation and Pension Evaluation*. *Psychological Services* 1, 56-67.

Blum, H.P. (1986) *On identification and its vicissitudes*. *Int. J. Psycho-Anal.* 67, 267-275.

Constans, J.I., McCloskey, M.S., Vasterling, J.J., Brailey, K. and Mathews, A. (2004) *Suppression of attentional bias in PTSD*. *Journal of abnormal psychology*. 113, 315-323.

Dalton, P. (2003) *Some perspectives on torture victims, reparation and mental recovery*. Retrieved from: <http://www.article2.org/mainfile.php/0106/63>; 2005.

Dojč, J. (1946) *O biti živčanih napadaja u ratu (ratna neuroza) [On essence of nervous attacks in war (war neurosis)]*. *Vojno-sanitetski preglad* 3, 117-119.

Ellenberger, H.F. (1970) *The discovery of the unconscious*. New York: Basic Books.

Eyerman, R. (2001) *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Foucault, M. (1995) Od svetlosti rata ka rođenju istorije. In: Savić, O., (Ed.) *Evropski diskurs rata*, pp. 23-55. Beograd: Časopis Beogradski krug.

Foucault, M. (1997) Nadzirati i kažnjavati. Nastanak zatvora [Surveiller et punir. Naissance de la prison]. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Foucault, M. (2002) Nenormalni: Predavanja na Kolež de Fransu 1974-1975 [Les anormaux: Cours au Collège de France (1974-1975)]. Novi Sad: Svetovi.

Freud, S. (1919a) Introduction to 'psycho-analysis and the war neuroses'. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud edn, 17. 204-215. London: Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis, 1966.

Freud, S. (1919b) Introduction to 'psycho-analysis and the war neuroses'. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud edn, 17. 204-215. London: Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis, 1966.

Freud, S. (1921) Group psychology and the analysis of the ego. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud edn, 18. 65-143. London: Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis, 1966.

Glover, J. (2001) *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. London: Pimlico.

Grinberg, L. (1992) *Guilt and Depression*. London: Karnac Books.

Hacking, I. (1995) *Rewriting the Soul: Multiple Peronality and the Sciences of Memory*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Howard-Hassmann, R.E. (2004) Getting to Reparations: Japanese Americans and African Americans. *Social Forces* 83, 823-840.

Huber, T. (2002) Holocaust Compensation Payments and the Global Search for Justice for Victims of Nazi Persecution. *The Australian Journal of Politics and History* 48, 85+.

Jovic, V. and Opacic, G. (2004) Types of Torture. In: Spiric, Z., Knezevic, G., Jovic, V. and Opacic, G., (Eds.) *Torture in war: Consequences and rehabilitation of victims - Yugoslav experience*, pp. 153-169. Belgrade: International Aid Network.

Jović, V. (2005) Odnos ratnih stresora, kliničke slike poremećaja vezanih za stres i dimenzija ličnosti - Doktorska disertacija [Relation of war-related stressors, clinical picture of stress-related disorders and dimensions of personality - Dissertation]. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Medicinski fakultet.

Jović, V., Opačić, G., Špeh-Vujadinović, S., Vidaković, I. and Knežević, G. (2005) Refugees and mental health - implications for the process of repatriation and integration. In: Opačić, G., Vidaković, I. and Vujadinović, B., (Eds.) Living in post-war communities, pp. 147-179. Beograd: International Aid Network.

Klajn, H. (1995) Ratna neuroza Jugoslovena [War Neurosis of Yugoslavs]. Beograd: Tersit.

Lecic-Tosevski, D. and Draganic-Gajic, S. (2004) The Serbian Experience. In: Lopez-Ibor, J.J., Christodoulou, G., Maj, M., Sartorius, N. and Okasha, A., (Eds.) Disasters and Mental Health, pp. 247-255. John Wiley&Sons.

McFarlane, A.C. (2000) Traumatic stress in the 21st century. Aust N Z J Psychiatry 34, 896-902.

Shatan, C.F. (1997) Living in a Split Time Zone: Trauma and Therapy of Vietnam Combat Survivors. Mind and Human Interactions 8, 205-223.

Shephard, B. (2001) A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.

Smith, D.W. and Frueh, B.C. (1996) Compensation Seeking, Comorbidity, and Apparent Exaggeration of PTSD Symptoms Among Vietnam Combat Veterans. Psychological Assessment 8, 3-6.

Steiner, J. (1990) Pathological organizations as obstacles to mourning: The role of unbearable guilt. Int. J. Psycho-Anal. 71, 87-94.

Tenjović, L., Knežević, G., Opačić, G., Živanović, B., Vidaković, I., Vujadinović, B. and Maksimović, A. (2001) Internally displaced persons from the Prizren area of Kosovo: Living conditions, mental health and repatriation issues. Belgrade: International Aid Network.

Tenjović, L., Vidaković, I., Vujadinović, B., Knežević, G., Opačić, G. and Živanović, B. (2004) Internally displaced persons from the Prizren Area of Kosovo: awaiting the return. Belgrade: International Aid Network.

Traub-Werner, D. (1984) Towards a theory of prejudice. *Int. R. Psycho-Anal.* 11, 407-412.

Trebješanin, Ž. (1995) Klajnova analiza ratne neuroze [Klajn's analysis of war neurosis]. In: Klajn, H., (Ed.) *Ratna neuroza Jugoslovena [War Neurosis of Yugoslavs]*, pp. 5-30. Beograd: Tersit.

van der Kolk, B.A., Weisaeth, L. and van der Hart, O. (1996) History of Trauma in Psychiatry. In: van der Kolk, B.A., McFarlane, A. and Weisaeth, L., (Eds.) *Traumatic Stress - The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, pp. 47-74. New York/London: The Guilford Press.

Volkan, V. (1999) The tree model: a comprehensive psychopolitical approach to unofficial diplomacy and the reduction of ethnic tension. *Mind and Human Interaction* 10, 142-206.

Volkan, V. (1997) *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York: Farrar, Straus & Giroux.

Volkan, V.D. (2002) Large-Group Identity: Border Psychology and Related Societal Processes. *Mind and Human Interaction* 13, 49-76.

Vučo, A. (2002) Beyond Bombs and Sanction. In: Varvin, S. and Štajner-Popović, T., (Eds.) *Upheaval: Psychoanalytical Perspectives on Trauma*, pp. 17-39. Belgrade: International Aid Network.

Watkin, K. (2005) *Warriors Without Rights? Combatants, Unprivileged Belligerents, and the Struggle Over Legitimacy*. The Occasional Papers Series edn, Harvard University: Program on Humanitarian Policy and Conflict Research.

Weisaeth, L. and Eitinger, L. (1991) Research on PTSD and other post-traumatic reactions: European literature. *PTSD Research Quarterly* 2 (2):1-8.

Špirić, Ž. and Čabarkapa, M. (2002) Pregled publikovanih radova i saopštenja na stručnim skupovima iz oblasti traumatskog stresa u vojnoj psihijatriji u periodu 1992-2002. godine [The review of published articles and reports presented in conferences on traumatic stress in military psychology (1992-2002)]. In: Preradović, M., Raičević, R. and Špirić, Ž., (Eds.) *70 godina Vojne psihijatrijske službe [70 years of Military psychiatric service]*, pp. 103-114. Beograd: Javno preduzeće PTT Srbija.

GRUPNA PSIHOTERAPIJA PACIJENATA SA ISKUSTVOM TORTURE I PRISILNE MOBILIZACIJE

Jovanka Cvetković

Biljana Đorđević

Sandrina Špeh

SAŽETAK

Godinu i po dana terapijskog rada s grupom torturiranih, u kojoj je određen broj članova imao i iskustvo prisilne mobilizacije, nagnalo nas je da prikazemo najznačajnija dešavanja u grupi i grupnoj dinamici, s posebnim osvrtom na sadržaje koji se tiču prisilne mobilizacije i na članove koji su imali to iskustvo. U radu su zastupljene pre svega teme (ne)poverenja u institucije i druge ljude uopšte, te i u nas kao osobe koje su tu da pomognu, ali i koje reprezentuju nevladinu organizaciju, po mišljenju klijenata «međunarodnu». Teme (ne)sigurnosti, (ne)pripadanja, (odsustva) samopoštovanja, (ne)postojanja kontrole nad sopstvenim životom... kao i osećanja krivice, straha i ljutnje obrađene su ovde kao teme i osećanja koji su dominirali u grupnom radu sa ovim klijentima. Dat je osvrt na motivaciju klijenata za učešće u grupnoj terapiji, kao i na otpore na koje smo nailazili u radu s njima. Ponudili smo i moguća objašnjenja za odustajanje izvesnog broja klijenata od terapije (među njima je mnogo onih sa iskustvom prisilne mobilizacije). Dešavanja u grupi su razmatrana s psihodinamskog (grupno analitičkog) stanovišta, uz davanje primera iz rada grupe, koji slikovito ilustruju ono o čemu pišemo. S obzirom na to da je ova vrsta rada s torturisanima i prisilno mobilisanim kao posebnom grupom traumatizovanih osoba zasad nedovoljno prisutna i opisana u literaturi, u nedostatku radova na koje bismo mogli da se pozovemo, pokušali smo da na osnovu sopstvenog znanja i radnog iskustva damo svoje viđenje i moguća objašnjenja fenomena koje smo zapazili u radu sa ovom grupom klijenata.

SPECIFIČNOSTI GRUPE I SELEKCIJA PACIJENATA

Ideja o osnivanju ovakve grupe²¹² iznikla je iz potrebe terapeuta da se teško traumatizovanim klijentima Centra ponudi još jedna terapijska mogućnost za uspješnije prevladavanje njihovih traumatskih iskustava i postizanje bolje adaptiranosti u sadašnjim sredinama. Reakcije i stres povezan s traumom mogu biti tretirani kako u individualnom tako i u grupnom setingu. Imajući u vidu pozitivna iskustva u individualnom radu s ratom traumatizovanim i torturisanim klijentima našeg Centra, želeli smo da pokušamo da im omogućimo i lečenje u grupnom psihoterapijskom setingu.

To nije prva grupa torturisanih i ratom traumatizovanih ljudi koju su osnovali i vodili terapeuti ovog Centra, ali je prva grupa koja je formirana i vođena u samom Centru. Grupe pre ove (u Hrtkovcima, Slankamenu i Bijeljini) vođene su terenskim odlascima terapeuta do grupe, o čemu je već pisano u prethodnoj monografiji (Špirić i sar., 2004). Pored navedene, grupa ima još neke specifičnosti: vođena je koterapijski; oba terapeuta su ženskog pola i mlađe životne dobi, a članovi grupe su muškarci, traumatizovani ratom i izbeglištvom, torturisani, većina njih prisilno mobilisana i srednje do starije životne dobi.

Formiranju grupe prethodili su meseci konsultacija terapeuta o potrebi za ovakvim vidom terapije s obzirom na delikatne zadatke koji bi bili postavljeni pred terapeute i članove grupe, kao i brižljiva selekcija pacijenata.

Prilikom selekcije pacijenata za ovu grupu rukovodili smo se sledećim osnovnim kriterijumima: da su svi muškarci, da su izbeglice, da su zatvarani i torturisani od strane neprijateljskih vojski ili paravojnih formacija ili su pak po dolasku u izbeglištvo imali iskustvo prisilne mobilizacije i torture u jednom od kampova srpskih paravojnih formacija (Erdut, Manjača). Važan kriterijum pri selekciji pacijenata za ovu grupu bio je i dijagnostikovani posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) pri kliničkom pregledu i naknadnim psihološkim testiranjima. Ova dijagnoza, naravno, uključivala je trijadu: ponovno proživljavanje traumatskog iskustva, izbegavanje i povećanu razdražljivost (*hyperarousal*). Određeni nivo obrazovanja i inteligencije, kao i sposobnost da se razmišlja na psihološki način bili su takođe značajni kriterijumi za selekciju.

Isto tako, bilo je važno i dobijanje utiska o motivisanosti pacijenata za ovakav vid tretmana s obzirom na stepen nepoverenja i povrede koju su članovi ove grupe doživljavali ranije, kao članovi grupa kojima su nekad pripadali, zatim kao članovi grupe logoraša, a i sada, usled života «u vakumu» i nedovršenosti, i bivstvovanja «ni tamo ni ovde» zbog pripadnosti grupi izbeglica.

²¹² (Biljana Đorđević i Sandrina Špeh su kao koterapeutkinje vodile i još uvek vode grupu, pod supervizijom Jovanke Cvetković).

Može se reći da smo počev od selekcije pacijenata, preko formiranja grupe i početnih seansi do danas stalno imale na umu tri pitanja koja će i usmeravati naš rad sve dok grupa bude trajala: 1) ko su članovi ove grupe? 2) kakve su njihove potrebe? 3) kako im grupa može pomoći?

Dakle, članovi ove grupe su ljudi koji su u svom životu iskusili dramatične i traumatične događaje, i ti događaji su, u najnegativnijem mogućem smislu, zauvek promenili njihove živote. Iskustvo torture a, za većinu članova, i naknadno iskustvo prisilne mobilizacije od strane policije zemlje u kojoj su nakon izlaska iz logora potražili spas, stavlja u centar zbivanja stepen oštećenja poverenja u drugog. Sama činjenica da je ova grupa osnovana, zaživela i opstala budi nadu da šteta koja im je učinjena na psihološki i svaki drugi način nije nerazrešiva, koliko god da su problemi tih ljudi u mnogim fazama života ove grupe izgledali nesavladivi.

Potreba za razumevanjem, brigom, podrškom, poštovanjem, interesovanjem za njih i njihove živote, potreba da se povrati nada u drugog čoveka, da se preuzme kontrola nad sopstvenim životom, da se tuga prevlada i da se krene dalje, nade novi smisao, povrati poverenje, samopoštovanje i oseti sigurnost primarne su psihološke potrebe članova ove grupe. Traumatska iskustva kao što su ratna, a naročito tortura, bude mnoštvo složenih osećanja s kojima je teško izaći na kraj, koja je teško obraditi i integrisati u celokupno životno iskustvo na takav način da više ne budu preplavljujuća i oštećujuća. Traume ovog tipa, nastale kao posledica ljudske akcije, iz temelja narušavaju bazično poverenje u ljude i osećanje sigurnosti, koji su i te kako potrebni za normalno životno funkcionisanje. Stoga se moglo očekivati da će najteži zadatak biti pridobijanje poverenja ovih klijenata u nas kao terapeute, to jest kao osobe koje su tu da pomognu, a ne da nanose bol.

Postoje specifični grupni terapeutske faktori koje smo imali na umu u vreme kada smo razmišljali o osnivanju grupe. Irvin Yalom se opsežno bavio grupama i opisao razne činioce koji su korisni u grupnoj psihoterapiji i koje je nazvao terapeutskim faktorima: uvođenje nade, univerzalnost, altruizam, korektivno emocionalno iskustvo, razvoj socijalnih veština, interpersonalno učenje, grupna kohezivnost, katarza (Yalom, 1985). Ovi faktori predstavljaju različite delove procesa promene i deluju na interpersonalnom nivou. Drugi nivo na kojem grupa nudi promenu jeste dublji, projektni nivo. U tom smislu drugi članovi, terapeuti i grupa kao celina, služe kao prijemnici za projekcije otcepljenih nepodnošljivih delova. Ja kao i s njima povezane anksioznosti (Bion, 1959).

Atmosfera stvorena u terapijskoj grupi mora da dozvoli da se u bezbednosti dožive bespomoćnost, beznade i očaj. To važi za sve psihoterapijske grupe, a posebno je važno stvoriti takvu bezbednu i sigurnu atmosferu u ovoj grupi s obzirom na višestruke i teške traumatizacije njenih članova.

RAZVOJ GRUPNE KOHEZIVNOSTI

Da li je moguće prepustiti se terapeutima i grupi ili se treba «samoorganizovati», odnosno povući u sebe, zatvoriti i odustati?

Nakon nekoliko meseci pripreme grupa je započela s radom marta 2004. godine. Na prvoj seansi bilo je prisutno 12 članova, a 8 je, pored iskustva torture, imalo i iskustvo prisilne mobilizacije. U trenutku pisanja ovog rada (juli 2005) iza nas je 36 grupnih seansi. Vođena koterapijskim parom, grupa se sastajala svake druge nedelje, na istom mestu i u isto vreme; seanse su trajale 90 minuta. Pitanje završetka grupe za sada ostaje otvoreno.

Prve grupne seanse bile su usmerene na međusobno upoznavanje članova, kao i na upoznavanje članova s terapeutima i načinom funkcionisanja grupe. Na poziv terapeuta članovi govore o svojim očekivanjima od grupe. Jedinostveni su u proceni sebe kao ljudi koji su proživeli nešto strašno i koji su zato pristupili grupi, kao i u tome da se svi osećaju loše i da od grupe očekuju da im bude bolje. Govore o svojim ratnim stradanjima i logorima kroz koje su prošli, o nepoverenju u institucije i sistem zemlje u kojoj sada žive i o svojoj dilemi: da li bi trebalo da se prepuste i odustanu od ideje da se pomoć i razumevanje mogu dobiti ili da se «samoorganizuju» i bore za svoja prava. Navode institucije kojima su se ranije obraćali za pomoć, «objivali pragove», osećali se poniženo nebrojeno puta, saglasni da im je «lepa reč» značila možda i više od konkretne tj. materijalne pomoći, ali da je ta «lepa reč» redovno izostajala. Ovde članovi nude terapeutima svoju potrebu za idealizovanom pomoći («lepa reč») ukazujući već na samom početku grupnog života da će teško odustati od ideje za dobijanjem takve pomoći u korist pravog, tj. korektivnog emocionalnog iskustva. Zato su intervencije terapeuta usmerene na razjašnjavanje članovima da upravo takva očekivanja postoje na grupi i od grupe, odnosno da bi u njihovim očima grupa trebalo da bude mesto gde će moći da dobiju «lepu reč» i razumevanje za sebe i za ono što su proživeli, ali da upravo zbog teških iskustava kojima su godinama bili izloženi oni ne mogu lako osetiti poverenje, te da su nada s jedne i sumnja s druge strane dominantna osećanja prisutna na grupi.

Koliko je teška ideja o tome da se pomoć može dobiti i - što je još važnije - uzeti, vidi se već na narednim grupama gde dolazi do osipanja članova. Interesantno je da već na drugoj grupi nijedan od članova koji su uz iskustvo torture imali i iskustvo prisilne mobilizacije nije došao. Kasnije se broj članova koji su imali i iskustvo prisilne mobilizacije ustalio, ali je njima bilo teže nego drugima da redovno dolaze na seanse. Izgleda da je situacija sa grupom, odnosno poziv da u njoj participiraju, na nesvesnom nivou bila doživljena kao još jedna «prisilna mobilizacija» kojoj nisu hteli da se odazovu.

Prisutni članovi razočarani su nedolaženjem ostalih, ali i terapeutima na koje, nesvesno, svaljuju svu odgovornost za osipanje grupe. Iako je ispoljavanje nezadovoljstva i ljutnje prema terapeutima uvek veoma teško u terapijskim

GRUPNA PSIHOTERAPIJA PACIJENATA SA ISKUSTVOM TORTURE I PRISILNE MOBILIZACIJE

grupama, ovde je naročito izraženo i vidljivo na gotovo svakoj seansi: *Jedan član govori o svom poslu i nezadovoljstvu gazdama. Radi «na crno» u maloj porodičnoj firmi u kojoj se svi štite jer su porodica iako «nemaju pojma o poslu», a on je prinuđen da uči i neke nove stvari, kao što je rad na kompjuteru, samo da bi im pomogao i tako oni «pojma nemaju» a on im «završava sve».* S jedne strane i terapeuti su doživljeni kao «članovi male porodične firme» koji «pojma nemaju, ali se štite» i žele da im «drugi završe sve», ali s druge strane tu je i osećanje da bi i on želeo da bude deo porodice odnosno grupe, prihvaćen i zaštićen tim odnosom, shvaćen i uvažen, uz osećanje da treba da savlada neke dodatne veštine da bi to postalo moguće.

Član za koga će se kasnije ispostaviti da je jedan od najredovnijih i koji će dolaziti redovno sve do otkrivanja teškog somatskog oboljenja a koji je za vreme rata bio visoki oficir tadašnje JNA, pokušava da drži na okupu članove, bodreći i njih i sebe i terapeute, i preuzimajući odgovornost na identičan način na koji je nekada, za vreme rata, preuzimao odgovornost za svoje vojnike. Govoreći o svom poslu i životu ističe koliko mu je bilo važno da ovde nešto stvori, da ima nešto svoje, da je ponosan što je u tome uspeo, što oko kuće ima i mali voćnjak, zasadio je i nove voćke, i za nekoliko godina je opremio svoje domaćinstvo bolje nego meštani. Tako sada komšija od njega pozajmljuje razne alatke, a on «sve ima i ništa ne pozajmljuje». Očigledno je prisutna anksioznost vezana za pitanje koliko se na grupi nešto može podeliti, sme li se nešto «pozajmiti» ili čovek sve mora da uadi sam, «svojim alatkama».

Jedan drugi član pak govori o prijateljstvima, otvaranju i vezivanju, razočaranosti u druge, tuži što ovde nije našao prijatelje, jer su ljudi ovde gde sada živi «prosti i ograničeni»; sve je u redu dok je on spreman da se «spusti na njihov nivo», ali ako bi on pozeleo da priča o «ozbiljnim stvarima», onda je to problem jer «nemaju širinu». Završava uz konstataciju kako je on sam ipak «zatvoren i vrlo oprezan u komunikaciji»

Začeta je i tema o životu pre rata, o vremenu u kojem su oni imali svoje kuće, imanja, poslove, porodice, svoje živote (idealizacija pomerena na vreme «pre», što uvek postoji kod traume) i vremenu sada, kada su izgubili skoro sve i kao da nikom nisu potrebni, ovako istrošeni, umorni i bolesni. Razgovaraju o sadašnjim poslovima na kojima rade neprijavljeni i skoro bez ikakvih prava, s neizvesnom platom koja ponekad mesecima ne stiže, i o osećanju da nemaju izbora, da su prepušteni sami sebi i da nikom nije stalo do njih. Izvesno je prisutno osećanje potrebe za sigurnošću, za uspostavljanjem kontinuiteta između vremena nekada, «tamo i tada», vremena pre rata, kada su dobro živeli i osećali se sigurno, i vremena danas, «ovde i sada», kad im je sve neizvesno ali u kojem bi želeli da ponovo osete davno izgubljeni mir.

ŽENE TERAPEUTI I MUŠKARCI RATNICI VETERANI

Tema koja je uvedena još od prvih seansi jeste odnos članova grupe prema ženama terapeutima. *Na jednoj od prvih grupa razvija se živa diskusija između članova o njihovim odnosima sa sopstvenim suprugama. Diferenciraju se dva pola. Prvi, predstavljen članovima koji govore o dobrom braku, razumevanju od strane supruga bez kojih bi im i inače teška stvarnost bila nepodnošljiva i drugi, predvođen članom koji je nezadovoljan svojim brakom i koji je u stalnim sukobima sa ženom, koja ga smatra krivcem za njihovu sadašnju tešku situaciju.* Osim realnog značenja i važnosti koju ova tema ima u njihovim životima, prisutno je i jedno drugo, nesvesno značenje. Naime, pol terapeuta inicirao je «pregovore» među muškarcima na grupi o tome kakav će odnos uspostaviti sa ženama terapeutima, tj. da li će to biti odnos u kojem će preovlađivati razmirice, nerazumevanje i osuđivanje ili briga, podrška i prihvatanja.

Na jednoj od grupnih seansi u već podmakloj fazi grupe član M.N. pomenuo je da se bliži godišnjica njegove razmene. *Na sledećoj grupi, upitan od terapeutkinja kako se zbog toga oseća, menja temu: počinje da govori o razlikama između muškaraca i žena i postavlja pitanje poverenja u žene. Priča o svojoj ženi, značenju njene podrške i poštovanja, ženskoj snazi i intuiciji, o tome da u žene ima više poverenja nego u muškarce, da žene «drže konce» u partnerskim odnosima, ali i da ima «raznih žena», žena koje «neguju», ali i onih koje «gledaju samo sebe» i u stanju su da «ostave ne samo svoje muževe nego i svoju decu». Analogija je jasna, kao i očekivanje ovog člana od njegovih terapeutkinja da neguju, ali i bojazan da bi mogle pripadati onim ženama "koje ostavljaju svoju decu". Drugi član na istoj grupi pominje, kroz šalu, potrebu da se u grupu uvedu i ženski članovi. Prema fantaziji ovog člana, žene u grupi bi podstakle muškarce da se «otvore» i pričaju i o nekim temama koje možda izbegavaju. On pokreće i pitanje seksualne privlačnosti, (ne)postojanje ljubomore njihovih žena zato što ovde dolaze i sa «dve žene» razgovaraju o ličnim stvarima. Kaže kako je čitao Frojda i kako Frojd govori o tome da se u svakom odnosu pojavljuju i «određena erotska osećanja».*

S dolaskom novih članova (zbog odustajanja pojedinih, vremenom su uvođeni novi članovi) uvek bi ponovo bile obrađivane «ratne teme». Ko je bio na kom ratištu, gde su bili zarobljavani, u kojim logorima zatočeni i mučeni. Pored toga što je nesumnjivo postojala potreba da se u sigurnoj terapijskoj atmosferi obrađuju teška osećanja vezana za takva iskustva, ove teme često su imale i funkciju isključivanja žena terapeuta i pokušaj nametanja muškog autoriteta.

S druge strane, pored pola, i odnos godina starosti terapeutkinja i članova doprineo je da grupna dinamika izgleda specifično. Terapeutkinje se osećaju, kako su istakle na jednoj superviziji, kao da rade s grupom «povređenih očeva», očeva koji su smogli snage da uprkos predrasudama u našoj kulturi – gde «muškarci ne plaču» – zatraže pomoć, oslone se na terapeutkinje i pokušaju da veruju u to da su njihove namere dobre, da su one, uprkos neiskustvu i mladosti, visoko edukovane i sposobne da im pomognu.

GRUPNA PSIHOTERAPIJA PACIJENATA SA ISKUSTVOM TORTURE I PRISILNE MOBILIZACIJE

Očekivanja terapeutkinja išla su u dva pravca. Jedan pravac bila su njihova očekivanja od sopstvenog rada i ulaganja. Drugi pravac bila su očekivanja od članova da, pored međusobne podrške, koju će evidentno davati jedni drugima kao ljudi sa istim iskustvom ratnog stradanja i mučenja, probude u sebi i sposobnost za nova i dublja razumevanja sebe i za promenu. Ako zamislite pomenute i nepomenute «vektore» očekivanja i želja, kao i kapacitete svih učesnika, i ako tome dodate različite ličnosti ljudi sa zastrašujućim iskustvom torture i/ili prisilne mobilizacije, videćete jednu kompleksnu mrežu satkanu od jakih osećanja, čije zamršene niti treba da drži, sadrži, razume i «razmrsi» grupa predvođena terapeutima.

Razlike u godinama, životnom iskustvu i polu između terapeutkinja i članova grupe u početku donose, kao što je bilo očekivano, kulturu uzajamnog poštovanja i uvažavanja. Članovi govore sa odbrambenim optimizmom, naglašenom podrškom, smišljaju konkretne akcije samopomoći, razumeju se međusobno i zahvalni su organizaciji i terapeutima. U ovoj fazi terapeuti se osećaju «vredno», ispunjeno, konstatuju kako je divno raditi s ljudima punim zahvalnosti! *Faza razvoja grupne kohezivnosti i idealizacije* i u ovoj grupi potvrđuje teoriju o fazama grupnog razvoja o kojima govori Yalom (Yalom, 1985). Međutim, faza idealizacije u ovoj grupi traje mnogo duže nego što se to dešava u većini drugih grupa. I pored lagodnog osećanja terapeutkinja, u ovoj fazi pojavljuje se pitanje gde se odlivaju neprijatna i neprihvatljiva osećanja kao što su očaj, krivica, beznađe i ljutnja.

Nakon početnih idealizacija krenule su, međutim, i prve otvorene ljutnje i kritike upućene terapeutkinjama, pre svega zahtevi da budu direktivnije, da više usmeravaju rad grupe namećući određene teme i stavljajući «veto» na neke druge. Teme koje su najviše pogađale i koje je trebalo «cenzurisati» bile su upravo one povezane s traumatskim iskustvima, odnosno osećanjima koja su ta iskustva pokrenula u članovima grupe. Naročito je osećanje krivice bilo bolno pitanje, a svaki pomen te teme izazivao je bure ljutnje i potrebu da se to osećanje potpuno negira. Svaki pomen mogućnosti postojanja takvog osećanja doživljavao je kao optužba, upiranje prsta u njih i sipanje soli na još uvek svežu i bolnu ranu. Samo je jedan član grupe, preuzimajući ulogu «glasnogovornika» (Foulkes, 1948), prihvatao tu temu i razmatrao sopstvenu odgovornost i krivicu za određene događaje. Taj član je i inače sklon da traži krivca u sebi čak i onda kada je jasno da nema njegove odgovornosti. Kao takav bio je pogodan da ga grupa «delegira» da se ponese s tom bolnom i uznemiravajućom temom, i izbori sa osećanjem bespomoćnosti i saznanjem da se u životu nekad dešavaju užasne stvari koje je nemoguće predvideti i razumeti, i kojima se ne može upravljati.

DVOSTRUKA IZDAJA

«Prisilna mobilizacija» nepodnošljivih osećanja besa, nemoći, bespomoćnosti, beznađa, straha, očaja i krivice

Tema prisilne mobilizacije često je pokretana na grupi, najčešće onda kad bi nešto postalo preteško ili kad bi izazov da se pokaže ljutnja na terapeutkinje bio isuviše veliki. Na jednoj od grupnih seansi terapeutkinje uvode nove članove. Nakon početnog odobravanja i upućivanja «novih» članova u rad grupe od strane «starih», uznemirenost oko dolaska novih i ljutnja na terapeutkinje zbog toga pretače se u živu diskusiju o zločinima i odgovornosti, ratnim dešavanjima, kriminalu i manipulaciji, izdaji i hrabrosti. Novi član, prisilno mobilisan nakon što je izbegao u Srbiju, napeto i ljutito govori o svom iskustvu ističući kako mu je najteže palo «izdajstvo» koje je doživeo ovde, a koje se sastojalo u tome da njega, «ratnog veterana i invalida, tamo neki arkanovci privode i maltretiraju govoreći mu da je izdajnik i kukavica».

Slična situacija odigrala se i na grupi na kojoj su terapeuti obavestili članove o teškoj bolesti najaktivnijeg i najredovnijeg člana šest meseci nakon osnivanja grupe. Ta informacija je pokrenula lančanu reakciju teških osećanja, a pre svega straha i nemoći, bespomoćnosti, imanja i nemanja podrške, razočaranosti, gubitka poverenja u ljude i, nasuprot tome, potrebu da se veruje u druge i da se održi nada uprkos brojnim negativnim iskustvima. Kao reakcija na to ponovo se na grupi javlja potreba za evakuacijom teških osećanja u člana koji je prisilno mobilisan i koji preuzima ulogu «glasnogovornika» iznoseći niz uvreda na račun međunarodnih organizacija, institucija, države.

Još jedan «izazov» na grupi bilo je davanje informacije o pisanju ove monografije. Na toj i narednim grupama članovi sa iskustvom prisilne mobilizacije ponovo su "delegirani" za nosioce grupne anksioznosti. Zbog posebne važnosti koju je ta informacija imala za grupnu dinamiku o tome ćemo opširnije govoriti nešto kasnije. Sada bismo samo razmotrile reakciju «prisilno mobilisanih»: na grupi na kojoj terapeutkinje govore o pisanju monografije, član M.L. (prisilno mobilisan) nije prisutan. Posle burnih reakcija članova, ljutnja upućena terapeutkinjama koncentriše se na odsutnog člana i on postaje «koristoljubiv čovek kome je materijalni interes iznad svega, i s nejasnim motivima za učestvovanje na grupi». Centralna grupna fantazija u tom momentu jeste to da je terapeutkinjama važniji lični interes, tj. dobit od pisanja i publikovanja članka nego autentična pomoć članovima grupe, te tako one postaju «koristoljubive», i s «nejasnim motivima» za učestvovanje na grupi. Grupna anksioznost projektuje se na člana koji nije tu, i koji svojim odsustvom (ali ne samo time!) postaje pogodan da se u njega evakušu osećanja ljutnje, izneverenosti, razočaranosti i nepoverenja. S obzirom na to da su još neki članovi tada bili odsutni, postavlja se pitanje zašto su se ta osećanja evakuisala upravo u člana koji je imao iskustvo prisilne mobilizacije? Na sledećoj grupi M.L. se pojavljuje. Terapeuti ponavljaju

informaciju koju on nije znao. Ovog puta svi čute a M.L. postaje vidno uznemiren. Najpre ima potrebu da po ko zna koji put terapeutima detaljno objasni kroz šta je sve on prošao i neprestano ponavlja: «Da li me razumete?» Nakon toga, njegova ljutnja raste i on pomera stolicu ka terapeutkinjama, sve više ulazeći u krug dok ostali članovi čute. U ovoj situaciji član M.L. preuzima ulogu «glasnogovornika» i u ime cele grupe konfrontira se s terapeutkinjama ispoljavajući neodobravanje, ljutnju i bes. Izgleda da je grupna anksioznost reaktivirala kod ovog člana traumatsku situaciju, tj. uverenje da će on ponovo biti žrtvovan od strane grupe, baš kao i prilikom prisilne mobilizacije.

Opisani primeri pokazuju narastanje paranoidnih strahova u grupi. U sve tri situacije, da tako kažemo, «križe» u grupi, članovi u koje je evakuisana narasla grupna anksioznost bili su članovi sa iskustvom prisilne mobilizacije. Izgleda da su ovi članovi upravo zbog tog iskustva tj. angažovanih odbrana, bili pogodni da budu respondenti, tj. «glasnogovornici» ili «žrtveni jarci», odnosno oni u koje se evakuišu nepodnošljiva osećanja krivice, besa, nemoći, beznađa, očaja i straha. S druge strane, i grupa je, izgleda, doživljena kao mesto gde treba da dođe do prisilnog prihvatanja sopstvenih teških osećanja – agresije i krivice na prvom mestu - odnosno kao mesto prisilnog guranja mentalnog bola u članove grupe. Pored toga, opisane situacije ilustruju kako se u ovoj grupi odbrane od depresivnih osećanja artikulišu kroz odbrane od persekutorne krivice, što nas vodi ka mogućem zaključku da je prisilna mobilizacija bila doživljena kao realizacija persekucije.

TIŠINA U GRUPI

Grupnoanalitička orijentacija kao okvir za rad ove grupe uslovljavala je kako postojanje stabilnog setinga (isti prostor, isto vreme, isti terapeuti) tako i nedirektivnost pristupa, bez nametanja tema za razgovor, uz podsticanje članova da slobodno asociraju i uz dopuštanje da se javi tišina u grupi. Takva situacija nekad je bila teška za podnošenje i članovima i terapeutima. Članovima, jer ih je asocirala na doživljene traumatske situacije, a pre svega na neizvesnost kroz koju su prolazili u zarobljeništvu u iščekivanju «iznenađenja» koja su im spremali njihovi mučitelji, a terapeutima iz straha da bi, makar na nesvesnom nivou, mogli biti doživljeni kao novi mučitelji. Upravo iz ovih razloga tišine na grupi gotovo da i nije bilo jer su se članovi trudili da je ne bude, a i terapeuti su, sa svoje strane, imali potrebu da, ukoliko i nastupi, tišina ne traje predugo, s obzirom na značenje koje ona može imati za grupu ovako traumatizovanih ljudi:

Na desetoj grupnoj seansi član P.L., koji od početka za grupu nosi pasivne i izolovane delove, prvi put na grupi koristi vreme na jedan drugačiji način i, uzimajući dobar deo vremena za sebe, priča o svojim iskustvima tokom rata, zarobljeništvu i mučenja. Posle njegove priče nastupa tišina na koju on reaguje uznemirenošću i potrebom da je prekine. Na intervenciju terapeuta da je, izgleda, tišina za njega, a i za ostale iz nekih razloga postala teška, on kaže kako je takav i

u svojoj porodici, da mu samoća i tišina ne prijaju i da ih smatra nezdravim i odmah potom menja temu pokazujući živo interesovanje za terapeutkinje, šta rade, odakle su, kako će provesti predstojeći odmor, da li su i one preživjele neke traume i kako su im roditelji. Ne dobivši očekivane odgovore, nastavlja da govori o tome kako je nakon rata i odlaska u invalidsku penziju počeo da se bavi maketarstvom, a izučio je i zlatarstvo, što mu sada donosi i određene prihode, i ističe da naročito voli da čisti i popravlja polomljeni nakit.

Tišina je u grupi očigledno pokrenula teška osećanja koja je taj član pokušao da evakuiše u terapeutkinje. Interesovanje za terapeutkinje je jednim delom bilo odbrambeno, ali s druge strane je ono bilo i njegov pokušaj komunikacije sa sopstvenim zdravim delovima oličanim u njima, što donosi umirenje i okretanje zdravijim i bezbednijim temama kao što su život nakon rata i pokušaj reparacije traume (čisti i popravlja polomljeni nakit – nešto dragoceno što treba da se očisti i popravi ukazuje na njegovu potrebu da bude očišćeno i popravljeno sve ono u njemu što je preživelo uprkos užasnim događajima).

ODUSTAJANJE OD TERAPIJE

Odustajanje od terapije, naročito u početnim seansama, nije retkost. Obraćanje za psihološku pomoć, pored toga što budi nadu u podršku i olakšanje tegoba, izaziva i veliku strepnju od suočavanja s bolnim sadržajima i osećanjima, i strah zbog neizvesnosti da će se pomoć dobiti, da će neko moći da prihvati i razume ono što je i samim klijentima teško razumljivo i prihvatljivo. Naravno, ne treba gubiti iz vida ni nesvesne motive, naime strah od toga da se ponovo stekne poverenje u nekog, čime bi se izgubila unutrašnja dobit od negovanja mržnje i osvetoljubivih osećanja. Zbog toga nije neobično ni početno odustajanje članova u ovoj grupi. Ipak, nametnulo se pitanje da li za ovu grupu traumatizovanih ljudi postoje još neki specifični činioci koji su uticali na to da početna zainteresovanost za psihoterapiju opadne i da grupa počne da se osipa. Jedan od faktora je svakako priroda motivacije. Pored osnovnog motiva da im «od razgovora u grupi bude bolje», postojali su i neki drugi koji su se oslanjali na «korisnost lečenja u sudskim procesima za nadoknadu štete». Bez ulaženja u dublja razmatranja o tome koliko je materijalna nadoknada značajna i u psihološkom smislu, izgleda da je bilo teško suočiti se s pitanjima koja su se otvorila već na prvoj grupi. «Svima nam je loše, zato smo ovde», «naravno da smo ljuti, mi smo najgore prošli od svojih sunarodnika», «posle svega da me hapse tamo neki arkanovci», «naravno da nemamo poverenja u te međunarodne organizacije»... Prepoznaje se potreba da se traži pomoć i, istovremeno, strah od toga da se ona dobije. Na prvoj grupi članovi govore o nemoći, ali se istovremeno i «zbrinjava» član koji je pre samo par meseci pušten iz zatvora. Kao da je bilo najbezbolnije baviti se namučenim, bolnim i ranjivim delovima sebe kada su viđeni spolja, u nekom drugom. Time se već od prve grupe pokazuje spremnost da se mučeni i napaćeni deo sebe drži na distanci i

od sebe i od terapeutkinja. Kad bi izazov u smislu pojave «vrućih tema» i pratećih osećanja na grupi postao veliki, usledio bi značajan apsentizam ili odustajanje od terapije, a na samim grupnim seansama vodili bi se dnevno-politički razgovori, uz snažnu potrebu da se marginalizuje uloga terapeutkinja.

Posttraumatski stresni poremećaj je česta posledica traumatskih događaja; on se satoji od tri grupe simptoma, a jednu od njih karakteriše izbegavanje prisećanja i suočavanja sa situacijama koje su u vezi s traumatskim događajem ili na njega asociraju. Pokušaj da se na traumu ne misli, da se ne govori o njoj i ne podseća na nju zapravo je pokušaj da se pobegne od nepodnošljivih osećanja. Odustajanje od terapije je verovatno jedan, mada ne i jedini, način ispoljavanja potrebe za izbegavanjem. Neki članovi su se od teških sadržaja branili humorom, bekstvom u rad često kompulzivne prirode, natojanjem da izbegavaju «teške» teme na grupi i da se okreću «lepšim» temama kao što je priča o budućnosti ili svakodnevnim dešavanjima u društvu. Bilo je i potrebe da se grupa pretvori u nešto što nije, u mesto za druženje i neobaveznu priču, da se izbegne uobičajeni seting i izade u park, ode u kafanu, neki drugi prostor u kojem neće biti opasnosti od pojave bolnih emocija. Neki klijenti su upravo ograničen i zatvoren prostor kakav je soba za grupni rad doživljavali kao podsetnik na traumatske događaje, pre svega zarobljeništvo, te se neretko dešavalo da govore o neprijatnosti koju osećaju u takvom prostoru ili pak da usred grupe izlaze do toaleta da bi tamo evakuisali sve što je u njima štetno i zaprljano.

Na devetoj grupi, na kojoj je većina članova odsutna, jedan od dvojice prisutnih govori o strahu od optužnica, novih proganjanja od strane hrvatskih vlasti; kaže da je to možda razlog što je većina članova odsutna, da ima dosta straha usled neizvesnosti oko toga ko su zapravo terapeutkinje jer su one zaposlene u međunarodnoj organizaciji, te da se česta odsustvovanja verovatno mogu pripisati njihovom nepoverenja ne u same terapeutkinje, već u organizaciju u kojoj one rade, da im je dosta međunarodnih organizacija i takozvane pomoći. Cepanje, kao dominantan mehanizam odbrane na grupi, prisutno je veoma dugo. Terapeutkinje su «dobre i pune razumevanja», a sumnje i strepnje prebačene su na organizaciju u kojoj one rade, odnosno na stav da bi one jedino «po nalogu šefova», a nikako svojom voljom mogle da urade nešto što bi povredilo članove grupe. On zatim prelazi na situaciju u zemlji, govori o nezaštićenosti, izdaji sa svih strana, raspadu zemlje i društva, o tome da se ne zna red i ne poštuju pravila. Govoreći o tome sve se više ljuti. Ostaju bezuspešni pokušaji terapeutkinja da se to o čemu on govori dovede u vezu s neredovnim dolaženjem članova, s ljutnjom na terapeutkinje koje su doživljene kao neko ko ih izdaje, ko ih ne štiti dovoljno, s doživljajem grupe kao «države koja se raspada, mesta gde se ne zna red i ne poštuju pravila». U sličnom tonu je i dešavanje na jednoj od narednih grupa, kad su terapeutkinje najavile uvođenje novih članova. Nakon tišine sledi živa rasprava, koja apsorbuje dobar deo grupnog vremena, o «nesposobnim političarima», «neslaganju Tadića i Koštunice i njihovoj odgovornosti za stanje u zemlji», o tome

da bi bilo najvažnije da se «predsednik i premijer dogovore, a ne da prave te česte promene u vladi koje ometaju rad države». Ovde su terapeutkinje doživljene kao Tadić i Koštunica koji «ne mogu da se dogovore» i koji prave stalne «promene u vladi», tj. uvode nove članove, zbog čega grupa ne može da radi punim kapacitetima. Ova interpretacija stiže na cilj. Kreće lavina kritika, sumnji, pitanja, ljutnje i preporuka terapeutkinjama kako da vode grupu, da treba da budu «lukave kao lije» da bi ih «prozrele», da nađu «lukav» način da ih «otvore», a ne da se oni «otvaraju sami», da budu «direktnije», «jasnije», «strože», da «predviđaju» šta će se s njima dogoditi. Dotiču se i godina terapeutkinja, oglašava se jedan član s konstatacijom da je razlika u godinama «jaz koji je teško prevazići». «Jaz» koji je teško prevazići je i potreba za dezidealizacijom terapeutkinja, ali aktivirani rascep još uvek onemogućava ambivalenciju i otpočinjanje integrativnih procesa. Otud toliko ljutnje na terapeutkinje koje pokušavaju da uvedu «jeretičnu» ideju o sopstvenoj nesavršenosti, nesavršenosti članova i nesavršenosti grupe.

RAZVOJ GRUPNE DINAMIKE I KONTRATRANSFER (Prorada i tugovanje)

Nakon uspostavljanja grupne kohezivnosti i preživljavanja «drop-outa», članovi preuzimaju sve veću inicijativu i naglasak se, iz seanse u seansu, prebacuje sa spoljašnjih na unutrašnja zbivanja. Pojavljuje se ideja o važnosti grupe kao mesta gde članovi mogu slobodno i nesputano da razmišljaju o sebi, i gde sve autentičnije međusobno komuniciraju. *Na 19. grupi jedan od aktivnijih članova objašnjava novom članu kako je «grupa mesto gde se može i treba dozvoliti sebi suočavanje s bolnim sećanjima i osećanjima kako bi onda moglo bolje da se funkcioniše i u realnom životu»*

Ideju o terapeutkinjama kao jedinim «krivcima» za odustajanje nekih članova i jedinim odgovornim za opstanak grupe sve više smenjuje ideja o sopstvenoj odgovornosti: *Na 14. sesiji započet je razgovor o nedolascima nekih članova. Prisutni član iznosi svoje mišljenje kako je to posledica pogrešnih i nerealnih očekivanja pojedinih članova grupe, po principu «oni samo treba da dođu a terapeutkinje će uraditi sve ostalo». Prisećajući se svog prvog dolaska na grupu, strepnje i skepse povodom toga, iznosi zadovoljstvo što je «uprkos svemu» ostao, što se uklopio i počeo da saznaje «mnoge važne stvari» o sebi, i ističe da mu grupa sve više prija. Drugi član se nadovezuje i potvrđuje značaj koji grupa ima za njega, kaže da se promenio, da nije više potišten kao ranije. Ističe da retko pokazuje svoja osećanja i da ne priča o njima nigde van grupe. U naznakama saopštava strah od «izbacivanja svih emocija koje potiskuje u sebi». Javljaju se i ostali, komentarišu kako vide sebe i druge na početku i sada, i govore o tome na koji način je kome grupa pomogla. Javlja se i bojazan da iz nekih razloga grupa ne prestane s radom.*

Pojačavanje simptoma (kao na primer intenziviranje košmarnih snova, napetosti ili neraspoloženja), o kojem su članovi u početku bili obavješteni kao o očekivanoj mogućnosti, ne budi više toliko straha jer se uporedo s tim jasno vide i dobiti, tj. da je nakon perioda intenziviranja simptoma usledio period njihovog smirivanja, pa i potpunog povlačenja:

Član Z.C. koji je, inače, jedan od pasivnijih na grupi, od onih koji su zagovornici teorije da se «na loše stvari u životu» ne treba vraćati, da «traume treba da se zaborave i ne pominju» počinje preispitivanje takvog stava. Govori o tome kako se pre nekoliko godina povukao u sebe i nije radio ništa osim sađenja voćki, kako je u krugu kasarne napravio ogroman voćnjak i čak bio pohvaljivan zbog toga od strane svojih starešina, iako je on sve to radio da bi «pobegao od svojih osećanja», a onda je nakon toga «završio u bolnici jer se psihički nije dobro osećao».

Snovi postaju dostupni analiziranju i razumevanju, i s razvojem grupe sve se češće pojavljuju u grupnom materijalu: *Član B.N. govori na 16. grupi o tome kako mu se snovi «pojačavaju», naročito posle grupe, «kako snovi o ratu, tako i neke nerealne stvari koje nije doživeo». Sve češće sanja prijatelje koje je izgubio u ratu, o kojima mnogo ne priča, ali koji mu jako nedostaju. Eto, sanjao je poznanika iz Hrvatske koji je još pre rata nestao i do danas se ne zna ništa o njemu, da li je živ ili ne. Čudno mu je što sanja nekog s kim nije bio blizak. Pojašnjavanje terapeuta da se on zapravo sreće s jednim delom sebe, delom koji je nestao pre rata i koji mu sada nije blizak, delom za koji sada ne zna da li je živ ili ne, budi kod B.N., ali i kod drugih članova prepoznavanje potrebe za pronalaženjem onih aspekata sopstvene ličnosti koje su potisnuli i s kojima dugo nisu mogli da dođu u kontakt. L.K. kaže kako ga u njegovim snovima uvek neko progoni ali ga nikada ne uhvati i kako mu u snu uvek nedostaje novac ili lična karta. Košmarni snovi, gotovo redovni prateći simptom posttraumatskog stresnog poremećaja, najčešće imaju za temu proganjanje i osećaj snevača da ne može da pobegne ili da mu nešto važno nedostaje da bi se spasio. Intervencije terapeuta u ovim slučajevima usmerene su na to da članovima približe potrebu za suočavanjem s bolnim osećanjima koja ih progone: ljutnjom, ubilačkim besom, ali i tugom i krivicom. U snu nedostaje ono što su oni zaista realno izgubili: identitet i egzistencija. Pokreće se tema gubitaka, brojnih separacija koje su doživeli, pitanja da li će ovde moći da izgrade zadovoljavajuće odnose s drugima, da ponovo dozvole sebi da imaju dobre prijatelje. Od ove potrebe član C.M. se, noseći grupnu anksioznost, brani na istoj grupi konstatacijom kako mu grupa znači, ali to je «drugo», ovde su ljudi «slični njemu» i ne veruje da bi ovako bliske odnose i razumevanje mogao da napravi s drugim ljudima «van grupe».*

Koliko je terapija, iako doživljena kao značajna i korisna, bila i bolna i zastrašujuća za ove ljude govori i sledeća ilustracija: *Član M.D. na jednoj seansi, više od pola godine od početka grupe, iznosi svoju dilemu da li da ode u rodni kraj na ekshumaciju tela svog rođaka. Misli da treba da ode i da se «suoči sa svim što*

ga muči», ali ispoljava i strah da donese tu odluku. Nakon te seanse počinju učestala izostajanja ovog člana sve do konačnog napuštanja grupe, uprkos tromesečnom urednom javljanju terapeutkinjama da će sledeći put doći. Pokušaji terapeutkinja da se dogovore s njim i da ga vrate na grupu ostali su bezuspešni. Izazov da se njegova najdublja i najbolnija osećanja «ekshumiraju» bio je prevelik, uprkos jasnoj potrebi za terapijom. M.D. je, inače, bio jedan od onih članova koji su na grupi isticali kako su se dobro adaptirali u novu sredinu, koji se nisu mnogo osvrtni na rat, mobilizaciju, zarobljeništvo i prisilnu mobilizaciju i koji su se trudili da sve gledaju s «lepše strane».

Na strani terapeutkinja uočljiva je faza pojačanog oduševljenja zbog rada sa ovom grupom, koje je često prerastalo u idealizaciju same grupe i njih samih kao terapeuta. Iako se jedan deo ovakvih reakcija može smatrati i korisnim i poželjnim, pogotovu u prvim mesecima života grupe, sigurno je da takav doživljaj terapeutkinja nije imao samo odbrambenu funkciju već je dobrim delom bio i odgovor na očekivanja članova grupe. Terapeutkinje su u priličnoj meri, baš kao i članovi, i same negirale postojanje teškoća u radu sa ovom grupom ljudi, činjenicu da su neretko radile s po dva ili tri ili čak samo jednim članom zbog velikog apsentizma, naročito u prvoj godini grupnog života, i to kroz negiranje činjenice da su teme s kojima su se suočavale na grupi za njih isto tako i teške i bolne i uznemiravajuće kao i za članove. Potreba da se grupa ne raspadne i da se ne ponovi scenario po kojem za ove ljude nema i ne može biti sigurnog mesta, da oni ne budu ponovo iznevereni, izdati, napušteni i prepušteni sami sebi bila je suviše jaka i prisutna i na strane grupe i na strani terapeutkinja. Zbog takvih kontratransfernih reakcija u grupi je prilično dugo održavana fantazija da su ljutnja, bes, nezadovoljstvo i netrpeljivost nepotrebne i nepoželjne emocije u grupi.

PREOKRET U GRUPNOJ KULTURI I POJAVA NEPRIHVATLJIVIH OSEĆANJA

«Obećana zemlja progonjenih Srba i obećana sigurnost na grupi»

Pokretanju i otkrivanju ovih osećanja prethodile su nove i (ne)očekivane situacije. Najpre su to bile seanse kada su uvođeni novi članovi, što je bilo praćeno sve učestalijim protestima i doživljajem da su novi članovi «zamena za nas». Ne «zamena» za one koji su odustali, već «zamena za nas», za one koji su tu, prisutni. Na nesvesnom nivou, moguće je da je dolazak novih članova doživljan i kao dolazak novih zatvorenika u vreme kad su bili zatvoreni i živeli u nepodnošljivoj iščekivanju šta će im doneti sutrašnji dan. Verovatno je tom prilikom bilo prisutno i osećanje olakšanja koje je donosila ideja da će se mučitelji barem malo okrenuti novima... osećanje tako ljudsko a tako teško prihvatljivo za moralnu instancu ličnosti, provocirano na grupi «*drop-out-ima*» i posledičnim uvođenjem novih članova, budilo je veliku količinu anksioznosti i ljutnje.

Sledeće situacije na grupi u kojima su se javljala «neprijatna» osećanja bile su one kada su terapeutkinje davale direktivnije intervencije u pogledu neosveščene i duboke krivice i konfrontirale članove s njihovim mehanizmima izbegavanja ili potiskivanja teških sadržaja.

Konačan «preokret», međutim, donosi informacija data grupi o pisanju monografije i potrebi za pisanjem takvog rada. Svi članovi grupe reaguju jednoobrazno. Svi se slažu da «o tome» treba pisati, ali nakon te podržavajuće konstatacije terapeutkinje se susreću s bujicom negodovanja i kritika upućenih na «razne adrese», tj. članovima koji nisu tu, nevladinim organizacijama, političarima i političari, onima koji izručuju Srbe u Hag da bi ih tamo proglasili za zločince, «opštoj» izneverenosti s kojom su se toliko puta već sreli... Istovremeno se odbijaju ili ignorišu intervencije terapeutkinja i njihovi pokušaji da bilo šta povežu sa informacijom koja je eksplodirala u grupi kao bomba, s jasnom porukom «da ćete ili će se okrenuti i na njih». Na toj grupi se svi do poslednjeg sećaju svojih najtežih iskustava u ratu i o njima pričaju. Reč je o potresnim događajima koji su dobili karakter najtežih iskustava jer su doživljeni kao izneveravanja od strane bliskih prijatelja ili saradnika, ili su bili povezani s njihovom mukom da odlučuju o životima drugih ljudi, ili su ih doveli u situacije koje su kasnije medijski zloupotrebene. Jedan član govori o porodičnoj šumi koja se «stolećima čuvala i nije sekla kako bi je sinovi i unuci nasledili i tu svijali svoja ognjišta», kako su i njegov deda i otac mogli da predvide da će jednom doći do progona Srba iz Hrvatske, ali su ipak ostali tamo. Zaključuje kako su se i njegovi preci kao i on «povelili za srcem i nadom koja izgleda, kako to i pisci kažu, poslednja napušta čoveka». Napad na terapeutkinje je jak i frontalni. Kao da ništa pozitivno nije moglo biti viđeno. Jedan od članova u besu govori o «novim izdajama» kojima su izloženi, jer «kao da nije bilo dovoljno što su stradali, mučeni, napustili vekovna ognjišta» nego su još, povrh toga, neki od njih doživeli i prisilnu mobilizaciju u Srbiji, toj «obećanoj zemlji progonjenih Srba». Terapeutkinje, a naročito jedna, odjednom po nekim neobičnim elementima počinju neodoljivo da liče na žene tužitelje, advokate i one žene koje na našoj političkoj sceni promovišu izručenje zločinaca u Hag i insistiraju na preuzimanju odgovornosti za zlodela koja su počinili Srbi, tj. «sve te beskrupulozne i labilne žene koje ne razumeju njihove priče, koje se smeju njihovoj mucu i neozbiljno shvataju ono kroz šta su oni prošli»

I kako iza idealizacije često sledi persekucija, terapeutkinje od «divnih, dobrih i lepih devojak» postaju «koristoljubive, okrutne i beskrupulozne žene» koje «ili neće ili ne mogu da razumeju njihova stradanja, patnje i nepoverenje» i koje će, ma šta oni radili, «isterati svoje».

Osećanja terapeutkinja kreću se od tuge što su ih povredile, što su «izneverile» poverenje i njihovu naklonost, do ideje koja se nakon ove grupe jasno pojavila, a to je da biti terapeut znači mnogo više nego podržati i razumeti nekog kome je teško i da se i one i grupa moraju pomeriti iz uljuljkane atmosfere «bezuslovnog prihvatanja i ljubavi» da bi se postigla istinska promena.

Ova situacija verovatno jeste šansa da se terapeutkinje dezidealizuju i da se time istovremeno smanji distanca koja se sve vreme održava između njih i članova grupe. Da se premosti rascep između članova, koji su pre svega muškarci, ratnici, agresivni i grubi, i terapeutkinja, koje su žene, mlade, nežne, divne i lepe, neoštećene ratom i stradanjima, neoštećene agresijom i ljutnjom, kako svojom, tako i njihovom.

Potreba za cepanjem i čuvanjem dobrih delova sebe tako što će se oni projektovati u terapeutkinje vidi se na niz grupa, a o njoj svedoči i veliki broj primera navedenih u ovom radu, gde su «terapeuti dobri a organizacija loša»; ta potreba se održava sve do poslednjih grupnih seansi da bi se na kraju sva neadekvatnost videla u jednoj terapeutkinji dok je druga ostala «dobra».

S obzirom na to da je «loš» objekt u početku bio smešten izvan grupe u daleke spoljašnje objekte (međunarodne organizacije, političare, društvo, loše države, «truli Zapad» i sl.), a da se on s vremenom prepoznaje i u grupi - pa su neki članovi samo «dobri i miroljubivi» a drugi samo «impulsivni i agresivni» - i s obzirom na opisana dešavanja, rekli bismo da celokupni grupni proces ide u pravcu prepoznavanja tih udaljenih i suprotstavljenih osećanja.

«Cepanje» koterapijskog para na deo koji je «dobar i uključen» i deo koji je «isključen i liči na Sonju Biserko» najavljuje nam da će se od tog mehanizma odustati u korist prepoznavanja, prihvatanja i integracije kako poželjnih tako i nepoželjnih delova sebe. Možda je previše očekivati od njih da uvide da je to što ih nervira kod Biljane Vučo, i to što je «na Zapadu sve trulo» zapravo njihov strah od postojanja psihičke realnosti, naime od toga da nešto što oni doživljavaju kao beskrupulozno poseduje svako od njih (a i svako od nas), te da svako društvo i svaki čovek mogu da prepoznaju nešto «trulo» u sebi!

Grupe koje slede donose ohrabrenje koje se ogleda u pojavljivanju ideje kod članova da postoje i pozitivni aspekti pisanja rada. Ili, kao što reče jedan od članova «nemaju ni svi pedijatri decu pa ih uspešno leče»; to je bilo svojevrsno priznanje terapeutkinjama da mogu da ih razumeju, budu tu, dele mnogo šta s njima i pomognu im, ukratko da ih uspešno leče, iako same nisu doživele ratna stradanja.

ZNAČAJ PISANJA OVOG RADA

Ovaj rad ma višestruki značaj za grupu i grupni proces, a naravno i za same autorke. Najpre, samo pisanje rada mnogo je jasnije ukazalo na osnovne teškoće u radu sa ovom grupom, i sigurne smo da će se taj pozitivni efekat odraziti na naš dalji rad u tom smislu. Ipak, ovo je prva grupa zarobljanih i torturiranih klijenata s kojima se radilo na ovakav način, tj. u okvirima grupnoanalitičkog postupka, i to, koliko nam je poznato, ne samo prva u IAN-u već u celoj zemlji. Drugi značajan aspekt jeste unošenje teme pisanja rada na grupu. Pored opisanog preokreta u grupnom procesu, koji je sekundarna dobit, cilj je bio da članovi grupe

dobiju mogućnost da u ovoj situaciji imaju potpunu kontrolu nad onim što čini njihov život u grupi. Kontrola i mogućnost izbora nisu bile samo formalnog karaktera i značajno je to da smo bile spremne da odustanemo od pisanja ukoliko samo jedan član pokaže značajno i otvoreno neslaganje s tim. Naše je zadovoljstvo što je ova grupa («naša grupa»), prihvatila izazov i ukazala nam poverenje. I kao što jedan član grupe reče «malo je situacija u životu koje se po dobrom pamte čitavog života». On je doživeo takvu situaciju kad je osetio divni ponos na svog oca videvši ga u kratkom televizijskom kadru kako bez reči ljubi temelje srušene crkve u Hrvatskoj. Za nas su to u životu ove grupe bile situacije kada su članovi pokazivali snagu da se nose s provokativnim situacijama i kada su iskazivali svoja osećanja s punim poverenjem u nas.

UMESTO KRAJA

Teško je govoriti o konačnim efektima dok grupa još traje. Smatramo da najveću dobit od grupe imaju najredovniji članovi i oni koji su dugo u grupi. Tu se izdvaja jedan član, ne samo po statistici dolazaka nego i prema kapacitetima za razumevanje intrapsihičkih procesa i interpersonalnih odnosa koje je razvio i negovao u grupi. Na drugom kraju su oni koji su često izostajali ili su prekinuli terapiju ili bili na grupi samo jednom. Njihova dobit je u skladu sa onim što je grupa mogla da im ponudi u trenutku u kom su bili njeni članovi. Mi smatramo da je grupa dobro prihvatila te tzv. «privremene» članove i da je podržavala njihov ostanak u grupi, ali to, nažalost, nije uvek urodilo plodom.

Našu dobit je nemoguće izmeriti samo sa stručnog aspekta. Ovakva iskustva za nas ulaze u red životnih iskustava. Onoliko koliko je trauma članova grupe ostavila traga na njihove živote, toliko je nama iskustvo u radu s njima pokazalo kolike su ljudske moći u nevolji.

Dvostruka su osećanja prema «kraju», čak i kad je posredi pisanje rada. «Zaključak» je i tačnija i lepša reč. Pominjanje «kraja» je možda izvesna priprema za završetak rada sa ovom grupom...

Ipak, teško je govoriti o osećanjima koja će pratiti proces završavanja iako znamo da završetak terapije znači otvaranje novih mogućnosti i za njih i za nas.

LITERATURA

Bion, W.R. (1959) *Experiences in Groups*. New York: Basic Books.

Foulkes, S.H. (1948) *Group analytic psychotherapy. Method and Principles*, H.Karnac (Books) Ltd. Maresfield Library.

Kaplan, H.I., Sadock, B.J. and Grebb, J.A. (1994) *Synopsis of Psychiatry*, Baltimor: Williams&Wilkins.

Peternel F. (1991) *The Ending of a Psychotherapy Group*, *Group Analysis* 24: 159-169.

Špirić, Ž., Knežević, G., Jović, V. and Opačić, G. (2004) *Tortura u ratu, posledice i rehabilitacija: Jugoslovensko iskustvo*. Beograd: International Aid Network

Yalom, I. (1985) *The Theory and Practice of Group Psychotherapy*. New York: Basic Books.

PRISILNA MOBILIZACIJA RATNIH VETERANA IZBEGLICA KAO RIZIK ZA DODATNU PSIHIČKU DEKOMPENZACIJU

Radomir Samardžić

SAŽETAK

Prisilna mobilizacija koja je u Srbiji vršena nad izgnanim i prognanim licima u leto 1995. godine, kod većine prisilno mobilisanih dovela je do različitih psihičkih poremećaja, pretežno posttraumatske etiologije, a najčešći je bio posttraumatski stresni poremećaj. Prisilna mobilizacija bila je praćena psihičkim i fizičkim zlostavljanjem za vreme vojničke obuke. Ovo zlostavljanje je poprimalo i karakteristike torture. U radu su prikazani karakteristični slučajevi prisilno mobilisanih, postupci tokom obuke, posttraumatske sekvete i karakteristike kliničke slike. Psihološko-psihijatrijska evaluacija i terapija sa ovim kiljentima bila je povezana sa - i delimično otežana - legalnim konsekvencama nadoknade nematerijalne štete usled pretrpljenog duševnog bola tokom hapšenja, prisilne mobilizacije i zlostavljanja tokom obuke. S druge strane, nalazi iz ove studije, u kombinaciji sa zakonskim konsekvencama, mogu biti od značaja za prevenciju torture.

UVOD

Tokom 2004. i 2005. godine u Centar za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) javilo se preko 150 klijenata radi terapije i psihološko-psihijatrijske procene mogućih psihopatoloških sekvela prisilne mobilizacije koja je nad njima sprovedena, uglavnom tokom leta 1995. godine. Najveći broj ovih klijenata, pretežno ratnih veterana, mobilisan je neposredno posle povlačenja s hrvatskog ratišta zbog hrvatske ofanzive "Oluja" u avgustu 1995. godine. Ovakav način mobilisanja ljudi koji su izbegli u Srbiju datira, međutim, još od leta 1994. godine. Smatra se da je juna te godine nekoliko hiljada ljudi iz

Srbije (između 2.000 i 4.000) protiv svoje volje odvedeno u ratna područja Bosne (pod kontrolom Pala) i Krajine (Fond za humanitarno pravo, 2003).

Prisilna mobilizacija bila je dodatni stres za većinu ratnih veterana. Mnogi od tih ljudi - tačnije, većina - učestvovali su u ratu u Hrvatskoj od 1991. godine i za to vreme su bili izloženi različitim vrstama ratnih stresora. Neki su učestvovali u borbama, neki su bili angažovani u okviru radne obaveze u ratu ili civilnoj zaštiti, a nekoliko ih je bilo i u zarobljeništvu. I samo izbeglištvo spada u visoko stresno iskustvo. Kod većine klijenata registrovane su sekvele posttraumatskih sindroma ili jasno ispoljene kliničke slike posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP). Kod nekih je PTSP nastao uglavnom zbog stresora i trauma tokom prisilne mobilizacije, a kod nekih je prisilna mobilizacija pokrenula ponovno preživljavanje potisnutih ratnih trauma. Obuka kojoj su bili podvrgnuti bila je prožeta fizičkim zlostavljanjem i ponižavanjem i, u celini, imala je elemente torture.

Više nego neke druge forme traumatskih događanja, npr. one izazvane prirodnim ili tehnološkim nesrećama, interpersonalna trauma uzdrma duboke i rano formirane temelje međuljudskih odnosa, i preti da pojedinca na duže vreme, pa i trajno, liši osećanja sigurnosti, privrženosti i spontanog deljenja emocija s drugim ljudima. Interpersonalna trauma može imati forme kriminalnog nasrtaja, silovanja, nasilja u toku borbe ili političkog nasilja. Ono što je čini posebno problematičnom je aspekt namernog nanošenja patnje. Tortura, kao poseban vid političkog nasilja, predstavlja ekstremnu primenu sadističkih obrazaca u interpersonalnim odnosima, koji za posledicu mogu imati ne samo psihijatrijske poremećaje, već veoma često snažne i dalekosežne negativne posledice po ukupno psihosocijalno funkcionisanje žrtve. Kao najčešća posledica dugotrajne i/ili intenzivne torture nastaje PTSP, koji je praćen lepezom komorbidnih psihijatrijskih i (psiho)somatskih poremećaja. Basoglu i sar. su ustanovili da su prisutna tri stresora povezana s različitim aspektima psihopatologije kod preživelih žrtava torture: intenzitet mučenja, sekundarne posledice zatočeništva na razne životne oblasti i opšti psihosocijalni stresori nakon zatočeništva (Basoglu et al. 1994).

Smatra se da su žrtve torture najranjivija društvena grupa nakon rata, koja zahteva poseban multidisciplinarni pristup u psihosocijalnoj rehabilitaciji (Kučkalić et al. 2003).

Loše socioekonomsko stanje, karakteristično za izbeglice i loše psihičko stanje, karakteristično za osobe koje su preživele mučenje, uzajamno negativno deluju, zatvarajući žrtvu u krug iz koga je teško izaći bez značajne društvene podrške. Hondius i sar. su ispitivali zdravstvene probleme torturiranih izbeglica s obzirom na nasilje, demografske faktore i tekuće sociopsihološke probleme u azilu. Uočeno je da i tekuća socijalna situacija doprinosi zdravstvenim tegobama, a ne samo iskustvo nasilja. Izbeglice su pripisivale svoje somatske i psihološke probleme bolestima (48%), torturi (29%) i brigama vezanim za izbegličku situaciju (40%) (Hondius et al. 2000).

U istraživanju rađenom sa žrtvama torture koje su se javljale za psihološko- psihijatrijsku pomoć u CRŽT u periodu od januara 2001. godine do septembra 2003. godine, nađeno je da su ove osobe u većem riziku od somatskih i, naročito, psihijatrijskih poremećaja. Njihove zdravstvene tegobe traju duže i imaju veći rizik hronifikacije nego što je to slučaj sa drugim ispitanicima, sa onima kod kojih su se psihičke tegobe pojavile usled drugih ratnih i poratnih stresova, ili sa članovima porodica žrtava torture (Špirić and Knežević, 2004).

Najveći broj klijenata - žrtava prisilne mobilizacije - koji su se javili u CRŽT navodili su osećanje razočarenja koje još uvek imaju zbog toga što nisu očekivali da će biti hapšeni i zlostavljani "od svojih".

Kod većine klijenata nepovoljan faktor u dijagnostičkom i terapijskom procesu bio je motiv za realizaciju materijalne nadoknade za patnje koje su preživeli tokom prisilne mobilizacije i tokom vremena koje su proveli na terenu i kriznom području. Kod nekih klijenata uočena je tendencija pre naglašavanja simptoma.

Rentne tendencije i simulacija posttraumatskih rezidua i PTSP-a značajno su zastupljene pojave u kliničkoj i sudskomedicinskoj praksi. Posttraumatski stresni poremećaj jedan je od retkih psihijatrijskih entiteta koji je dospao u fokus pažnje javnosti i medija, posebno zbog toga što, u nekim slučajevima, sledi materijalna i finansijska kompenzacija. Zbog toga je u okviru psihološko-psihijatrijske evaluacije predviđena i ocena validnosti i psihijatrijskih simptoma i odgovora koje klijent nudi i tvrdi da je to posledica neke psihičke ili fizičke traume. Istraživači u psihijatriji zahtevaju određivanje prisustva ili odsustva dijagnostičkih kriterijuma na sistematičan, pouzdan način, što se obično postiže upotrebom instrumenata za strukturisani intervju. Ovakva procena vrši se u okviru strukturisanog intervjua za procenu PTSP-a (engl.: Clinical administrated interview for posttraumatic stress disorder - CAPS), korišćenog u dijagnostičkoj proceni klijenata koji su se javljali u CRŽT. CAPS ima dodatnu prednost jer u sebi sadrži i procenu težine, kao i kategorijalnu procenu PTSP-a (Blake et al. 1995).

Cilj ovog članka je da se utvrdi u kojoj meri je prisilna mobilizacija mogla da doprinese psihičkoj dekompenzaciji i razvoju posttraumatskog stresnog poremećaja kod veterana rata koji su izbegli iz Hrvatske u avgustu 1995. godine.

PRISILNA MOBILIZACIJA: OBUKA, DRIL ILI TORTURA?

Mobilizacija podrazumeva aktivnosti oružanih snaga jedne zemlje u cilju pripreme ljudskih i materijalnih resursa za dejstva u ratu ili u situacijama nacionalnih odnosno masovnih nesreća. Ona se sprovodi u miru, u okviru vežbi i provere efikasnosti sistema funkcionisanja mobilizacije ljudskih i materijalnih sredstava. Sprovodi se u vreme priprema za rat, u toku samog rata, ili u uslovima masovnih nesreća. Mobilizacija izbeglica, muškaraca koji su u najvećoj meri učestvovali u ratu u Hrvatskoj a izbegli su u Srbiju, vršila se prisilno a bila je u funkciji pripreme za nove ratne operacije.

U junu i oktobru 1995. godine Fond za humanitarno pravo (FHP) objavio je dva izveštaja o teškim kršenjima Konvencije UN o statusu izbeglica u Srbiji. Izveštaj je obuhvatao i problem mobilizacije izbeglica. Tokom 1996. i 1997. godine FHP je podneo tužbe u ime 708 srpskih izbeglica iz Hrvatske i Bosne, koje su pripadnici policije Srbije protivpravno lišili slobode posle hrvatske ofanzive "Oluja" i nasilno uključili u vojne jedinice Srba iz Krajine i Bosne. Ovim tužbama izbeglice traže od Republike Srbije da im isplati pravičnu novčanu naknadu na ime nematerijalne štete usled pretrpljenog duševnog bola zbog povreda ugleda, časti, dostojanstva i pretrpljenog straha (Fond za humanitarno pravo, 2003).

Tokom 2004. i 2005. godine oko sto pedeset ljudi koji su bili prisilno mobilisani javili su se u CRŽT radi psihološko-psihijatrijske evaluacije posledica trauma koje su doživeli tokom i za vreme prisilne mobilizacije. Na pregled su upućivani od strane psihologa CRŽT-a ili po preporuci Udruženja logoraša.

Da bi se razjasnilo da li se tokom prisilne mobilizacije radilo o drilu, pretereno gruboj vojničkoj obuci ili torturi, bilo je potrebno najpre definisati osnovne pojmove i utvrditi da li su postupci prilikom ove mobilizacije bili u suprotnosti sa zakonom? Da li se oni mogu smatrati vojničkom obukom, drilom ili torturom? To su pitanja na koja se može odgovoriti nakon detaljne analize pravnog aspekta, analize postupaka onih koji su sprovodili mobilizaciju kao i onih koji su izvodili "obuku" i, što je najvažnije, na osnovu analize izjava i psiholoških reakcija mobilisanih ljudi.

Kada se govori o vojničkoj obuci, ona se odvija u skladu s pravilima vojničke službe i programima propisanim za sticanje vojnih, ratnih i borbenih veština. Obuka može biti manje ili više stroga i rigorozna, u zavisnosti od namene jedinica u kojima se sprovodi, od karakteristika državnog i društvenog uređenja, i mesta, uloge i doktrine vojne organizacije u državi.

Dril se definiše kao poseban oblik komandovanja i obuke, koji podrazumeva oštro, jasno i glasno komandovanje u cilju izvršavanja pojedinih

radnji predviđenih vojnom obukom. Pripadnici jedinice moraju da na jasno određen način izvršavaju pojedine pokrete i radnje kako bi zadržali određeni položaj ili promenili poziciju s jednog na drugo mesto. Dril se često izvodi u okviru parada ili drugih ceremonijalnih svrha (Powers, 2005).

Razumevanje sadržaja i suštine torture nije fiksirano i nepromenljivo. To više nije uvrežena predstava nasilja nad političkim zatvorenicima u zatvorskim ćelijama. Tortura danas podrazumeva širi opseg postupaka u koje je uključen veći broj ljudi nego što se obično misli. Tortura se ne vrši samo u policijskim stanicama, zatvorskim ćelijama, vojničkim kasarnama ili zarobljeničkim logorima. Tortura se vrši na svim ovim mestima, ali i u centrima za mlade delinkvente, izbegličkim kampovima, na ulicama i u stanovima. Da bi se efikasnije vodila borba protiv torture potrebno je razmatrati navedene aspekte varijeteta i konteksta u kome se tortura može odvijati.

Tortura označava nanošenje teškog fizičkog ili psihičkog bola tokom ispoljavanja surovosti s namerom da se neko zastraši, obeshrabri ili kazni, ili da se iz njega izvuče informacija ili priznanje. Ponekad se tortura primenjuje čak i bez posebnog razloga, u kontekstu zadovoljstva onoga ko vrši torturu (Wikipedia, 2005).

Uprkos pokušajima većeg dela svetske zajednice da se ograniči kršenje ljudskih prava, tortura se tokom 1999. godine praktikovala u 132 zemlje (Amnesty International Publications, 2000).

U konvenciji UN iz 1984. godine tortura se definiše kao: “Bilo koji akt kojim se nekoj osobi namerno nanosi bol ili patnja, fizička ili mentalna, u nameri da se od nje ili neke treće osobe dobiju informacije ili priznanje, tako što se ta osoba kažnjava za akte koje je ona sama, ili neka treća osoba, učinila ili se sumnja da je učinila, ili se takvoj osobi preti po bilo kom osnovu i na osnovu diskriminacije bilo koje vrste, kada se takav bol ili patnja nanosi uz podstrekivanje ili prećutnu saglasnost javnog mnjenja ili nekog zvaničnog lica. Pojava bola i patnje nisu, ni suštinski ni akcidentalno, zakonski sankcionisani“ (Montgomery and Foldspang, 1994).

Tortura se često pogrešno sagledava kao akt protiv pojedinca. Ona se, međutim, može sprovesti i nad grupom ljudi, nad porodicom, delom društvene grupe ili nad čitavim društvom, npr. kada se opravdava zahtevima za njegovom demokratizacijom (Reyes, 1995).

Zbog sve prisutnijeg monitoringa različith organizacija za ljudska prava, tortura se sve više sprovodi psihološkim metodama kako ne bi ostali fizički tragovi.

Među faktore rizika koji su povezani sa istorijom torture ubrajaju se izbeglištvo, građanski rat, manjinske grupe, ratni zarobljenici. Ukupna prevalencija torture među izbeglicama procenjuje se u rangu od 5-35% (Piwowarczyk et al. 2000).

Torturom se mogu uništiti elementarni ljudski kapaciteti, posebno na planu psihološkog funkcionisanja: uverenje o identitetu, ličnoj sigurnosti, samopouzdanje

i samopoštovanje, poverenje u druge ljude, pravičnost itd. (Doerr-Zegers et al. 1992; Mollica et al. 1999).

U daljem tekstu biće citirani izvodi iz intervjuva koji su dokumentovani u specijalističkim nalazima klijenata koji su se javili u CRŽT u periodu od decembra 2004. do jula 2005. godine.

Tortura i metode: primeri iz prakse CRTŽ-a

Analizom sociodemografskih karakteristika klijenata koji su se javili u CRŽT uočava se da su to ljudi prosečne starosti od oko 45 godina, najčešće sa srednjom stručnom spremom, pretežno zanatlije, oženjeni, s jednim ili dvoje dece. Većina je imala posao i imanja u Hrvatskoj. Oni su izbegli gotovo bez ikakvih sredstava za život; neki su došli kod rođaka, neki su smešteni u kolektivne centre. Skoro svi su bili angažovani u ratu u Hrvatskoj; neki su bili i u zarobljeništvu, većina ih je bila izložena teškim ili katastrofalnim ratnim stresorima. Manji broj je tražio psihijatrijsku pomoć i bio na psihijatrijskom tretmanu.

Na osnovu anamnestičkih podataka dobijenih evaluacijom psihološko-psihijatrijskog stanja sedam karakterističnih slučajeva koji se prikazuju (etički standardi anonimizacije se podrazumevaju), jasno se može zaključiti da je zlostavljanje kojem je većina tih ljudi bila izložena najčešće imalo karakter torture. Mogu se uočiti tipične psihološke reakcije i naknadni posttraumatski sindromi, ali i drugi psihički poremećaji.

Slučaj br. 1

D.L., 29 godina, mašinbravar. Prvi put se javio u CRŽT. Kao razlog za javljanje navodi smetnje u vidu napetosti, povremene nesanice i košmarne snove. Smetnje povezuje sa iskustvima koje je imao za vreme boravka u Erdutu, gde je prisilno mobilisan nakon što je izbegao iz Hrvatske posle ofanzive "Oluja". U Erdutu je proveo četiri meseca. Odmah po dolasku u Erdut tučen je, štapom, rukama i nogama. Jednom prilikom morao je da nosi kamen koji je nazivan "gospodin disciplina". Smetnje koje navodi, pojavile su se neposredno nakon povratka iz Erduta, ali do dolaska u CRŽT nije tražio psihološko-psihijatrijsku pomoć. U ratu u Hrvatskoj učestvovao je od samog početka, to jest od 1991. godine, do njegovog završetka. Za to vreme bio je svedok katastrofičnih scena, gledao je eksplozijom razneta ljudska tela, video dosta mrtvih i ranjenih. Međutim, kaže, teže je podneo iskustvo iz Erduta. Kod klijenta je postavljena dijagnoza prebolovanog PTSP-a.

Slučaj br. 2

K. Đ., zidar bez zaposlenja, 45 godina, sa suprugom i sinom živi u okolini Beograda u statusu prognanog lica. Javlja se zbog smetnji u vidu nesanice,

košmarnih snova i nametljivih prisećanja na traumatsko iskustvo prisilne mobilizacije. Prisilno je mobilisan polovinom avgusta 1995. godine, nekoliko dana pošto je izbegao iz Hrvatske zbog ofanzive "Oluja". U Erdutu je boravio do polovine decembra iste godine. Daje podatke o maltretiranju kojem je bio izložen: pretpostavljeni vojnici su ga više puta šamarali, šutirali, primoravali da kopa rovove. Više puta je primoravan da ulazi u kućicu za pse. Psovali su mu majku i vređali ga nazivajući ga izdajicom. Seća se da se jako plašio i da zbog toga nije smeo da se suprotstavi takvim postupcima. U ratu u Hrvatskoj bio je angažovan od 1991. godine u rezervnom sastavu. Bio je svedok više katastrofičnih scena, video je nekoliko zaklanih saboraca i razneta ljudska tela ali, kako kaže, navedena iskustva je daleko lakše zaboravio, od onoga što je doživeo za vreme prisilne mobilizacije. U objektivnom nalazu registrovana je simptomatologija parcijalnog PTSP-a.

Slučaj br. 3

N.O., 50 godina, radnik bez posla, neoženjen, živi u statusu izbeglice u okolini Beograda. Nekoliko dana po dolasku u Srbiju s kolonom izbeglica iz Hrvatske, avgusta 1995. godine, prisilno je mobilisan i upućen u Erdut. U ratu u Hrvatskoj učestvovao je četiri godine. Za vreme rata često je bio u životnoj opasnosti i svedok katastrofičnih scena. U Hrvatskoj su mu ostali kuća i imanje. Sada živi u teškim materijalnim uslovima, zajedno s roditeljima. Prvi put se javio u CRTŽ. Naveo je poteškoće u vidu prisilnih sećanja na traumatska iskustva torture kojoj je bio izložen u Erdutu. Često sanja ono što je preživeo, oseća stalnu napetost i strah, pretežno je neraspoložen. Naveo je da su ga često tukli, palicama, rukama ili nogama. Primoravan je na težak fizički rad. Najteže je, međutim, podneo uvrede i poniženja i pogrдне nazive koji su mu upućivani. Kliničkim nalazom, a zatim i strukturisanim intervjuima za procenu psihijatrijskih poremećaja (SCID) i posttraumatskog poremećaja (CAPS), kod klijenta su registrovani hronični PTSP i hronični poremećaj raspoloženja.

Slučaj br. 4

G.S., 31 godina, rudarsko-geološki tehničar, zaposlen, neoženjen. Prvi put se javio u CRTŽ i prvi put traži psihijatrijsko-psihološku pomoć. Kao razlog za javljanje navodi traumatsko iskustvo prisilne mobilizacije. Mobilisan je dan posle izbeglištva iz Hrvatske, 14. 8. 1995. godine. Prethodno je uhapšen i, s liscama na rukama, odveden u Odsek narodne odbrane u Šidu. Zatim je prebačen u Erdut, gde je proveo oko 20 dana. Čim je stigao, ošišan je do glave. Tokom boravka u više navrata je šamaran ili šutiran, a jednom prilikom je dobio udarac kundakom puške po telu. Bio je primoran da nosi kamen na kome je pisalo "gospodin disciplina". Vređan je i ponižavan pogrđnim izrazima: izdajica, dezertar, kukavica itd. Osećao se poniženim, bio stalno zburjen i u takvom stanju da nije razumeo zbog čega mu se sve to dešava. Od tada ima stalno prisutan strah od uniformisanih lica, posebno

policajaca, koje često izbegava. Susret s njima dovodi do prisilnog sećanja na navedene događaje. Ima poteškoća sa uspavlivanjem. Ponekad je rasejan, smetaju mu gužva i buka. U objektivnom nalazu registrovana je fenomenologija parcijalnog PTSP-a, uz komorbidnu simptomatologiju umereno teške depresivne epizode.

Slučaj br. 5

K.T., 46 godina, rukovalac građevinskim mašinama, bez posla, povremeno radi na sezonskim poslovima kao tesar. Oženjen je, bez dece. Sa suprugom živi u Zemunu. Prvi put se javio u CRŽT avgusta 1995. godine zbog smetnji koje su posledica prisilne mobilizacije. Žali se na stalnu nervozu, bezvoljnost, nametljiva sećanja na preživljene traume, probleme sa spavanjem i neraspoloženje. Daje podatke da je prisilno mobilisan polovinom avgusta 1995. godine, dan nakon izbeglištva iz Hrvatske. Nekoliko dana je proveo u Erdutu a zatim je oko 20 dana bio u Gabošu i Karadžićevu. Za to vreme više puta je bio tučen rukama, a nekoliko puta su ga udarali i kundakom puške. U Erdutu je, jednom prilikom, bio vezan u kućici za pse i primoravan da laje, a jednom su ga vezali za banderu. Prilikom kopanja tranšeje nagazio je na protivpešadijsku minu (prethodno mu je rečeno da na tom mestu nema mina). Zadobio je povredu leve natkolenice zbog čega je lečen bolnički. Smetnje koje navodi, pojavile su se nekoliko meseci posle navedenih događaja; jednom se javio neuropsihijatru, pre oko osam godina, ali je nerado uzimao lekove koji su mu tada predloženi. U ratu u Hrvatskoj učestvovao je kao rezervista i neke ratne stresore podneo je bez većih poteškoća. Mnogo teže je podneo ono što je doživeo za vreme prisilne mobilizacije uz osećanje razočarenja, posebno kada se seti ponižavanja i uvreda koje su mu upućivane. U objektivnom nalazu su registrovani simptomi PTSP-a hroničnog tipa, uz komorbidnu simptomatologiju depresivne epizode, umerenog stepena težine.

Slučaj br. 6

M. Z., 53 godine, vozač bez zaposlenja. Oženjen je, ima troje dece, s porodicom živi u okolini Beograda. U statusu je prognanog lica iz Hrvatske. Iz Hrvatske je prebegao u toku ofanzive "Oluja". U toku navedene ofanzive ranjen je od gelera granate u noge, a ćerka mu je tada ostala bez potkolenice. Kada je stigao u Srbiju, bio je na štakama ali je prisilno mobilisan i odveden u Erdut. Odatle je upućen u vukovarsku bolnicu, dobio je petnaest dana poštete, smešten u Ilok, a zatim je bio na angažovan na prednjoj liniji fronta do početka novembra 1995. godine. Negira podatke o torturi ili fizičkom maltretiranju, jedino su ga ošišali do glave, protivno njegovoj volji. U ratu u Hrvatskoj, pored navedenog ranjavanja i prisustva ranjavanju ćerke, bio je svedok pogibije brata koji je pogođen gelerom granate i umro je na njegovim rukama. Tokom intervjuja negirao je psihičke smetnje. Više ga brine materijalna i egzistencijalna situacija. O iskustvima tokom prisilne mobilizacije govori sa osećanjem razočaranja. Nerado je došao na pregled,

navodi da se javio po preporuci drugih. U objektivnom kliničkom nalazu nije registrovana aktuelna ili rezidualna posttraumatska fenomenologija.

Slučaj br. 7

B.S., 33 godine, metalostrugar, bez stalnog posla, neoženjen, s roditeljima živi u okolini Beograda. Prisilno je mobilisan 12. 8. 1995. godine, odmah posle izbeglištva iz Hrvatske. Prethodno je bio uhapšen. Zajedno s većom grupom ljudi prebačen je u Erdut, gde je bio nedelju dana na obuci a zatim je prebačen u Karadžićevo, gde je ostao do kraja decembra 1995. godine. Navodi da je opisano iskustvo doživeo daleko teže nego vreme koje je proveo na ratištu u Hrvatskoj. I dalje se oseća poniženo i uvređeno zbog ponižavanja kojem je bio izložen. Čim je stigao u Erdut, po izlasku iz autobusa dočekan je šamarima i uvredama, govorili su mu da je izdajica i kukavica. Jednog dana je, zbog greške koju je učinio tokom obuke, bio vezan za stub jedan i po sat, a drugom prilikom je morao da nosi kamen "gospodin disciplina". Tokom boravka u Karadžićevo bio je prisiljavan da kopa rovove i zemunice. Par meseci posle završetka mobilizacije počele su smetnje sa spavanjem, teže se uspavljivao i imao je košmarne snove, često se trzao u snu i budio oznojen i uplašen. Često su mu se nametala sećanja na navedene događaje. Psihijatrijsku pomoć je zatražio 1999. godine, a oko dve godine redovno koristi lekove. Od tada bolje spava a nametljiva sećanja ima uglavnom pred uspavljivanje; košmarni snovi su ređi. Sada, međutim, ima smetnje u vidu "nervoze želuca, stezanja u grudima i ubrazanog lupanja srca. Lako se iznervira, preosetljiv je, često strahuje od gubitka kontrole". I ove smetnje povezuje sa stresovima koje je doživeo tokom prisilne mobilizacije. Za vreme rata u Hrvatskoj ređe je bio izložen stresorima borbe, veći deo vremena je proveo na linijama razgraničenja. Učestvovao je u izvlačenju ranjenika, u par navrata bio je svedok pogibije saboraca. Tokom 1992. godine završio je jednomesečnu vojničku obuku, a zatim bio upućen na ratište. U toku 1993. godine bio je zarobljen od strane muslimana u bihačkoj regiji; u zarobljeništvu je proveo 15 dana ali nije bio izložen torturi. U objektivnom nalazu se registruje fenomenologija prebolovanog posttraumatskog stresnog poremećaja, parcijalnog nivoa, uz simptome somatoformnog poremećaja.

DISKUSIJA

Iz ovog rada se vidi da prisilna mobilizacija izbeglih veterana rata iz Hrvatske, u avgustu 1995. godine, nije bila samo socio-politički problem povezan s kršenjem ljudskih prava nego da ona ima i psihološko-psihijatrijske implikacije zbog psihičkog i fizičkog zlostavljanja s karakteristikama torture.

U CRTŽ se 2004. i 2005. godine javilo više desetina ljudi koji su bili prisilno mobilisani. Analizom sociodemografskih karakteristika ove grupe ljudi uočava se da su to ljudi prosečne starosti od oko 45 godina, najčešće sa srednjom

stručnom spremom, pretežno zanatlije, oženjeni, s jednim ili dvoje dece. Većina ih je imala posao i imanja u Hrvatskoj. Ti ljudi su izbegli gotovo bez ikakvih sredstava za život; neki su došli kod rođaka, neki su bili smešteni u kolektivne centre. Skoro svi su bili angažovani u ratu u Hrvatskoj, neki su bili i u zarobljeništvu, većina ih je bila izložena teškim ili katastrofičnim ratnim stresorima. Manji broj je tražio psihijatrijsku pomoć i bio na psihijatrijskom tretmanu.

Ovi ljudi su bili žrtve rata i hrvatske ofanzive "Oluja". Izbegli su u Srbiju u nadi da će naići na dobrodošlicu i gostoprimstvo. Sačekalo ih je iznenađenje. Hapšeni su, odvođeni u policijske stanice, a zatim u Istočnu Slavoniju, u Erdut. U ovoj bazi bili su podvrgnuti dodatnoj vojničkoj obuci koja je po svojim metodama imala karakteristike torture. Najčešće su primenjivane sledeće metode:

- hapšenje i privođenje u policijske stanice bez sudskih naloga;
- fizičko nasilje: šamaranje, šutiranje, udaranje čvrstim predmetima, palicama ili kundacima pušaka, vezivanje za bandere ili stabla drveća;
- prisilan fizički rad: kopanje rovova ili druge, često bespotrebne fizičke aktivnosti;
- primoravanje da se nosi kamen s natpisom "gospodin disciplina";
- psihološka tortura: smeštanje u kućicu za pse i primoravanje da se laje, šišanje do kože glave, psovanje, ponižavajući komentari i uvrede na račun hrabrosti, patriotizma, junaštva itd.

Težina traumatskih stresora zlostavljanja koje su ovi ljudi preživeli predstavlja značajan prediktor dugotrajnih sekvela psihijatrijskih poremećaja.

U jednoj studiji o eksperimentalnom animalnom modelu anksioznosti, depresije i PTSP-a, ukazuje se na to da ljudsko iskustvo najpribližnije ovom modelu jeste iskustvo onih ljudi koji su prošli kroz torturu (Basoglu and Paker, 1995).

I u prikazanim slučajevima registruju se simptomi posttraumatskih sekvela, u vidu kompletnog ili parcijalnog posttraumatskog stresnog poremećaja, uz najčešću komorbidnu psihopatologiju depresivnih poremećaja, a nešto ređe i somatoformnih poremećaja.

Kod većine prisilno mobilisanih evidentni simptomi posttraumatskih sekvela prožeti su snažnim osećanjem razočaranja. Većina klijenata bila je razočarana i iznenađena brutalnošću ljudi koji su ih zlostavljali; nisu mogli da nađu objašnjenje za takve postupke, posebno zato što su oni i njihovi mučitelji pripadali istom nacionalnom korpusu. Ovakva percepcija traumatskog iskustva otežavala je njegovo emocionalno i kognitivno procesiranje, što je u skladu s podacima iz literature (Foa et al. 1989).

Neki klijenti su izjavili da se plaše za svoju sigurnost, jedan od njih je prvih nekoliko puta dolazio različitim pravcima, uz paranoidan strah da ga "ne

primete policajci“. Većina klijenata je saopštila da ima neprijatna osećanja i asocijacije u susretu s policajcima. Istovremeno, strah pri susretu s policajcima izaziva sećanje na traumatsko iskustvo hapšenja i prisilne mobilizacije, što spada u simptome ponovnog preživljavanja traume, koji karakterišu prvu grupu simptoma PTSP-a. Izbegavanje susreta s policajcima, odgovara simptomima izbegavanja stimulusa koji mogu da provociraju traumatska sećanja. Takav stav i strah nekih klijenata proističu iz činjenice da tortura ima kapacitet da razori fundamentalne ljudske sposobnosti kao što su poverenje u druge ljude i uključivanje u socijalnu grupu. Zapažanja u radu s klijentima koji su se javili za pomoć u CRŽT u skladu su s podacima iz literature o izbeglicima koje su bile izložene torturi. Tortura ostavlja posledice na planu psihološkog funkcionisanja u okviru lične sigurnosti, sposobnosti vezivanja za druge ljude i održavanja tih veza, očuvanja uloge i identiteta, pravičnosti i egzistencijalnog smisla (Silove, 1999).

Socijalno-politički aspekt i okruženje u kojem se događala prisilna mobilizacija tj. tortura daju poseban pečat ovom fenomenu. U vreme kada je vršena prisilna mobilizacija uglavnom nije bilo glasova protiv toga, sem retkih, koji su pripadali nekim nevladinim organizacijama, ili su ti glasovi bili zaglušeni tadašnjim, uglavnom zloupotrebjenim, političko-propagandističkim stavovima o “nacionalnim interesima“.

Prisilna mobilizacija vršena je organizovano i izgledalo je kao da ima oficijalni karakter. Stroga vojnička obuka u cilju dostizanja »dobre subordinacije« poprimila je, međutim, karakter torture.

Snažna socijalna podrška žrtvama torture može da ima protektivno dejstvo na traumatske efekte torture (Barret and Mizes, 1988).

Većina prisilno mobilisanih izbeglica bili su veterani rata u Hrvatskoj od 1991. godine. Oni su već bili izloženi ratnim stresorima i traumama borbe a zatim i izbeglištvu koje predstavlja dodatnu traumu. Na ovakvom terenu nagomilanog traumatskog iskustva desila se prisilna mobilizacija. Da li je prisilna mobilizacija bila osnovni faktor za razvoj posttraumatskih sindroma i poremećaja ili samo dodatni traumatski faktor za već postojeći poremećaj? To pitanje izlazi iz okvira ovog rada; da bi se na njega odgovorilo, potrebno je dodatno istraživanje u kome bi se detaljnije razmatrao i limitirajući uticaj pravno-legalnog aspekta ovog problema.

Nalazi koji su proistekli iz evaluacije ovih klijenata imaju značajan odraz na pravno-legalni aspekt prisilne mobilizacije. Iz prikaza slučajeva jasno se uočava da klijenati uglavnom povezuju svoje psihičke smetnje s torturom koju su preživeli tokom prisilne mobilizacije. Uočljive su bile rentne tendencije, što je predstavljalo problem, kako u dijagnostičkoj fazi evaluacije, tako i u planiranim terapijskim intervencijama. Većina klijenta bila je motivisana da dobije stručni nalaz i mišljenje a tek manji broj je bio zainteresovan za terapiju.

Kod većine klijenata bio je dijagnostikovao PTSP. Karakteristični simptomi ovog poremećaja podeljeni su u tri grupe. U prvoj grupi su simptomi

ponovnog preživljavanja traume, kroz prisilno sećanje, košmarne snove, i psihičku i telesnu uznemirenost koja prati prisećanje. Druga grupa simptoma odnosi se na izbegavanje sećanja, situacija ili ljudi koji podsećaju na traumu, uz osećanje gubitka sposobnosti za adekvatnu komunikaciju s ljudima, zbog čega se ovi ljudi povlače i usamljuju, osećaju gubitak interesovanja i pad doživljaja zadovoljstva. Treću grupu simptoma karakterišu poremećaj spavanja, povišena razdražljivost i izlivi besa, dekoncentrisanost, preterana opreznost i pojačana reakcija trzanja. Ovi simptomi dovode do značajnog poremećaja na planu socijalnog i profesionalnog funkcionisanja (DSM-IV, 1994).

U pravnoj teoriji i praksi PTSP se označava kao psihički, odnosno duševni bol, i definiše se kao pojava koja se javlja u unutrašnjem psihičkom životu pojedinca i o kojoj se pre svega saznaje na osnovu ponašanja oštećenog i kroz njegovo kazivanje. Doživljavanje duševnog bola kod svake osobe je različito. Oštećeni je žrtva koja je bez svoje volje dovedena u stanje da trpi bolove, i to remeti njegovu psihofizičku ravnotežu.

Po mišljenju pravnika, prisilnom mobilizacijom povređena su osnovna ljudska prava i slobode izbeglih i prognanih lica, i naneseni su im duševni bolovi koji su direktna posledica nezakonitog lišenja slobode, upotrebe sile i brutalnih postupaka, i prinudnog učešća u ratu (Šivert and Milošević, 2004).

U ovom radu nije detaljnije opisivana terapijska procedura s klijentima. Ona se sprovodila po principima integrativne terapije: psihoterapijom, farmakoterapijom i psihosocijalnom rehabilitacijom. Psihoterapija se odvija primenom različitih vrsta metoda i tehnika, a u literaturi se opisuju kognitivno-bihejvioralna terapija, metod svedočenja, psihodinamske i psihoanalitičke tehnike s naglaskom na suportivnim i eksplorativnim tehnikama. Kod nekih klijenata efikasna je kratkotrajna terapija koja koristi abreakciju i manipulativne tehnike koje mogu da dovedu do brzog oslobađanja od simptoma, posebno kod klijenata koji imaju zdravu ličnost.

Od psihofarmaka najčešće su propisivani antidepresivi i anksiolitici. Nekim klijentima su propisivani i lekovi za različite somatske tegobe koje su u najvećoj meri bile povezane s posledicama hroničnog stresa (Samardžić, 2004).

Kako je već pomenut značaj socijalne podrške u posttraumatskom periodu i u periodu posle torture, može se pretpostaviti da će i realizacija prava na nadoknadu nematerijalne štete biti neka vrsta kompenzacije za izostanak pravovremene socijalne podrške. Naravno, važno je potencirati značaj potrebe da se sačuva objektivnost stručne psihološko-psihijatrijske procene i spreči bespotrebna medikalizacija i psihijatrizacija socio-političkog aspekta ovog problema.

ZAKLJUČAK

Prisilna mobilizacija izbeglica iz Hrvatske, ratnih veterana izbeglih u toku hrvatske ofanzive “Oluja“, bila je organizovana i oficijelna akcija države u cilju pripreme mobilisanih ljudi za predstojeće ratne operacije. Vojnička obuka i postupci koji su preduzimani s mobilisanim ljudima dostigli su karakter torture. Većina mobilisanih ljudi već je imala traumatsko ratno iskustvo. Izbeglištvo, a posebno tortura tokom prisilne mobilizacije bili su kumulativni traumatski stresori koji su kod većine prisilno mobilisanih doveli do razvoja različitih mentalnih poremećaja posttraumatskog tipa. Kod većine klijenata koji su se javljali za psihološko-psihijatrijsku pomoć registrovane su sekvele, ili potpuno razvijeni psihijatrijski poremećaji, najčešće posttraumatski stresni poremećaj hroničnog tipa, obično s komorbidnim poremećajima raspoloženja. Socio-politički i legalni aspekt ovog problema mogao je imati ometajući uticaj na efekte istraživanja i procene psihološko-psihijatrijskog statusa klijenata. S druge strane, nalazi iz ove studije, u kombinaciji s legalnim konsekvencama nadoknade nematerijalne štete usled pretrpljenog duševnog bola zbog povreda ugleda, časti, dostojanstva i pretrpljenog straha onima koji su bili izloženi torturi, mogu imati ogroman značaj za prevenciju torture.

LITERATURA

- American Psychiatric Association (1994) Diagnostic and statistical manual of mental disorders, 4th Ed., Washington, DC.
- Amnesty International Publications (2000) Amnesty International Annual Report 2000. London, England.
- Barret, T., Mizes, J. (1988) Combat and social support in the development of posttraumatic stress disorder in Vietnam veterans. *Behavior modification* 12, (1): 100- 115.
- Basoglu, M., Paker M., Tasdemir, O. et al. (1994) Factors related to longterm traumatic stress responses in survivors of torture in Turkey. *JAMA* 272, 357-663.
- Basoglu, M., Paker, M. (1995) Severity of trauma as predictor of long-term psychological status of survivors of torture. *J Anxaety Dis* 4 (9), 339-350.
- Blake, D.D, Weathers, F.W., Nagy, L.M., Kaloupek, D.G., Gusman, .FD., Charney, D.S., Keane T.M. (1995) The development of a clinician-administered scale. *J Trauma stress* 8. 75-90.
- Doerr-Zegers. O., Hartmann, L., Lira, E., et al. (1992) Torture: psychiatric sequelae and phenomenology. *Psychiatry* 55, 177-184.
- Foa, E., Steketee, G., Rothbaum, B. (1989) Behavioral-cognitive conceptualizations of posttraumatic stress disorder. *Behaviour therapy* 20, 155-176.
- Fond za humanitrano pravo (2003), Suočavanje sa prošlošću/Reparacije (Saopštenja za 2003. godinu). Retrieved from: http://www.hlc.org.yu/srpski/Suocavanje_sa_prosloscu/Reparacije/.
- Hondius, J., van Willigen, H., Kleijn, C. et al. (2000) Health problems among Latin American and middle-eastern refugees in the Netherlands: relations with violence exposure and ongoing sociopsychological strain. *J Trauma Stress* 13, 619-634.
- Kucukalic, A., Mehmedbasic, B., Masic, I. (2003) Torture as a medico-psychological and social problem. *Medicinski arhiv* 57, 105-108.
- Mollica, R., McInnes, K., Sarajlic, N., et al. (1999) Disability associated with psychiatric comorbidity and health status in Bosnian refugees living in Croatia. *JAMA* 282,433-39.
- Montgomery, E., Foldspang, A. (1994) Criterion-related validity of screening for exposure to torture. *Danish Medical Bullten* 41, 588-591.

Piwowarczyk, L., Moreno, A., Grodin, M. (2000) Health Care of torture survivors JAMA, 84(5): 539-541.

Powers, R. (2005) Individual Drill. Retrieved from: <http://usmilitary.about.com/od/theorderlyroom/l/bldrill.htm>.

Reyes, H. (1995) Torture and its consequences. Torture 5, 72-76.

Samardžić, R. (2004) Terapija sa žrtvama torture: integrativni model i značaj farmakoterapije. U: Špirić, Ž., Knežević, G., Jović, V., Opačić, G., urednici: Tortura u ratu, posledice i rehabilitacija: jugoslovensko iskustvo. Beograd: IAN – International Aid Network; p. 277-288.

Silove D. (1999) The psychosocial effects of torture, mass human rights violations, and refugee trauma: toward an integrated conceptual framework. J Nerv Ment Dis. 187, 200-207.

Šivert, M., Milošević, M. (2004) Pravne posledice naknadnog nastupanja posttraumatskog stresnog poremećaja. U: Špirić, Ž., Knežević, G., Jović, V., Opačić, G., urednici: Tortura u ratu, posledice i rehabilitacija: jugoslovensko iskustvo. Beograd: IAN – International Aid Network, p. 346-352.

Špirić, Ž., Knežević, G. (2004) Socio-demografski i psihijatrijski profil klijenata Centra za rehabilitaciju žrtava torture - IAN Beograd. U: Špirić, Ž., Knežević, G., Jović, V., Opačić, G., urednici: Tortura u ratu, posledice i rehabilitacija: Jugoslovensko iskustvo. Beograd: IAN – International Aid Network, p. 115-145.

Wikipedia (2005) Retrieved from: <http://www.en.wikipedia.org/wiki/Torture>

NAKNADA ŠTETE U SLUČAJEVIMA PRINUDNO MOBILISANIH IZBEGLICA

Mojca Šivert

Opšte su poznate okolnosti pod kojima je 705.667²¹³ ljudi napustilo teritoriju Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Opšte su poznate i nesreće i patnje koje su ovi ljudi pretrpeli tokom pokušaja da stignu u Srbiju. Svima njima se nakon dolaska na teritoriju Republike Srbije barem na trenutak učinilo da su stigli na mesto gde ne moraju da strahuju za sopstvenu bezbednost i bezbednost svojih porodica. Pored njihovog ličnog uverenja, ovakvu vrstu bezbednosti garantovali su im kako domaći tako i međunarodni pravni propisi.

Našavši se izvan zemlje svog državljanstva, u Republici Srbiji stekli su izbeglički status, shodno međunarodnoj Konvenciji o statusu izbeglica iz 1951.²¹⁴ godine, Protokolu uz ovu konvenciju iz 1967. godine, kao i na osnovu važećeg Zakona o izbeglicama Republike Srbije.

Članom 33 Konvencije izričito je propisano da “država u kojoj se izbeglica nađe, ne sme da ga protera ili vrati silom tamo gde bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog njegove rase, vere, državljanstva, pripadnosti nekoj socijalnoj grupi ili političkog mišljenja.”

Nažalost po sve, ovo nije bila prepreka organima Republike Srbije, tačnije organima Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije (MUP RS) da u periodu od juna do septembra 1995. godine liše slobode i sprovedu preko državne granice oko 10.000 izbeglih i prognanih lica²¹⁵ na teritoriju Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dakle na teritoriju s koje su ta lica prethodno izbegla

²¹³ Podaci Komesarijata za izbeglice Republike Srbije.

²¹⁴ FNRJ je ovu konvenciju ratifikovala 01. 07. 1960. godine i time postala država ugovornica, koju Konvencija obavezuje.

²¹⁵ Nezvanični podaci.

Naime, dolazeći u kolektivne centre, u koje su izbeglice bile smeštene, pripadnici MUP-a RS su ih, pod izgovorom da moraju s njima da obave informativni razgovor ili da provere podatke, i uz pretnju da će u suprotnom upotrebiti silu, nezakonito lišavali slobode i odvodili u lokalne stanice policije, odakle su ih nakon par sati zadržavanja uz oružanu pratnju i preteće postupanje sproveli preko državne granice. Jedni su prebacivani u mesto Erdut u Istočnoj Slavoniji, gde se nalazio kamp Srpske dobrovoljačke garde (u daljem tekstu: Kamp) pod komandom Željka Ražnatovića Arkana, a drugi preko Bijeljine i Janje za Manjaču u Republiku Srpsku, takođe u kamp Srpske dobrovoljačke garde.

U kampu su bili izloženi malteretiranju i poniženjima. Metode "kažnjavanja" kojima su bili podvrgnuti za "prestupe" koje nisu počinili duboko su vređale ljudsko dostojanstvo. Terani su da trče u krug, noseći kamen težak i po 20 kilograma nazvan "Gospodin Disciplina", kojem su morali da se poklone pre nego što ga uzmu i da to isto ponove prilikom spuštanja. Zatvarani su i vezivani u pseće kućice i terani da se oglašavaju lajući poput psa. Goli do pasa vezivani su za jarbole od zastava i po više dana. Ovo nasilje primenjivalo se kao instrument prinude prema izbeglim i prognanim licima i imalo je za cilj ulivanje straha i slamanje njihove ličnosti.

Boravak u Kampu je trajao par dana, a potom su izbeglice, protivno svojoj volji, uključivane u ratne jedinice vojske Republike Srpske Krajine ili vojske Republike Srpske. Raspoređivani su na prve linije fronta i sve vreme bili su izloženi svim ratnim rizicima, a nemali broj je izgubio i život. Većina njih je u sastavu ovih jedinica ostala do potpisivanja Dejtonskog sporazuma u decembru 1995. godine. Neki od njih su u ratnim akcijama zarobljeni i u zatvorima u Sarajevu, Mostaru, Bihaću zadržani sve do zvanične razmene ratnih vojnih zarobljenika, u nekim slučajevima do juna 1996. godine.

Od trenutka lišenja slobode od strane MUP-a Srbije, pa sve do povratka u Srbiju, ti ljudi du trpeli izuzetne bolove, pre svega duševne, zbog povrede slobode i prava ličnosti (nezakonito lišenje slobode), a nemali broj i fizičke bolove i strah usled torture kojoj su bili izloženi. Sve ovo ostavilo je traga na njihovom zdravstvenom stanju.

Ovakvim postupanjem organa MUP-a Republike Srbije, povređena su osnovna ljudska prava i slobode izbeglih i prognanih lica, i naneseni su im duševni bolovi koji su direktna posledica nezakonitog lišenja slobode, upotrebe sile i brutalnih postupaka, i prinudnog učešća u ratu.

Republika Srbija ne samo što nije obezbedila nužnu zaštitu izbeglih/prognanih lica na svojoj teritoriji, u skladu s Konvencijom i Zakonom o izbeglicama, već je preko svojih organa izložila te ljude upravo onim opasnostima od kojih su i pobjegli da bi stekli status izbeglog/ prognanog lica. Ovakvim postupanjima prekršene su i odredbe čl. 23 Ustava SRJ, čl. 25 Ustava Republike Srbije i čl. 1 Zakona o unutrašnjim poslovima Republike Srbije.

Zakonom o obligacionim odnosima (ZOO) predviđena je mogućnost pokretanja sudskog postupka, odnosno podnošenja tužbi za nadoknadu nematerijalne štete svim licima koja su pretrpela duševne bolove, strah ili fizičke bolove. Tužbe se podnose protiv fizičkih ili pravnih lica ili organa koji su svojim postupanjem prouzrokovali jedan od vidova nematerijalne štete. Cilj zakonodavca je bio da se licima koja su jedan od ovih vidova štete pretrpela (oštećenici) omogući da dosuđenim novčanim iznosom ublaže patnje koje su trpeli ili još uvek trpe

Prema čl. 376 Zakona o obligacionim odnosima (ZOO) opšti rok potraživanja naknade prouzrokovane štete zastareva u subjektivnom roku od 3 godine i računa se od dana saznanja oštećenog za štetu i učinioca, odnosno u objektivnom roku od 5 godina.

Od oko 10.000 prinudno mobilisanih izbeglica, samo oko 1.000 je u zakonom propisanom roku podnelo tužbe za naknadu nematerijalne štete. Razlog tome bio je strah od daljih progona od strane režima Slobodana Miloševića, kao i strah od Arkana i njegovog komandnog kadra. Nije bez značaja ni činjenica da je reč o prognanim licima koja su, zbog loše ekonomske situacije u Republici Srbiji, bila prinuđena da se bore za голу egzistenciju i da većina njih nije imala materijalnih sredstava i informacija o tome da bi parnične postupke za naknadu pretrpljene nematerijalne štete trebalo pokrenuti u zakonom propisanim opštim rokovima zastarelosti naknade ove vrste štete.

U postupcima za naknadu štete, koji su pokrenuti do 2000. godine, sud je nesumnjivo utvrdio odgovornost organa Republike Srbije za nastanak štete koja se ogleda u pretrpljenom strahu i pretrpljenim duševnim bolovima zbog povrede časti, slobode i prava ličnosti, te je obavezana Republika Srbija da tužiocima (izbegla/prognana lica koja su podnela tužbu) nadoknadi pretrpljenu štetu²¹⁶.

Po isteku zakonom predviđenog roka, Međunarodna mreža pomoći (IAN) pokrenula je, u ime izbeglih lica s teritorije Bosne i Hercegovine i Hrvatske, pred Prvim opštinskim sudom u Beogradu 42 parnična postupka (u ime 51 lica) za naknadu nematerijalne štete zbog povrede slobode i prava ličnosti, pretrpljenih fizičkih bolova, straha i duševnih bolova zbog umanjavanja životnih aktivnosti. Istovremeno je podneseno i isto toliko krivičnih prijava nadležnim tužilaštvima.

Tužbe su podnesene jer smatramo da je u radnjama organa Republike Srbije, prilikom neosnovanog lišenja slobode - prinudne mobilizacije, u celosti sadržan opis krivičnog dela protivpravnog lišenja slobode iz čl. 63 st. 3 i 4 KZ RS. Smatramo da bi u opisanim slučajevima rok zastarelosti trebalo da bude produžen u skladu sa čl. 377 ZOO. Navedenim članom Zakona propisano je da, «kada je šteta prouzrokovana krivičnim delom, a za krivično gonjenje je predviđen duži rok

²¹⁶ U zavisnosti od konkretnog slučaja iznosi se kreću od 150.000,00 do 250.000,00 dinara – sudska praksa.

zastarelosti, zahtev za naknadu štete prema odgovornom licu zastareva kad istekne vreme određeno za zastarelost krivičnog gonjenja».

Radnja krivičnog dela iz čl. 63 st. 3 i 4 KZ RS sastoji se u protivpravnom zatvaranju, držanju u pritvoru ili u oduzimanju slobode kretanja na bilo koji drugi način. Krivično delo su izvršila službena lica – pripadnici MUP-a RS, zloupotrebom svog položaja i ovlašćenja, a lišenje slobode izvršeno je na naročito svirep način i trajalo je duži vremenski period. Iz iznetog činjeničnog stanja moguće je pouzdano utvrditi da su prilikom lišenja slobode organi MUP-a RS postupali protivpravno.

Dakle, zbog načina na koji su izbegla lica nezakonito lišena slobode, trajanja lišenja slobode, kao i posledica koje su usled protivzakonitog lišenja slobode nastupile, šteta koju su ti ljudi pretrpeli prouzrokovana je izvršenjem krivičnog dela protivpravnog lišenja slobode iz čl. 63 st. 3 i 4 KZ RS. Prema odredbi čl. 95 st. 3 Osnovnog krivičnog zakona, zastarelost krivičnog gonjenja za krivično delo za koje je predviđena kazna preko pet godina zatvora nastupa kada protekne deset godina od izvršenja krivičnog dela.

Desetog februara 2004. godine Građansko odeljenje Vrhovnog suda Srbije zauzelo je pravni stav u pogledu roka zastarelosti naknade nematerijalne štete u slučajevima kada je šteta prouzrokovana nezakonitim lišenjem slobode od strane organa Republike Srbije, po kome potraživanje naknade štete po osnovu odgovornosti države za štetu koju prouzrokuje njen organ nezakonitim lišenjem slobode zastareva u rokovima propisanim odredbama čl. 376 ZOO. U obrazloženju ovog stava stoji da bi se rokovi zastarevanja primenom odredaba čl. 377 ZOO mogli primeniti samo na neposrednog učinioca krivičnog dela kojim je šteta uzrokovana, a ne i prema državi, odnosno pravnom licu koje za štetu odgovara umesto njega.

Fond za humanitarno pravo, Beogradski centar za ljudska prava i Međunarodna mreža pomoći su 26. novembra 2004. godine podneli Inicijativu za izmenu navedenog pravnog stava smatrajući da se nije radilo o pojedinačnim slučajevima protivpravnog postupanja pripadnika MUP-a, već da je ovakvo postupanje bilo posledica celokupne politike Republike Srbije, te tako princip odgovornosti neposrednog učinioca ne bi bio u skladu s pravdom i pravičnošću.

U prilog produženju roka zastarelosti naknade nematerijalne štete vezivanjem za krivično delo protivpravnog lišenja slobode ističemo i dva pravna stava koja je usvojilo Građansko odeljenje Vrhovnog suda Srbije.

1. Na sednici održanoj 27. 12. 1999. godine Građansko odeljenje VSS usvojilo je stav po pitanju zastarelosti potraživanja naknade ratne štete. Naime, šteta koja je prouzrokovana pripadnicima bivše JNA u oružanim sukobima s paravojnim formacijama bivših republika SFRJ... prouzrokovana je krivičnim delom oružane pobune iz čl. 124 KZ Jugoslavije, pa njeno potraživanje zastareva u roku od 15 godina, saglasno čl. 377 st. 1 ZOO (**I Su. -147/99**).

2. Na sednici od 25. 06. 2001. godine Građansko odeljenje Vrhovnog suda Srbije zauzelo je izmenjeni pravni stav²¹⁷ po pitanju odgovornosti Republike Srbije za nezakonit rad organa MUP-a. Navedenim pravnim stavom utvrđuje se potpuna odgovornost Republike Srbije za štetne posledice koje su nastupile usled protivpravnog postupanja njenih organa i u slučaju kada su one nastupile na teritoriji Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, sa obrazloženjem da «pravičnost i težnja da se žrtva obešteti nalaže primenu teorije adekvatne uzročnosti jer je nesumnjivo: **da nije bilo protivpravnog postupanja do štetne posledice ne bi došlo**». Protivpravnost u radu organa Republike Srbije i neosnovanost lišenja slobode ovih lica ogledaju se i u tome što, posle faktičkog lišenja slobode, protiv ovih lica, u smislu čl. 191 i 195 ZKP-a, nikad nije pokrenut krivični postupak.

Dakle, šteta prouzrokovana pripadnicima JNA u oružanim sukobima s paravojsnim formacijama i šteta prouzrokovana prinudno mobilisanim licima od strane MUP-a RS u oba slučaja nastupila je usled protivpravnog postupanja učinilaca. Imajući u vidu već priznato pravo na naknadu štete s pozivom na krivično delo oružane pobune u prvom slučaju, kao pravično rešenje nameće se usvajanje predloženog pravnog stava jer je šteta prouzrokovana prinudno mobilisanim licima prouzrokovana krivičnim delom protivpravnog lišenja slobode iz čl. 63 st. 3 i 4. Očigledan razlog za to je i osnovno pravilo u primeni prava «da se u jednakim slučajevima mora postupati na jednak način».

Mada je od podnošenja Inicijative prošlo više od 6 meseci, Vrhovni sud Srbije se o njoj još nije izjasnio. Krivični postupci takođe se nisu odmakli od krivične prijave, naime još uvek nije utvrđen identitet neposrednih počilaca. Postoji opasnost da će u krivičnim postupcima nastupiti apsolutna zastarelost, i da će neposredni počinioci i njihovi nalogodavci ostati nepoznati i nekažnjeni.

Smatramo da ne postoji politička volja da se ovaj problem reši, te da bi donošenje posebnog zakona kojim bi se regulisala naknada štete ovim licima, i kojim ne bi bio ograničen rok za ostvarivanje ovih prava predstavljala jedino pravedno rešenje.

²¹⁷ Izmenjeni stav donet je na osnovu Inicijative Fonda za humanitarno pravo.